

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KØBENHAVNS UNIVERSITET
INSTITUT FOR ØKONOMISK HISTORIE

E. LADEWIG PETERSEN

Christian IV.s pengeudlån til danske adelige

*Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældsstiftelse
1596-1625*

AKADEMISK FORLAG
KØBENHAVN 1974

Københavns Universitet
INSTITUT FOR ØKONOMISK HISTORIE
Publikation nr. 8

E. LADEWIG PETERSEN

Christian IV.s pengeudlån til danske adelige

*Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældsstiftelse
1596–1625*

AKADEMISK FORLAG
KØBENHAVN 1974

Københavns Universitet. Institut for Økonomisk Historie.
University of Copenhagen. Institute of Economic History.

*Skrifter fra Institut for økonomisk Historie kan frit citeres,
dog med tydelig angivelse af kilden.*

The writings of the Copenhagen University Institute of Economic
History may be freely quoted, however with an explicit
indication of the source.

Copyright by the author and the Institute of Economic History

Printed in Denmark by Andelsbogtrykkeriet i Odense

ISBN 87 500 1474 9

Forord

Forarbejderne til denne bog har uheldigvis måttet strække sig over flere år; hovedparten af manuskriptet til dens kapitler 1–3 og 6–7 er skrevet i sommeren 1969, således at jeg kun i noteapparatet har været i stand til at tage stilling til den senere fremkomne litteratur, specielt dr. Kersten Krügers og lektor, dr. Jens Engbergs finanshistoriske arbejder fra henholdsvis 1970 og 1972; en samlet stillingtagen har jeg dog forsøgt i min anmeldelse i 'Historisk tidsskrift' bd. 74, København 1974 og i min afhandling 'Fra domænestat til skattestat' (foreløbigt udgivet i 'Skrifter fra Institut for historie og samfundsvidenskab ved Odense universitet', Odense 1974). Tjenstlige gøremål har medført, at den resterende del af bogen først har kunnet udarbejdes i sommermånederne 1972. Manuskriptets langstrakte tilblivelse har måske medført en større detaljrigdom, end jeg på forhånd havde forudset, men forhåbentlig har den ikke brudt bogens enhed og hovedidé.

Ved bogens udgivelse vil jeg gerne rette en varm tak for hjælpsomhed til Rigsarkivet i København og til Universitetsbibliotekerne i København og Odense. Videre skylder jeg docent, cand. oecon. Helge Munksgaard, Odense, en varm tak for sagkyndig bistand til de statistiske beregninger i kapitel 5 og amanuensis, cand. mag. Helge Gamrath for at have gjort mig opmærksom på Christian IV's stilebogsnotater 1604–05. Allermest af alle skylder jeg dog min hustru, lic. phil. Anne K. G. Kristensen tak for indgående diskussioner og for stadige tilskyndelser til at fuldføre det store og ofte brydsomme detailarbejde, som har været forudsætningen for at opnå den helhed, jeg sigtede mod.

Afslutningsvis – men ikke mindst – vil jeg gerne rette en tak til Københavns universitets institut for økonomisk historie, hvis styrelse – professorerne, dr. Kristof Glamann og dr. Svend Aage Hansen – beredvilligt har optaget bogen i instituttets skriftserie; specielt har professor Hansen forestået de praktiske arrangementer ved udgivelsen. Endelig skylder jeg Statens humanistiske forskningsråd en varm tak for den bevilling, der har muliggjort afhandlingens trykning.

Odense 1974 20. august

E: Ladewig Petersen

Indhold

Forord	5
1. Introduktion	9
2. Rigens og kongens finanser	17
3. Christian IV.s udlånspolitik 1603–08	31
4. Christian IV.s pengepolitik 1618–23	45
5. Profithensyn og lånevilkår	59
6. Gældsstiftelsens funktioner	70
7. Kapitalkriser og gældsafvikling i 1620'erne	91
8. Sammenfatning og perspektiver	109
Noter	122
9. Tabelbilag:	
1. Kgl. Kieleromslagsregnskaber 1596–1627: indtægter	146
2. Kgl. Kieleromslagsregnskaber 1596–1627: udgifter	148
3. Christian IV.s gældsregister 1605	150
4. Lånsstørrelser og godsbesiddelse 1605/14	154
5. Kautionsforpligtelser og godsbesiddelse 1605/14	154
6. Lånsstørrelser og godsbesiddelse 1624/25	156
7. Kautionsforpligtelser og godsbesiddelse 1624/25	156
8. Oversigt over likvidationen af fru Anne Friis' gæld til Christian IV ..	158
9. Oversigt over likvidationen af Truid Bryskes gæld til Christian IV ..	158
Kilder og litteratur	161
English Summary	169
Register	172

1. Introduktion

Som bekendt var saneringen af rigets finanser – under Christoffer Walkendorffs ledelse – ved overgangen til 1600-tallet så vidt fremskredet, at man ikke blot havde opnået et overskud på det ordinære kasseregnskab, men således tillige, at kongemagten havde erhvervet en hidtil ukendt finansiell dispositionsfrihed. »Finanstilstandens godhed« var med J. A. Fridericias udtryk således, at Christian IV trods omfattende ekstraordinære udgifter »kunde låne både danske adelige og fremmede fyrster store summer; 1620 opgav han, at han havde over 1 mill. rdlr udestående på rente«.1) Udover denne beløbsangivelse, som Fridericia åbenbart har hentet fra kongens Kieleromslagsregnskab dette år, har man hidtil med støtte af en oplysning hos J. H. Schlegel kunnet fastslå, at denne udlånsaktivitet i 1620 ikke var af ny dato; Schlegel meddeler nemlig, at kongen »ifølge et originalt gældsregister« i 1605 havde udestående fordringer på omtrent tre tønder guld, dvs. ca. 300.000 dr.²⁾

Under forudsætning af at disse – endnu isolerede – beløbsstørrelser viser sig at kunne holde for nærmere kritisk prøvelse, er der da tale om summer af væsentlig størrelsesorden og dermed også om en lånekilde, som *a priori* må antages at have været af reel betydning ved siden af de holstenske kapitalressourcer, som man har hæftet sig så stærkt ved. Dette gælder naturligvis specielt den danske adel, hvis kapitalbehov netop i denne periode ubestrideligt krævede så store tilskud udefra. Man har da også fremhævet, at »perioden 1600–1625 . . . i virkeligheden (var) en omfattende prioriteringsperiode, hvor de reale værdier, som adelen fortrinsvis på kontant basis i rigt mål havde formået at skaffe sig under den gyldne tid i sidste halvdel af det foregående århundrede, under pres af de dårlige (økonomiske) vilkår igen søgtes mobiliseret gennem belåning«. Allerede kriser ved århundredeskiftet nødvendiggjorde kongelige støtteforanstaltninger, et behov som gradvis steg, efterhånden som kapitalressourcerne på det holstenske pengemarked udtømmes eller blev for be- kostelige. På den anden side havde »den kongelige velvilje« sine tvivl-

somme sider, dels fordi majestæten selv gjorde brug af de holstenske terminsspekulanter metoder, dels fordi risikoen for utidig opsigelse af lån var aldeles uberegnelig.³⁾

Det er utvivlsomt rigtigt, at akutte kriser og afdæmpningen af den internationale højkonjunktur i årtierne omkring 1600 har udløst meget mærkbare vanskeligheder for driften af de adelige godser. Uden her at gå i detaljer kan der være grund til at påpege, at en række omstændigheder kunde tyde på, at de sidste årtier af 1500-tallet på grund af kriser og politisk uro i Europa (specielt opstanden i Nederlandene) har været langt vanskeligere for de danske storproducenter end almindeligt antaget. Fremdeles synes vanskeligheder for kornproduktionen og afsætningen af kornprodukter i forbindelse med fornyet efterspørgsel efter øksne (efter krisesituationen i 1570'erne og 1580'erne) at have nødvendiggjort en vis driftsomlægning i retning af forøget animalsk produktion på de danske herregårde. Øksneproduktionen og -eksporten, som åbenbart kulminerer mellem 1610 og 1620, krævede da ikke blot større og mere langsigtet investering end kornproduktionen, men havde til gengæld den fordel, at prisstabilitet eller stigende priser gjorde investeringen mere sikker.⁴⁾

Målt med denne alen antager den danske adels optagelse af lån i så stor udstrækning, som tilfældet var, mulighed for nye dimensioner. Den serie af eksempler på gældsstiftelse, som f. eks. Fr. Meidell anfører som »paradigmer for dansk adel i decadance« mister noget af sin berettigelse, og noget lignende gælder meget af den ældre historikergenerations forargelse over, at adelens formodede, overdrevne krav til levestandard således tærede på landets i forvejen ikke altfor rigelige kapitalressourcer.⁵⁾ Fra et moderne økonomisk synspunkt vilde man tværtimod med rette kunne gøre gældende, at optagelsen af lån vilde kunde være en nødvendig og endda særdeles hensigtsmæssig foranstaltning, såfremt midlerne blev anvendt til investeringsformål eller til at hjælpe den adelige storgodsdrift over akutte, økonomiske vanskeligheder. Langt mere problematisk stiller sagen sig derimod naturligvis, når det kan vises, at adelige enkeltpersoner benytter gældsstiftelsen som instrument i godssamlingsøjemed ved (med egenkapital eller lån) at investere i udlån til forarmede standsfæller.⁶⁾

Det er derimod straks mere tvivlsomt at operere med begreber som prioritering eller behæftelse ved realkredit af det adelige gods. I teknisk henseende vil det naturligvis kunne forsvares at påpege, at lånekapitalens størrelse vel kunde overstige aktiverne – først og fremmest den faste ejendom – i et adeligt bo, eller at forrentningen af gældsbyrden oversteg afkastningen af godsbesiddelsen eller i hvert fald virkede stærkt for-

brugsbegrænsende.⁷⁾ En vis støtte for en sådan anskuelse kan bl. a. hentes i en velkendt kongelig proposition til rigsrådet 1606, hvori kongen gør opmærksom på, at mange adelige af »fromhed oc enfoldighed« påtager sig kautionsforpligtelser for standsfæller af en størrelsesorden, som overstiger værdien af deres faste ejendom.⁸⁾ I mange tilfælde motiveres adelige opbud på lignende måde.

På den anden side må det dog fastholdes, at mulighederne for konsolidering af gæld under realkreditformer formelt ikke eksisterede og først langsomt trængte igennem i Nordvesteuropa i løbet af 1600-tallet. På dansk grund baner først de fra vort synspunkt sene gældsforordninger 1623, 1632 og 1641 vejen for embryoniske former for hypoteklån.⁹⁾ Pantelån eller – oftest – kautionslån med mulighed for indførsel hos debitor var og forblev forløbig normen. Og videre må man også fastholde, at både adelens egen uvilje mod at klausulere mulighederne for fri omsætning af gods indenfor privilegiernes rammer og dens stærke anstrengelser for at bevare slægtens godsbestand intakt udelukker anvendelse af prioriteringsbegreber i mere moderne betydning. Går man helt fiktivt ud fra, at den adelige godsmasse på ca. 275.000 td. htk. (ifølge rostjenestetaksationen 1625) havde en værdi af 15–16 mill. rd. med en årlig afkastning på 4–5 %, dvs. 0,6–0,8 mill. rd., er den behæftelse, som de kongelige fordringer 1605 alene repræsenterer, forholdsvis beskeden (2–3 %), og selv forrentningen som helhed næppe nogen større belastning. I denne henseende ligger problemet på en anden front, at optagelsen af lån og kautionsforpligtelserne for standsfæller teoretisk kunde bane vejen for en betydelig mobilitet på det privilegerede godsmarked og vel endda for godsspekulation på bekostning af den individuelle godsejer, hvis gæld nåede op over skorstenspipen. Sammenfattende kan der da være grund til at fremhæve, at den adelige optagelse af lån rummer såvel økonomisk-historiske som formelle aspekter, som hver især kan gøre krav på behandling; selvom den konkrete, økonomiske motivering for kapitalbehovet naturligvis ikke kan isoleres, vil det med rimelighed kunne gøres gældende, at mekanismen i gældsstiftelsen må kortlægges først og vel at mærke efter moderne synspunkter.

Da Anders Sørensen Vedel i 1591 kritiserede adelens låntagning i Kiel, påpegede han ikke blot, at de ublu renter medførte kapitalflugt, men fremhævede også det attråværdige i 'selvhav', et samfund, hvis kapitalressourcer forslog til at bære dets økonomiske aktivitet.¹⁰⁾ Landets relative kapitalknaphed afspejles da også i, at lånerenten i 1580'erne steg fra 5 til 6 % p. a., en sats der først blev kodificeret i 1632.¹¹⁾

At regeringen ikke straks greb ind mod Kielerlånene kan formentlig bl. a. skyldes, at de netop bragte kapital til landet til støtte for landbrugets drifts- eller kriseinvesteringer. Til gengæld hindrede privilegiernes barrierer trods den ganske stærke differentiering af dansk erhvervsliv i produktion og omsætning i hvert fald indtil 1630'erne mulighederne for stærkere, intern kapitalmobilitet, navnlig for investering af borgerlige midler i landbrugsproduktionen, der så ensidigt var og forblev det egentlige grundlag for det danske produktionssystem.¹²⁾ Alligevel er det sandsynligt, at borgerlige lån eller krediter mød sikkerhed i herregårdenes vareproduktion har haft en vis betydning netop i årtierne omkring 1600, men i forhold til det holstenske pengemarked har de øvrige lånekilder hidtil blot indtaget en ganske underordnet plads.

På den anden side er den viden, vi for øjeblikket har om danske og nordeuropæiske kapitalforhold, så begrænset, at vi selv for det internationale pengemarked – omslaget – i Kiel stadig kun kender dets økonomisk-historiske udvikling i meget grove omrids.¹³⁾ Ser vi bort fra de danske statslån synes den holstenske adel fortrinsvis at have anbragt sine pengemidler hos tidens kapitalhungrende øvrigheder, kejserhoffet, den engelske krone og stæderne Antwerpen og Hamburg,¹⁴⁾ hvor militære udgifter og finans- og kreditkriser i 1550'erne og 1560'erne skabte akut kapitalbehov. Men tilførsler af spansk eller genuesisk kapital til Nederlandene fra 1570'erne synes at have været af afgørende betydning. Der blev åbenbart tilvejebragt tilstrækkelige kapitalmængder til rimeligere vilkår end de holstenske kreditorer kunde byde,¹⁵⁾ samtidig med at lånerenten i løbet af 1500-tallet – omend med væsentlige afbrydelser – havde været faldende, ikke blot på grund af pengeregighed, men formentlig også takket være pengemidlernes større omløbshastighed og den hastige udformning af moderne kreditinstitutioner.

1570 opgør fem holstenske adelige deres tilgodehavender hos staden Antwerpen til 150.000 dr., hvortil kommer statholder Henrik Rantzaus udlån; bystyret nægtede netop da fremdeles at udrede de 12 % p. a., som de holstenske matadorer havde betinget sig, men tilbød i bedre overensstemmelse med det gældende renteniveau 5 % p. a. Reaktionen i Holsten synes at have været skarpe; skønt kreditorerne tilbød en rentesats på 7 % måtte de afslutningsvis bekvemme sig til at nøjes med 6 %, men jævnsides hermed synes man – under betydelige vanskeligheder – at have trukket kapitalen hjem.¹⁶⁾ Den kunde med fordel – dvs. til 7 % p. a. eller derover – anbringes i Hamburg,¹⁷⁾ eller den kunde investeres hos danske adelige. Vi kan således antage, at større likvide kapitaler har

kunnet stå til rådighed i sidste fjerdedel af århundredet, samtidig med landbrugskriserne, men omvendt har det holstenske pengemarked næppe været ubetinget stabilt. En lang række alvorlige konkurser i holstenske adelskredse i de første to årtier af 1600-tallet voldte vanskeligheder, ikke mindst i årene 1604–06,¹⁸⁾ og omvendt nødvendiggjorde det gottorpske hertughofs gæld til det holstenske ridderskab netop da en gennemgribende konvertering af gælden, hvortil enkedronning Sofie stillede midler til rådighed.¹⁹⁾

Det er sandsynligt, at gældskonverteringen på Gottorp og uroen på pengemarkedet i Kiel står i indbyrdes forbindelse; men selvom det vil være forhastet deraf at slutte, at enkedronningens lån til Gottorp gav muligheder for at tilføre det danske marked de frigjorte kapitalressourcer,²⁰⁾ tyder meget på, at den holstenske adel har betragtet sine kongerigske standsfæller som sikre eller fordelagtige investeringsobjekter. Ikke blot opnåede den efter omstændighederne international rekordrente, men af spredte kildevidnesbyrd fremgår det, at man i hvert fald ved hoffet på Gottorp har betragtet det danske samfund som overmåde velstående og økonomisk attraktivt i Christian IV.s tidlige tid.²¹⁾ Først de dybt alvorlige landbrugskriser 1618–23 og en række vidtspændende kriser blandt danske adelige medførte gældsopsigelser i vistnok stærkt stigende omfang. Herredagsdombøgerne 1618–25 registrerer en drastisk stigning i antallet af påkendte, nødlidende gældssager, og de afslører samtidig en sand labyrint af indbyrdes og aldeles uoverskuelige, adelige gældsforpligtelser i kongeriget.

Selv om vi på nuværende tidspunkt ikke er i stand til med nogensomhelst sikkerhed at måle omfanget af den adelige gældsstiftelse i Kiel eller at foretage en indbyrdes placering af betydningen af de da bestående lånekilder – omslaget i Kiel, kongens udlån, indbyrdes adelige lån og borgerlige lån – er det dog umiddelbart indlysende, at udlånsmassen på pengemarkedet i Kiel ikke har været nogen konstant størrelse, og at den kongelige udlånsaktivitet må tillægges en vis vægt, såfremt de hidtil isolerede talopgivelser lader sig opretholde.²²⁾ Men denne undersøgelse rejser i så fald tillige en række principielle spørgsmål, som kræver besvarelse, specielt hvad angår de politiske, økonomiske eller andre komponenter, som på forhånd kan tænkes at indgå i de kongelige udlånsdispositioner; men hertil hører også en indbyrdes afvejning af lånekildernes betydning. Den anden side af undersøgelsen gælder med andre ord simpelthen det kongelige kammers funktion som lånekilde.

Man kunde hæfte sig ved det tilsyneladende paradoks, at kongen

– landets største godsbesidder – har haft så rigelige kapitalressourcer til rådighed på et tidspunkt, da adelen kæmpede med betydelige økonomiske vanskeligheder, og at Christian IV.s virksomhed langtfra indskrænkede sig til pengeudlån til adelige; som bekendt investerede han også meget store beløb i merkantile projekter og i sin nordeuropæiske politik. På den anden side vil det være naturligt at anskue hans mangeartede, finansielle engagement som udslag af de *entrepreneurial activities*, der er så karakteristisk for adskillige af det 16. århundredes fyrster. Det synes at have været en ganske fast bestanddel af periodens økonomiske doktriner, at statshusholdningen måtte tage sigte på indkomstmaksimering og kapitaldannelse, ikke blot ved begrænsninger af statens eller fyrstemagtens udgiftsbudgetter, men også ved effektiv udnyttelse af kronens regaler eller andre ressourcer.²³⁾ Grænserne mellem rationel drift og kapitalistisk udnyttelse af kronens ressourcer lader sig næppe drage altfor skarpt; i det klassiske *oeconomia*-begreb ligger der næppe blot forestillinger om en sund, fyrstelig husholdning, men utvivlsomt tillige langt mere vidtrækkende tanker af statsfiskal (kameral) støbning om, at samfundets trivsel – bl. a. ved moderat beskatning, aktiv erhvervspolitik osv. – og den optimale udnyttelse af kronens ressourcer på én gang kunde og skulde befæste statsmagtens materielle styrke og forlene den med større politisk prestige i national og international sammenhæng.

Den fyrstelige foretagers (*enterpriser's*) aktivitet samlede sig – som tilfældet var i Sverige og i adskillige tyske territorier – ofte om kommerciel udnyttelse af kronens regale ressourcer og om fyrsternes engagement i merkantile eller industrielle foretagender;²⁴⁾ det sidste gælder naturligvis også i høj grad Christian IV.s merkantilistiske eksperimenter. Men vi finder dog ganske tilsvarende almene træk i udnyttelsen af kronens domæneressourcer og – om man vil: det kapitalistisk organiserede – salg af vareproduktionen. Det ledende princip synes uanset salgsorganisationens form at kunne samles i bevidste anstrengelser for at opnå det optimale, økonomiske udbytte af domænerens drift, et træk, som utvivlsomt begrundes af det 16. århundredes højkonjunktur, og som også har gyldighed for den adelige storgodsdrift. Særligt tydeligt fremgår disse bestræbelser af de mecklenburgske hertugers *Amtsordnung* fra 1540'erne; domænerens driftsomkostninger skal reguleres omhyggeligt, markedsproduktionen sælges under hertugens opsyn så profitabelt som muligt og eventuel anden overskudsproduktion bortauktioneres; og endelig skal godsernes økonomiske dispositioner underkastes rigoristisk sagrevision efter de anførte retningslinjer.²⁵⁾

I den udstrækning Danmark kan karakteriseres som domænestat adskiller driften af kronens lensressourcer og den adelige godsdrift sig næppe fra de principper, der blev anlagt i Mecklenburg. Man kunde hertil føje, at den dispositionsfrihed, kongen traditionelt havde over rigets kasseoverskud,²⁶⁾ på mange måder kan minde om de adelige godsejeres opbygning af deres godsøkonomi; naturalieomsætningen og visse kontante midler forbeholdes driften, medens ejeren suverænt kunde disponere over godsets mest betydningsfulde funktion, dets varesalg.²⁷⁾ Den kongelige pengeudlånsvirksomhed kunde da opfattes som en art privat bankiervirksomhed på linje med adelens indbyrdes lån; den får blot langt videre perspektiver, eftersom kongen ved udlån eller inddragelse af lån af den størrelsesorden, der tilsyneladende er tale om, havde teoretisk mulighed for at øve bevidst, erhvervspolitisk indflydelse og tillige en økonomisk effekt af en vis rækkevidde. Private profithensyn og overlagte hensigter lader sig næppe umiddelbart skille ad.

På den anden side er denne betragtningsmåde utilstrækkelig. De kapitalressourcer, Christian IV kunde råde over, hidrørte ikke blot – og formentlig end ikke overvejende – fra overskuddet af driften af kronens domæner. Meget store beløb beror sandsynligvis snarere på indkomster af kronens regaler (Øresundstolden) og ekstraordinære indtægter (Elfsborgs løsen 1616–19, renteindkomster).²⁸⁾ Mere afgørende er det for sammenhængen dog, at kongen som en art overbygning over sin 'indkomstpøolitik' systematisk udnytter sine kapitalressourcer til (profitable) investeringsformål af forskellig art, til finansiering af sit merkantile program og sit engagement i nordeuropæisk politik, og til sin – hidtil noget oversete – udlånsvirksomhed. Han kan da karakteriseres som foretager både i kraft af sin bevidste indkomstpøolitik og i kraft af sin investeringsvirksomhed.²⁹⁾

Der foreligger fra kontinentet vel en del eksempler på fyrstelig bankiervirksomhed,³⁰⁾ men meget få paralleller til en udlånsaktivitet af samme format og samme struktur som den, Christian IV udfoldede indtil kejserkrigen. Den absolut nærmeste parallel er markgreve Hans af Küstrin (1513–71), der som yngre søn af det brandenburgske kurfyrstehus startede på omtrent bar bund. Ved overlagt udnyttelse af sit grevskabs godsressourcer, ved sin politiske aktivitet og ved lån lykkedes det ham at oparbejde en vældig formue, som delvis blev benyttet til merkantilt eller industrielt engagement; hovedparten synes dog at være blevet investeret i udlån til fyrster og adelige. 1568–70 indgik eksempelvis i kapital og renter henholdsvis 137.000 dr., 51.700 dr. og 81.100 dr., hvoraf hoved-

parten påny blev lånt ud, 1568–70 henholdsvis 47.500 dr., 130.000 dr. og 125.600 dr. Ved sin død 1571 efterlod markgrev Hans sig da også en kontant formue på ca. 570.000 dr.³¹⁾ Det karakteristiske for denne fyrste ligger imidlertid i, at hans investering i pengeudlån hurtigt antog fast organiserede former, og at hans bankiervirksomhed åbenbart meget bevidst forbindes med vidtstvævende, territorialfyrstelige ambitioner, drømme om materiel og politisk magt langt udover det lille fyrstendømmes grænser.

Som vi senere vender tilbage til, antager Christian IV.s pengeudlån aldrig den systematiske og organiserede form som i Hans af Küstrins tilfælde, men den spiller i hvert fald periodevis en ganske væsentlig rolle i Christian IV.s ganske komplicerede virke som foretager, og der blev ligeledes en overgang gjort tilløb til at give udlånene fastere former.³²⁾ For udlånsvirksomhedens vedkommende forudsætter undersøgelsen en nøje kortlægning og indbyrdes afvejning af de materielle, politiske eller andre komponenter, som formentlig kan have indgået i den; kildematerialet selv leverer kun meget få holdepunkter om samtidens egen vurdering om denne side af kongens virke, og resultaterne må helt overvejende udledes ved den statistiske og historisk-metodiske analyse af det regnskabsmateriale, som foreligger, to serier gældsregistre fra 1605 og 1625–39, de kongelige Kieleromslagsregnskaber og Christian IV.s ganske udførlige kalenderoptegnelser.³³⁾

Ved at beskæftige sig med de adelige lån fra såvel kongens som debitorernes synspunkt får undersøgelsen således på forhånd en vis dobbeltsidighed. De to elementer lader sig næppe adskille med fuld konsekvens, men til gengæld vil en sådan undersøgelsesmetode kunne give os den fordel, at den inden for de forklaringsrammer, som er blevet formuleret, rimeligvis med større præcision og sikkerhed vil kunne registrere vekselvirkningen mellem kongens udlånstransaktioner og en væsentlig side af landets erhvervsliv og dets sociale overklasse ved overgangen til det 17. århundrede. Og samtidig vil den bredere undersøgelsesramme kunne tjene som analyseredskab til belysning af sammenhæng og brud i det danske samfund mellem krisevirkninger i produktionssystemets hovedled og de politiske og finansielle faktorer, der indgår i forholdet mellem kongemagten og det adelige aristokrati. Forholdet mellem statsfiskalismens – og den tidligste merkantilismens – doktriner og et produktionssystem af helt overvejende agrar støbning får med andre ord en central plads i undersøgelsen.

2. Rigens og kongens finanser

På en række tidspunkter af Christian IV.s regeringstid har rentekammeret udarbejdet opstillinger over 'rigens indtægt og udgift', således 1600–02, 1608 og 1630.¹⁾ Ser man bort fra, at overslagene selv holder en margin åben for omkostninger, »som mand icke kand reigne for nogen visse wd-gifft« – anlægsudgifter, visse flåde- og hofholdningsudgifter – kan materialet sammenfattes således (beløb i dr. eller rd.):

<i>tabel 2.1</i>	1600/01	1602	1608	1630
visse lensindtægter	151.927	163.384	183.000	164.947
uvisse lensindtægter	44.000	44.000	44.000	66.237
øresundstold	141.863	141.863	141.863	105.843
told og accise	59.030	59.030	59.030	66.592
byskat	2.275	2.275	2.275	2.138
skånsk kommissariatetold	–	–	–	12.000
i alt.	399.095	411.003	430.783	416.147
Rigens udgift	269.607	246.667	217.891	614.103
overskud	129.488 ²⁾	164.336	212.892	÷197.956

Selvom disse talstørrelser i visse henseender synes at bero på inaktuelle oplysninger, og skønt der i egentligste mening kun kan være tale om vejledende netto-kassestatus-opgørelser, uden at beløbene behøver at være indgået kontant,³⁾ synes den vækst, som disse normative opstillinger afspejler, først og fremmest at hidrøre fra lenenes stigende nettooverskud og fra begrænsninger af udgifterne. Overslagene giver formentlig et tilnærmelsesvis korrekt overblik over de midler, regeringen kunde råde over; på det foreliggende grundlag er det sandsynligt, at der har været tale om et reelt nettokasseoverskud; 1602 beregnes overskuddet til ca. 164,300 dr., 1608 nåede beløbet op på ca. 212.900 dr., en utvivlsomt tilsigtet kumulativ vækst på 3.5–4.0 % årligt. Det betyder naturligvis ikke, at disse beløb kontant indgik i rentekammeret, men at regeringen bevidst har regnet med at kunne disponere inden for ekspanderende beløbsram-

mer. Man har åbenbart med overlæg lagt vægt på at tilrettelægge finanspolitikken således, at der fremkom et ganske anseligt og voksende netto-kasseoverskud,⁴⁾ og hovedmidlerne til opnåelse af væksten lå i rationalisering af lenenes drift og udgiftsreduktioner. Beklageligvis foreligger der ikke noget tilsvarende overslag fra omkring 1620, da status synes at have nået sin absolute kulmination, inden kejserkrigens omkostninger allerede 1630 havde forvandlet overskuddet til et underskud af betragtelig størrelsesorden.⁵⁾ Indtil da fattedes riget ingen penge.

Den rigoristiske sondring mellem rentekammerforvaltningen og kongens kammer, rigets og kongens indkomster og udgifter hører en senere og finansielt langt vanskeligere periode af Christian IV.s regering til.⁶⁾ Rigets kasseoverskud kunde kongen ifølge hævdvunden praksis råde over. Hertil må imidlertid føjes, at væsentlige dele af øresundstoldindtægterne og visse ekstraordinære indtægter blev indbetalt direkte til kongen efter hans anvisninger; og endelig var der – som vi senere vender tilbage til – en tilbøjelighed til, at provenuet af lån 'til rigens nødtørft' indgik i kongens kasse, medens tilbagebetalingen finansieredes af skattevejen. Sundtoldintraderne androg normalt 120.–160.000 dr., men steg omkring 1620 til en størrelsesorden af ca. 200.000 dr., navnlig på grund af gennemførelsen af toldvisitation i Øresund.⁷⁾ Og blandt de øvrige indtægter har det først og fremmest betydning, at Elfsborgs løsen 1616–19 i fire rater på 250.000 dr. indgik direkte i kongens kammer. Fremdeles stillede enke-dronning Sofie ved lån – eller om man vil: subsidier – meget betydelige beløb til rådighed for sin søn, og endelig kunde Christian IV ligeledes omtrent suverænt disponere over overskuddet af hertugdømmernes kongelige amts- og toldindtægter med fradrag af visse stående udgifter.

På grundlag af kongens instruks for statholder Gert Rantzau for omslagsforretningerne i januar 1609 kan budgettet opstilles således, idet der dog må sondres mellem ordinære kasseregnskabsposter og aktuelle kapitalbevægelser (beløb i dr.):⁸⁾

tabel 2.2

<i>ord. indtægter:</i>		<i>ord. udgifter:</i>	
amtsindtægter	48.600 dr.	fyrstelige deputater	12.718 dr.
toldindtægter	1.818 –	fyrsternes andel i tolden	299 –
i alt	<u>50.418 dr.</u>	statholderhonorar	1.000 –
		adelige råder m.v.	2.493 –
		tilsammen	<u>16.510 dr.</u>
		overskud	33.908 –
		balance	<u>50.418 dr.</u>

Herudover skulde ifølge instruksen indgå 32.330 dr. i renter og afdrag fra adelige debitorer, medens 20.000 dr. skulde udbetales rigsråd Esge Brock som lån; det kontante kasseoverskud vilde herefter andrage 46.238 dr. Med en enkelt undtagelse svarer denne instruks nøje til det overslag, der var blevet udarbejdet i statholderkancelliet for omslaget, hvorimod det endelige omslagsregnskab på væsentlige punkter afviger fra begge forarbejderne. Dels indbragte amterne ca. 5.400 dr. mindre end forudset, dels mangler regnskabet de 20.000 dr., der ifølge konceptet til instruksen skulde udredes Esge Brock, og hvoraf i hvert fald halvdelen synes at være blevet udbetalt;⁹⁾ og endelig forbigår instruksen oppebørslen af renteindtægter. På omslaget 1608 havde Christian IV nemlig, da et lån på 90.000 dr. (+ renter) til svogeren, hertug Henrik Julius af Braunschweig-Wolfenbüttel åbenbart uforudset blev afviklet, benyttet den således frigjorte kapital til at 'udsætte på rente' til danske adelige; renterne af de 94.000 dr., der blev udlånt savnes imidlertid i alle omslagsarbejderne 1608/09.

I praksis synes de ordinære indtægter og udgifter af hertugdømmernes kongelige dele, som føres over omslagsregnskaberne, dog nogenlunde at svare til den beregnede størrelsesorden, instruksen 1608 anviser. I gennemsnit beløber amts- og toldindtægterne for treårsperioden 1605–07 sig til ca. 51.150 dr.¹⁰⁾ Også her er der således tale om disponible netto-beløb af meget betydelige dimensioner. Men i denne sammenhæng påkalder det dog særligt interesse, at der må skelnes mellem ordinær regnskabsførsel og et ganske omfattende kapitalregnskab, som vidner om, at kongen i betydelig udstrækning (men ingenlunde konsekvent) har benyttet omslagsadministrationen til kanalisering af kapitalinvestering og kapitalforvaltning, i hvert fald periodevis. Omslagets ordinære overskud indgår regelmæssigt i kasseregnskabet, men også en lang række andre kapitaltransaktioner uden direkte tilknytning til omslaget finansieres over dette regnskab. Kieleromslaget lod sig – med sin traditionsfæstede organisation – uafhængigt af kongerigske instanser udnytte i kapitaldannelsesprocessen; det gav majestæten muligheder for uafhængige dispositioner, og regnskabsmaterialet godtgør, at meget betydelige beløb kanaliseres ad denne bane.

Teoretisk skulde det således være muligt at fastslå, hvor store beløb det kongelige kammer kunde disponere over omkring 1608; indregner vi kun de ordinære beløb, andrager de skønsvi:

tabel 2.3	overskud af riget	165.000–210.000 dr.
	øresundstold	110.000–160.000 –
	overskud af hertugdømmerne...	35.000– 30.000 –
	<hr/> i alt	<hr/> 300.000–400.000 dr. <hr/>

Hertil kommer lejlighedsvis provenuet af landeskatter (således 1607 og 1618) samt helt ekstraordinært Elfsborgs løsen, der indbragte kongen 1 mill. dr., og enkedronningens subsidier. Det vil dog være helt meningsløst at sætte disse beløb i forhold til 'rigens indtægter'.¹¹⁾ Dels synes Christian IV netop at have anset sine kapitaldispositioner for et rent kongeligt anliggende, dels og navnlig er det umuligt at drage noget konsekvent skel mellem rentekammerets og det kongelige kammers forvaltning; der forekommer i stor udstrækning dobbeltposter. Skønt man i ganske enkelte tilfælde bogfører gældsbeløb i rentekammeret som 'rigens indtægt',¹²⁾ er det karakteristisk for de flydende grænser i finansforvaltningen, at lensrestancer, som normalt blev kanaliseret gennem rentekammeret, i en række tilfælde ved overenskomst konverteres til faste gældsbreve til kongen, specielt vist i perioder af knap likviditet for kongen eller de adelige debitorer. Mellem 1593 og 1605 foreligger en række tilfælde af denne art,¹³⁾ påny omkring 1615 og ligeledes efter 1624, da Christian IV gav en lakonisk ordre til at stævne forsømmelige lensmænd for mangler i deres regnskaber til den forestående herredag.¹⁴⁾ I de følgende år figurerer en række restancer med ofte brudne beløb i gældsregistre, hvor de iøvrigt synes at have været uhyre sejlivede.

Fra vort synspunkt rejser de flydende grænser mellem rigets finanser og kongens kammer nok en række kritiske og bogføringstekniske problemer, men de uafklarede ressortforhold synes – som vi senere vender tilbage til – først og fremmest at bære vidne om, at samtiden ikke med nødvendighed har set finansielle eller politiske modsætningsforhold i den uklare kompetancefordeling mellem rentekammeret, kongens kammer og omslagsforvaltningen. Selv om det kongelige kammer forlængst principielt var fastslået som institution og spillede en langt mere afgørende rolle i de tyske territoriers finansforvaltning end i Danmark,¹⁵⁾ savnede det kongelige kammer i Christian IV.s tidlige år endnu ikke blot fast definerede kompetanceområder, men tilsyneladende også enhver form for fastlagt organisation og regnskabsførsel. Forvaltningen af de indgåede midler beroede helt på kongens person, og de registreres næppe udover de periodevise optegnelser i kongens kalendere.¹⁶⁾ Derimod benyttede kongen sig ofte af de højt betroede renteskrivere Christoffer Dideriksen og Søren

Rasmussen som budbringere og har måske også kunnet støtte sig til deres kompetance, men de to serier gældsregnskaber 1605 og 1625–39, som netop disse to renteskrivere førte, repræsenterer hver på sin vis ekstraordinære situationer.¹⁷⁾

Driftsregnskab, kapitalregnskab og regnskabsførsel fordeles således fortsat på flere organer – og posterne bogføres ofte flere gange – uden varige forsøg på koordination og uden faste systemer: det kongelige kammer, det årlige omslag i Kiel og delvis også rentekammeret. Den bristende koordination udelukker og udelukkede overblik, men ikke desto mindre synes kongen bevidst at have benyttet disse instrumenter med vekslende styrke og systematisk udnyttelse. Kalenderoptegnelserne giver under disse omstændigheder intet udtømmende overblik, men derimod kan de levere væsentlige holdepunkter til belysning af kongens dispositioner; de kaster på interessant vis lys over kapitaldannelseprocessen og giver tillige visse muligheder for at fastslå investeringernes omfang.¹⁸⁾ På grundlag af kalenderne 1607–08 kan vi opstille følgende oversigt over kongens indtægter og udgifter:¹⁹⁾

tabel 2.4

<i>indtægter:</i>	1607	1608
øresundstold	118.030 dr.	123.712 dr.
mønten	3.848 –	–
renter	5.400 –	–
afdrag på gæld	–	37.700 –
skatter	–	21.318 –
diverse	1.099 –	32.686 –
<hr/>		
tilsammen	128.377 dr.	215.416 dr.
overførsel fra forrige år	8.649 –	92.028 –
<hr/>		
i alt	137.026 dr.	307.444 dr.
<hr/>		
<i>udgifter:</i>		
gods køb	7.000 dr.	500 dr.
udlån	2.300 –	3.600 –
renter af gæld	5.900 –	5.900 –
diverse	29.797 –	51.211 –
<hr/>		
tilsammen	44.997 dr.	61.211 dr.
overskud fra 1607	92.028 –	92.028 –
overførsel til 1609	–	154.206 –
<hr/>		
balance	137.026 dr.	307.444 dr.
<hr/>		

Af regnskabsopstillingen fremgår det, at de voksende indkomster i 1608 – herunder også afdrag på gæld – næppe har betinget, men dog forceret

det langt større forbrug samme år, 72 % mere end i 1607.²⁰) Det er ikke muligt (eller nødvendigt) at specificere dette beløb nærmere, så uensartet det er; af betydning er det kun, at udgifter til rejser – med undtagelse af dr. Jonas Charisius' rejse til Nederlandene 1607–08²¹) – og dermed personlige udenrigske dispositioner tilsyneladende endnu ikke spiller nogen afgørende rolle. Det er fremdeles klart, at kapitalinvesteringer heller ikke indtager nogen væsentlig plads i kongens bogføring; af indtægten 1608 hidrører 17.5 % fra afdrag, af udgiften medgår kun 6.7 % (i forhold til indtægten kun 1.2 %). Men også kun tilsyneladende; de egentlige kapitalbevægelser og -investeringer til udenlandske og indenlandske lån posteres i denne tidsperiode enten på Kieleromslagsregnskaberne eller føres over det særlige københavnske omslag, som eksisterede i disse år.²²) Kongen synes således at have udskilt denne aktivitet, men trods det voksende forbrug 1608 er der dog reelt tale om et overskud for disse to år på ca. 246.000 dr. Der er sandsynligvis tale om thesaurering; pengemidlerne får ingen etikette, men det indebærer naturligvis ikke, at kapitalophobningen har fundet sted uden bevidste formål.

Opgør vi modsætningsvis oplysningerne i kongens kalenderantegetninger 1618 – de mest udførlige og husholderiske af dem alle – om pengeomsætningen i den 'kongelige particulaircasse' (med Molbechs let anakronistiske udtryk), vil man kunne foretage følgende opstilling over kasse- og kapitalbevægelser (beløbene i rd.):²³)

tabel 2.5

indtægter:

skatter	97.651 rd.
Elfsborgs løsen	250.000 –
øresundstold	158.676 –
diverse	46.049 –
<u>i alt.....</u>	<u>552.376 rd.</u>

udgifter:

kontante udgifter.....	139.784 rd.
forsendt til Holsten.....	50.000 –
udlån.....	146.800 –
udlån på omslaget.....	45.500 –
<u>tilsammen.....</u>	<u>382.084 rd.</u>
kasseoverskud	170.292 –
<u>balance</u>	<u>552.376 rd.</u>

saldo 1618 1/1.....	(590.327) rd.
gældsbeviser i behold.....	21.251 –
<u>tilsammen 1618 1/1</u>	<u>611.578 rd.</u>
kasseoverskud 1618 31/12.....	170.192 –
investering i udlån	192.300 –
deponeret i Holsten.....	50.000 –
<u>i alt pr. 1818 31/12.....</u>	<u>1.024.170 rd.</u>

Selvom kalenderen meddeler, at dette års rate af Elfsborgs løsen blev indsat i »Frederigsborrigs huellffing«,²⁴⁾ må således nærved 80.000 rd. af dette beløb være anvendt jævnsides med provenuet af skat, toldintra-der og andre indkomster; reelt noterer kongen sig dog for en formuesvækst på 362.592 rd., nemlig kasseoverskuddet på 170.292 rd., de beløb som deponeres hos hertugdømmernes statholder og investeringerne i udlån på i alt 192.300 rd., således at kongen ved årets udgang – bag hans lidet overskuelige eller systematiske opstilling – har kunnet regne med en formuessaldo i sit kammer på lidt over 1 mill. rd.²⁵⁾ Af de nye udlån gik 44.350 rd. til Ostindisk kompagni,²⁶⁾ medens resten fordeles på borgerlige og – overvejende – adelige (58.717 rd.) lånere.

De uformelle regnskabsoptegnelser har ingensomhelst retsgyldighed; de kan ikke oplyse om andet end de holdepunkter, kongen selv har haft for hånden, og de udtømmer – som vi senere vender tilbage til – næppe det kongelige kammers kassedispositioner eller dets formuesbevægelser. Det kongelige forbrug dominerer stadig regnskabsopgørelsen, nu navnlig fordi byggeinvesteringerne på Frederiksborg slot vejede tungt. Men majestæ- tens udførlige regnskabsopstilling ved udgangen af 1618 adskiller sig dog tydeligt fra opgørelserne 1607–08; medens disse nemlig ikke explicit meddeler holdepunkter om hensigten med formuesdannelsen og åbenbart bevidst udskiller kapitaldispositionerne, dominerer investeringshensigterne meget tydeligt udgiftsposterne 1618. Kongen har stadig i sit kammer ligget inde med betydelige likvide midler, meget systematisk fordelt på sine gemmer.²⁷⁾ Det kan af opstillingerne 1607–08 ikke *e silentio* udledes, at kongen ikke har haft bevidst sigte med formuesophobningen, men omvendt kan vi af posteringerne 1618 med fuld sikkerhed drage den konsekvens, at investeringerne – overvejende til udlåns- og erhvervsformål indenfor monarkiets grænser – er indgået som et klart led, et overlagt formål i kongens personlige, finansielle dispositioner fra sit kammer.

Hvor store formuesmidler Christian IV til enhver tid har kunnet råde over, lader sig på grund af bogføringens mangler og forvaltningens ringe koordination ikke fastslå med sikkerhed. Af de ca. 300.000 dr., der ifølge gældsregistret 1605 var udlånt til adelige, var 20.000 dr. blevet afdraget 1608; til gengæld udlånte kongen dette år 94.000 dr. påny, således at det samlede tilgodehavende kom op på ca. 370.000 dr.; samtidig akkumuleres 1607–08 i alt ca. 246.000 dr. i kongens kammer. Ved udgangen af 1618 registreres i det kongelige kammer en formue på lidt over 1 mill. rd., medens der over omslagsregnskaberne administreres gældsbeviser på ca. 600.000 rd.; om eller i hvor høj grad de to beløbsstørrelser dæk-

ker hinanden indbyrdes lader sig ikke afgøre, men det er sandsynligt, at formuesaktiverne har beløbet sig til 1.0–1.5 mill. rd. På den anden side må det tages i betragtning, at kongen på begge tidspunkter forrentede eller afdrog gæld, hovedsageligt til sin moder. Der kan dog ikke være nogen tvivl om, at der har fundet en væsentlig formuesforøgelse sted – trods Kalmarkrigen²⁸) – i den mellemliggende periode, en forøgelse som ikke blot beror på dispositionerne over kongens ordinære kammerindtægter, men som formentlig først og fremmest hænger sammen med indbetalingerne i kammeret af Elfsborgs løsen, de forøgede sundtoldindtægter og enkedronningens uindfriede tilgodehavender. Disse beløb har sat kongen i stand til at investere i sine merkantile projekter, til at investere i storstilede udlån og lidt senere også til den indledende finansiering af sine udenrigske eksperimenter.

På den anden side har den strukturelle undersøgelse af det kongelige kammers virksomhed vist, at der i begge de her behandlede perioder, 1607–08 og 1618 består en meget tydelig omend forskelligartet vekselvirkning mellem aktiviteten i det kongelige kammer og omslagsforvaltningen. I den første periode synes der at have været en nogenlunde klar adskillelse af forvaltningen af de udlånte midler i Kiel og i København på den ene side og kongens kapitalophobning i sit kammer på den anden, medens de to institutioner i 1618 og de følgende år åbenbart fungerer i nøje sammenhæng. I 1618 er det endelig meget iøjnefaldende, at kongens interesse i overvejende omfang har samlet sig om finansieringen af den merkantilistiske erhvervs politik og om at 'udsætte penge på rente' til adelige og fyrster, men allerede fra 1620–21 kom nye, udenrigske opgaver til at beslaglægge hans opmærksomhed og pengemidler. Det vil således i en undersøgelse af Christian IV.s udlånsaktivitet være nødvendigt stadig at holde sig disse forskellige former for vekselvirkning klart.

Fremdeles er det nødvendigt at fastholde, at de territorialfyrstelige træk i kongens politiske og finansielle dispositioner i en vis udstrækning forbindes med hans erhvervspolitiske hensigter. Beslutningen om anlægget af Glückstadt og inddigningsarbejderne ved Bredsted blev truffet 1617; i årene frem til 1621 har kongen personligt – såvidt vi gennem regnskabsmaterialet kan følge hans udbetalinger – investeret 2–300.000 rd. i disse arbejder, der både havde merkantilt og politisk sigte. De statsmerkantilistiske træk spiller derimod givetvis en hovedrolle i Christian IV.s erhvervsengagement i kongerigerne; hans storstilede støtte til Ostindisk kompagni, til Klædekompaniet, til skibsbygning, til norsk minedrift, som alt sammen

(omend næppe systematisk) registreres i hans kalenderantegnelser, er i forvejen velkendt.²⁹⁾ Det, der i denne forbindelse specielt har interesse, er, at Christian IV – måske mere prægnant end nogen anden europæisk fyrste – har defineret statsmerkantilismens mål: den skal tjene »os til ære og købmændene med Guds hjælp uden skade«. Hans merkantile ambitioner gjaldt kronens økonomiske styrke og politiske prestige; midlerne til og mulighederne for at tilrettelægge de politiske retningslinjer havde han forhånden.

Med forbehold af private profithensyn lader de indenrigske og merkantile mål for det kongelige kammers dispositioner sig således afgrænse med rimelig sikkerhed. Udlånsaktiviteten rummer derimod fortsat en række usikkerhedsmomenter og uløste problemer. Vi kender ikke dens motiver og dens mekanisme, vi ved meget lidt om dens strukturering, dens funktioner og dens formål, og vi har ingen underretning om dens kronologiske faser. De flydende grænser mellem rigets og kongens finansforvaltning og de usystematiske fordeling af kongens udlån på flere organer rejser fremdeles en række kritiske og tekniske problemer; både pengeudlån og regnskabsførsel fordeles på flere institutioner uden varige forsøg på koordination og uden faste retningslinjer. Kun gældsregistret 1605 synes efter en detaljeret prøvelse at give et udtømmende overblik over den samlede udlånsmasse, hvorimod de tekniske vanskeligheder ved at følge stiftelsen eller afviklingen af lån efterlader en vis usikkerhedsmargin. Først under afviklingsfasen i sidste halvdel af 1620'erne gjorde man forsøg på at kanalisere oppebørslerne gennem samlede regnskaber under renteskriver Søren Rasmussens ledelse.

Hovedstammen i undersøgelsen – og dens udgangspunkt – ligger naturligvis i regnskabsserierne, de to sæt gældsregistre 1605 og 1625–41, de kongelige omslagsregnskaber, der med undtagelse af 1613–19 dækker hele undersøgelsesfeltet, og i de kongelige kalenderantegnelser, som optager regnskabsnotitser. Medens regnskabsserierne ved hjælp af kontrol med andre kilders vidnesbyrd tilsammen kan antages at udtømme udlånsvirksomheden med fuldt tilstrækkelig sikkerhed, har det været hovedsvagheder ved materialet, at de forskellige regnskabsserier delvis overlapper hinanden, at det undertiden har været vanskeligt at fastslå gældsbrevenes stiftelsestidspunkt og de omformninger, der nu og da har fundet sted ved udskiftning af kautionister, ændring af terminsdato osv.³⁰⁾ Principielt kan det endelig hævdes, at forvaltningens regnskabsførsel kan sidestilles med kancelliets registrering af udgående breve, og at den er

underkastet lignende kildemæssige begrænsninger som kancelliets kopi-bøger. Men alligevel består der også væsensforskelle, som kan gøre krav på behandling.

For det første er et regnskabsmateriale ikke blot et retsgyldigt materiale, men lader sig – som det her i vid udstrækning vil være tilfældet – også udnytte som berettende kilde. For det andet består der åbenbart kvalitative forskelle mellem registrene 1605 og 1625–41. Det store gældsregister 1605, som foreligger i et smukt bind beregnet for kongen, er ført i pennen med kancelliskønskrift af renteskriver Christoffer Dideriksen; dets forlæg lader sig ikke fastslå, og der synes her at være tale om en statusopgørelse af normativ karakter som vejledning for kongen selv.³¹⁾ I modsætning hertil er oplægget til gældsopgørelsen 1626–30 tydeligt bygget på andre optegnelser om den bestående gældsbestand, optegnelser fra kongens kammer, rentekammeret og omslagsregnskaberne til brug for administrationen, således at vi bliver i stand til her at udnytte såvel de primære som de sekundære faser af materialet.³²⁾ Også dette gældsregister får altså normative aspekter, men regnskaberne bærer tillige ved notater om indbetalinger og ved overstregninger vidnesbyrd om regelmæssig ajourføring, som med behørig kontrol lader sig anvende som holddepunkter. Videre har renteskriver Søren Rasmussen løbende ført årlige – men uregelmæssigt reviderede – regnskaber over indbetalinger og har gjort marginalbemærkninger om de enkelte beløb. Og endelig må man have opmærksomheden henledt på, at der i alle tilfælde kun er tale om indtægtsregnskaber i modsætning til f. eks. omslagsregnskaberne og kongens kalenderantegnelser, der også giver efterretning om pengemidlernes anvendelse.

De talrige og ofte vanskelige, tekniske detailproblemer, som forvaltningens ejendommeligheder og kildematerialets lakuner rejser, er løst ved individuel registrering af hvert enkelt pengelån. Lån og rentebetalinger forfølges fra gældens stiftelse til dens afvikling, de enkelte data er konfronteret med andet kildemateriale og vidneværdien kontrolleret. Undersøgelsens opbygning får derved en karakter, der nærmer sig kasuistik, men som tillige adskiller sig herfra ved at være principielt udtømmende. På grundlag af de beregninger, der således kan anstilles, bliver vi dermed også i stand til i grove træk at følge udlånsaktiviteten i den periode, undersøgelsen dækker.

Indledningsvis kan der være grund til at nævne, at den kongelige udlånsaktivitet i Christian IV.s tid ikke var noget helt nyt fænomen. Allerede i Frederik II.s regering havde det været skik, at adelige hen-

vendte sig mundtligt eller skriftligt til kongen om lån. 1585 beder Ejler Rud til Vedbygård, en mand, der iøvrigt ikke vides at have stået kongen personligt nær, om lån på 2.000 dr. på 2–3 år til at likvidere sin faders gæld. Kongen forsikrer ham om sin »tilbøjelighed hertil«, men han kan kun give ham et halvt til et kvart års varsel ved opsigelse, åbenbart afhængigt af, hvilke kautionister Ejler Rud kunde tilbyde.³³⁾ Senere hører vi, at Frederik II efter anmodning har stillet Esge Bille 1.500 dr. i udsigt; de 200 dr. udreder han af sit eget kammer, medens øresundstolderen fik ordre om at udbetale resten af toldkisten.³⁴⁾ Og på tilsvarende måde påbyder kongen i efteråret 1586 Odensekøbmanden Oluf Bager at tilbagebetale et lån på 2.000 dr., som kongen har lovet at låne Absalon Gøye.³⁵⁾

På grund af materialets mangler er vi blot ude af stand til at fastslå, hvor store beløb, der er tale om; 1582 opsiges kongen lån på tilsammen 38.600 dr., 1584 i alt 11.810 dr. og det følgende år 13.155 dr.³⁶⁾ Som regel motiveres opsigelsen af lån i denne periode imidlertid med kongens behov for midler til betalinger af gæld i Kiel, en motivering hvis rigtighed underbygges af analyser af Kieleromslagsregnskaberne. Eksempelvis kan det anføres, at rentemester Christoffer Walckendorffs egenhændige overslag for omslagsforretningerne 1584 konstaterer, at gældsbetalinger og ordinære udgifter vil beløbe sig til 49.183 dr., hvoraf 30.000 dr. dækkes bl. a. ved amtsindtægterne; »så vil der fattes på samme summa at udsætte 19.183 dr.«. Gældsopsigelsesløelserne 1584 finder således en naturlig forklaring. Til omslaget det følgende år anfører memorialen, at der skal tilbagebetales gældsbeløb på ca. 45.300 dr.; fra renteriet skal der udbetales 60.000 dr., således at indtægterne beløber sig til i alt ca. 116.900 dr., men udgiftsposterne til ca. 153.600 dr., overvejende gæld til hertug Hans den yngre, holstenske og danske adelige.³⁸⁾

Endnu under formynderstyret (og den likviditetskrise, der kan iagttages i årene 1589–93) opsiges betydelige beløb, således at tilgodehaverne fra Frederik II.s tid vist nogenlunde bringes ud af verden. Men alt i alt sandsynliggør materialet, at udlånsvirksomheden forud for 1596 endnu bærer præg af begrænset likviditet og af amortiseringen af gælden efter Syvårskrigen, uden at der gøres nogen sondring mellem kongens eller rigets pengemidler. Som helhed må pengeudlånene i den første generation af Christian IV.s regering modsætningsvis karakteriseres som et overflodsphænomén. Omslagsforretningerne i de første år af hans tid præges endnu af store udgiftsbudgetter; omkostningerne ved den overdådige kroning vejede tungt, og der måtte videre optages lån (med danske råder

som kautionister) til finansiering af kongens godskøb i Sønderjylland og Holsten.³⁹⁾ På grundlag af regnskabsmaterialet kan vi sammenfatte kongens udlån 1597–1611 således (beløb i dr.; opgørelse ved terminen):

tabel 2.6

	gammel hovedstol	afdrag	nye lån	ny hovedstol
1597	13.300	–	–	13.300
98	13.300	11.000	–	2.000
99	2.000	2.000	–	–
1600	–	–	26.000	26.000
01	26.000	–	24.000	50.000
02	50.000	5.000	30.500	75.500
03	75.500	–	500	76.000
04	76.000	?	?	221.000
1605 GR	257.600	22.000	69.999	304.600
1608 OR	20.000	20.000	94.000	94.000
09 OR	94.000	32.000	10.000	72.000
1612 Opsigelse	213.000	?	–	?

Den bristende koordination af udlånsadministrationen gør det vanskeligt at følge den adelige gældsstiftelse kontinuerligt efter 1605; kun gennem det komplette gældsregister kan kongens fordringer i vinteren 1605/06 beregnes til 304.600 dr.⁴¹⁾ Så meget synes dog at stå fast, at der finder en nærmest eksplosiv udvidelse af udlånene sted 1604–05, og at kun omtrent en tredjedel af denne gæld blev afviklet inden Kalmarkrigen, da kongen (1612) opskrev sine fordringer helt. I de første åringer optræder imidlertid tillige andre debitorer, således at udlånsvirksomheden på omslaget i Kiel lader sig supplere (beløb i dr. ved omslagets afslutning):

Tabel 2.7

	1596	1597	1598	1599	1600	1601	1602	1603
Holst. adel.	23.300 ⁴²⁾	3.000	2.000	–	20.140	20.140	2.240	15.240
Da. adel...	13.300	13.300	2.000	–	26.000	45.000	46.000	76.000
andre	300	300	–	–	1.000	1.000	–	ca. 9.800

Medens udlånenes sammensætning i de første år altså er mere blandet, koncentrerer den i periodens afslutning – umiddelbart op til Kalmarkrigen – om danske adelige lån; som helhed udgør de adelige lån 1608/09 et beløb, der svarer til omtrent $\frac{2}{5}$ af de summer, der opsparedes i det kongelige kammer 1607–08 (ca. 246.000 dr.). Da regnskaberne mangler

1612–19 kan vi først fra 1618 påny foretage systematiske, statistiske op-
gørelser af kongens udlån til danske adelige (beløb i rd.):⁴³⁾

tabel 2.8

	gammel hovedstol	afdrag	nye lån	ny hovedstol
1619	?	?	118.028	360.361
20	360.361	50.000	114.650	424.011
21	424.011	51.318	43.784	416.477
22	416.477	45.577	26.120	397.020
23	397.020	104.600	38.320	330.740
24	330.740	49.616	63.041	344.165
25	344.165	69.800	1.333	275.698
26	275.698	69.700	16.558	222.556
27	222.556	171.686	–	50.870
28	50.870	24.375	74	26.569
29	26.569	8.903	331	17.996
30	17.996	1.411	–	16.585
31	16.585	254	10.673	27.004
1632	27.004	20.783	2.352	8.573

Afviklingen af lånene efter 1625 kompliceres dog – såvidt vi kan følge den gennem gældsregistre – ved at andre tilgodehavender også inddrages, gæld hos borgerlige, indbyrdes adelige lån, som kongen overtager osv.⁴⁴⁾ Under kejserkrigen afvikles i alt ca. 281.000 rd. udestående fordringer, heraf ca. 181.000 rd. hos adelige, ca. 47.000 hos borgere foruden forskellige diversebeløb. I de nærmeste – og økonomisk og finansielt vanskelige – efterkrigsår indgår der derimod kun meget små beløb, og først i femåret 1633/34–37/38, da finansmisèren for alvor meldte sig, tog kongen og rentekammeret påny fat; der inddrages hos danske adelige 103.000 dr. og hos borgerlige 9.300 rd. foruden at der indgik diversebeløb på 38.000 rd. Afregningerne præges af nøjeregnende smålighed og stadig krydsrevision; ved udgangen af regnskabsåret 1637/38 havde man på disse konti inkasseret i alt meget nærved 450.000 rd., hvoraf knapt 300.000 rd. hos adelige⁴⁵⁾ og 60.000 rd. hos borgere, men alligevel hestod der stadig ifølge opgørelsen ca. 25.000 rd. i uindfriede fordringer, hovedparten (22.500 rd.) hos borgere. Amortiseringen præges altså trods den energi, kongen satte ind under kejserkrigen, af betydelig inertie; at det lykkedes rentekammeret 1633–38 at inddrive lidt over 100.000 rd. adelige fordringer skyldes formentlig storlandbrugets gode økonomiske konjunkturer, men vel også at der overvejende var tale om mindre gælds-
poster.

I sammenligning med årene 1607–08 udgør lånene til danske adelige næppe forholdsvis nogen større andel af kongens formue (skønsvist 25–33 % af 1.0–1.5 mill. rd.), men i modsætning til den første tidsperiode er kongens økonomiske og finansielle aktivitet efter 1618 langt rigere facetteret og mere kompliceret end før; de adelige lån repræsenterer blot en enkelt – omend særdeles vigtig – side af majestæten økonomiske – erhvervsmæssige og udenrigske – transaktioner forud for kejserkrigen.

Tabelopstillingerne giver os endelig holdepunkter for en foreløbig strukturering af den adelige gældsstiftelses faser. Den kongelige udlånsvirksomhed synes at have taget fart i 1600 og (trods en tydelig afmatning 1603) at have kulmineret i 1605; fra 1609 nedbringes beløbene påny og resttilgodehavenderne hjemkaldes under Kalmarkrigen 1612.⁴⁶⁾ Det er ikke muligt i enkeltheder at følge udviklingen indtil 1618, da der påny indledes en omfattende udlånsvirksomhed; efter al sandsynlighed er det dog kun meget få af de gamle fordringer, der har overlevet gældsinddragelsen 1612.⁴⁷⁾ Denne anden etape af den adelige gældsstiftelse kulminerer 1620/21, da udlånsvirksomheden under den voksende udenrigske aktivitet afdæmpes, men den egentlige afviklingsfase falder dog først under kejserkrigen, i sig selv et bemærkelsesværdigt træk.⁴⁸⁾ Som helhed præsenterer regnskabsmaterialet os således (med Fritz Redlichs udtryk) for en *royal enterpriser* af ganske betydeligt format, selv målt med en europæisk alen, og for en ganske kompliceret foretagervirksomhed; ved siden af Christian IV.s udenrigske og merkantile engagement får det da betydning at udrede incitamenterne til den kongelige udlånsvirksomhed, dens funktioner og dens økonomiske og politiske perspektiver. Og omvendt vil analyserne af mekanismen i denne side af den adelige gældsstiftelse formentlig også kunne tjene til belysning af vigtige sider af adelen materielle vilkår i denne periode.

3. Christian IV.s udlånspolitik 1603–08

I en proposition til rigsrådet i marts 1606 anfører Christian IV, at blandt de »mange middel, vi hafve brugd til at gafne vore undersote af adelen her udi riget, er oc dette, at vi udi disse forløben aar hafve dennem forstrakt en merkelig summa pendinge for en billig rente«; han har imidlertid på grund af håndfæstningens forbud mod erhvervelse af frit gods ved køb eller pant ikke tilstrækkelig sikkerhed for sine penge, navnlig da både debitorer og kautionister ofte »findis saa uvederheftige, at ti icke kunde betalle med andet end met deris jordegods«. Mange kautionerer fremdeles af »fromhed oc enfoldighet« for summer, der overstiger værdien af deres gods, og skønt kongen bedyrer sin vilje til at tilgodese adelens »gafn oc fordel«, kan han ikke »eventire store summer oc hofvedstole os icke aleniste til skade, men til spot oc forklening«. Han udbeder sig derfor rådets erklæring om, hvorledes han skal forholde sig »udi slige casibus, naar de sig tildrage, . . . oc blifve uden skade.«¹⁾

Dette kildested er et af de meget få, som overhovedet beskæftiger sig med motiverne i den kongelige udlånsaktivitet, men tillige en kilde, som ikke uden videre kan accepteres for sin pålydende værdi. Man kan naturligvis have sine tvivl om, at det har været enfold eller fromhed, der tilskyndede adelige til at kautionere for standsfæller,²⁾ og under alle omstændigheder rummer teksten omvendt intet spor af feudale normer;³⁾ den er ganske nøgtern, men bag den forretningsmæssige tone kan vi hæfte os ved forespørgslens noget hypotetiske karakter. Det er fuldt korrekt, at den adelige gældsstiftelse i disse årtier bærer tydelige spor af 'uvederhæftighed', og at dens rækkevidde – selv for de implicerede parter – ikke lod sig overskue. Ligeså rigtigt er det, at håndfæstningsklausulen teoretisk reducerede kongens garanti; men selvom det ikke kan udelukkes, at kongen ved at forelægge rådet denne sag på principielt plan i en proposition, der iøvrigt helt helliger sig valget af hans efterfølger og de norske kronlande, har villet antyde mulighederne af en økonomisk pression, eller har ønsket vejen åbnet for kongelige godserhvervelser, er det dog

mest nærliggende at antage, at han har forventet en kollektiv eller forordningsvis garanti for sine meget betydelige, udestående fordringer.

Jævnside med forespørgslens hypotetiske karakter må vi nemlig hæfte os ved, at kongen påberåber sig ikke blot muligheden af økonomiske tab, som han formentlig har ønsket dækning for ad politisk vej, men også argumenterer med det prestigetab, den kongelige værdighed i så fald måtte døje. Rigsrådets svar er ukendt; men af den forordning, der blev udsendt 1. april 1606 om gældsbreves præskription fremgår det, at sagen har været drøftet på det forløbne herredagsmøde i København.⁴⁾ Det kongelige mandat fastslår, at adelige og uadelige kreditorer ofte lader deres fordringer henstå så længe, at det forvolder »stor urichtigkeit og vidtløftig klammer«. Alle gældsbreve skal derfor fornys senest 20 år efter mandatets udstedelse, og alle nye gældsbreve omfattes ligeledes af præskriptionsreglerne. Sagligt set er forordningen lidet radikal, og den berører kun kongens anliggende yderst perifert. Kun én løsning er mulig: Rigsrådet har ikke ad forordningsvejen kunnet gå med til nogen forskrift, men forordningen udelukker heller ikke en politisk aftale om sagen. Uanset tolkningen udløste episoden ikke kongelige repressalier på penge-markedet; udlånsvirksomheden fortsatte uanfægtet de følgende år, men det er dog formentlig muligt at komme problemerne på noget nærmere hold.

I et missive meddelte Christian IV i oktober 1605 rentemestrene, at såfremt adelspersoner forsømte deres rentebetalinger til den forestående termin – der faldt i København til Mortensdag – skulde de på kongens vegne indmane forloverne til indlager i København, indtil renten med skadegæld blev udredet.⁵⁾ I modsætning til alle de foregående år, da udbetalinger eller amortisering af lån altid forvaltes over omslagsregnskaberne i Kiel, er kongens omslag altså 1605 forlagt til København; ordren om indlager afspejler ikke nødvendigvis en unormal situation, men den indeholder dog regulære anvisninger til rentemestrene om overførsel til kongeriget af gangbar holstensk omslagspraksis, og i sammenhæng med kongens dramatiserede proposition i foråret 1606 bliver det klart, at hans udlånsvirksomhed har haft en vis politisk rækkevidde. Det har været kongen magtpåliggende at opnå garanti for sin udlånte kapital, men i virkeligheden synes sagen at være af noget ældre dato. I december 1602 op-sagde kongen – foruden nogle mindre tilgodehavender – 76.400 dr. til betaling ved omslaget 1604; adskillige af disse lån overlevede imidlertid terminen, og fordringerne var ved udgangen af 1605 vokset til i alt 304.600 dr.

I årene 1597–99 havde kongen over omslagsregnskaberne afdraget gældsposter – hovedsagligt hidrørende fra den pompøse kroning og fra godskøb i hertugdømmerne – på mindst 163.350 dr.; til gengæld var af udestående fordringer (mindst) 25.400 dr. blevet bragt ud af verden i de samme år.⁶⁾ Der udestod stadig betydelige gældsposter, specielt fra genkøbet af Møgeltønder gods af Benedikt Rantzau, der 1599 fik et gælds-brev på 70.000 dr. med rådets kaution;⁷⁾ de omfattende godskøb i hertugdømmerne fortsatte de følgende år; 1599–1603 investeres der i alt 147.600 dr. i opkøb af ejendomme, hvoraf de 133.800 dr. udredes 1601–03, således at der ved periodens slutning endnu kun resterede 21.200 dr. hos Godske Wensin, der skulde have restbeløbet udbetalt over to terminer. Jævnside hermed blev der 1600–03 udsat 78.500 dr. på rente, medens ca. 25.400 dr. udlån afdrages, en nettotilvækst på godt 50.000 dr. Størsteparten af disse transaktioner finansieres groft taget over overskudet af de kongelige amter og tolden.⁸⁾ 1602 bremses udlånsvirksomheden imidlertid; dette år udlånes kun 9.000 dr., det følgende år slet intet, og 1602–03 optages hos holstenske adelige lån på 99.200 dr., hvoraf de ca. 75.000 dr. benyttes til amortisering af gæld og godskøb.

Som kildemateriale kræver omslagsregnskaberne dog reservationer. Bortset fra at de næppe altid er ganske udtømmende, er de ligesom rentemesterregnskaberne kun nettokasseregnskaber for de beløb, der passerede omslaget af hertugdømmernes drift, og selv med dette forbehold er det vanskeligt at isolere de kapitalbevægelser, der finder sted. Regnskaberne kan ved stadig at sammenholdes med de 'designationer', der udarbejdedes i statholderhovedkvarteret og suppleres i det kongelige kammer, derimod benyttes som holdepunkter for bestemmelse af intentionerne i de kongelige kapitalmanøvrer og i hans driftsbudgettering. Meget groft lader regnskabernes kapitaldispositioner sig sammenfatte således (beløb i dr.):

tabel 3.1

	aktiver:				passiver:				rgsk. over- skud
	afdrag/ udlån	lån	kont. indb.	depon.	udlån	gods- køb	afdrag/ gæld	div.	
1601 ..	25.405	-	32.200	-	23.000	60.318	-	-	1.758
1602 ..	-	41.500	-	30.000	9.000	20.544	1.000	-	179
1603 ..	2.000	57.700	68.874	-	-	52.910	11.000	60.000 ⁹⁾	948
tils. ...	27.405	99.200	101.074	30.000	34.000	133.772	23.000	60.000	2.885

Ved at sammenstille kapitalaktiver og -passiver opstår der da et nettotab på godt 23.100 dr., som ikke lader sig dække af driftsregnskabet løbende overskud, men teoretisk nok af de 30.000 dr., der 1602 deponeres på Bokenburg, uvist hvorfor. Den mobile kapital båndlægges af godskøbene, og transaktionerne nødvendiggjorde optagelse af lån 1602–03.

Selvom der i 1603 kun resterede 21.300 dr. for godskøbene, vil det givetvis være mest nærliggende at antage, at kongens gældsopsigelser umiddelbart forud for terminen har skullet tjene til afvikling af den kontante – men ikke højere forrentede – holstenske gæld på 99.200 dr. Gælden synes at være bragt ud af verden i 1605, da det næste omslagsregnskab foreligger, men til gengæld figurerer der i Gert Rantzaus designation til omslaget 1607 forrentning af nye holstenske lån hos Balthazar Ahlefeld og Ditlev Ahlefelds arvinger på 84.000 dr. Er det korrekt, at kongen har stilet mod likvidering af sine gældsbyrder, vil der også være tale om bevidst immobilisering af hans kapital i investering i fast ejendom og konsolidering af hans godsbesiddelser i hertugdømmerne. Håndfæstningens forbud mod 'kronens og rigets' erhvervelse af adeligt gods havde ikke gyldighed i hertugdømmerne, og Christian IV fortsatte i denne henseende en langvarig tradition, der var blevet grundlagt af hertug Adolf af Gottorp, Hans den yngre og af Frederik II selv med bevidst storgodsdannelse for øje.¹⁰⁾ Den kongelige foretagervirksomhed får i så fald et klart agrart præg på niveau med den adelige agrar-kapitalisme og med farbroderen hertug Hans'. Denne tolkning udelukker blot ikke alternative eller supplerende forklaringsmuligheder.

Der synes ikke at foreligge nogen umiddelbar – men nok en indirekte – sammenhæng mellem Christian IV.s gældsinddragelser 1602 og det ømtålelige forhold til Sverige. Kongen rettede sine interesser mod nordtysk territorialpolitik. 1603 gennemtvang han Hamburgs hyldning trods kejserlige inhibitorier,¹¹⁾ det følgende år tog han ikke blot diplomatisk del i sin svigerfaders, kurfyrst Joachim Frederik af Brandenburgs anstrengelser for at sikre sig forleningen af Preussen af den polske krone,¹²⁾ men lånte kurfyrsten kontant 20.000 dr. og 10.000 rh. gld.¹³⁾ og stillede under et personligt møde, som rigsråd Henrik Ramel havde arrangeret i Zechlin i juli 1605, tillige fire krigsskibe til rådighed for en brandenburgsk flådedemonstration udfor Königsberg »ad tuenda ora maritimae Prussiae«. ¹⁴⁾ Tilbagebetalingen af lånet fra det hårdt anstrengte brandenburgske rentekammer trak ud i flere år; den fandt først sted i sommeren 1608, ligesom Christian IV også tog sig betalt for sin deltagelse i flå-

dedemonstrationen 1605 med 3.860 dr., som også måtte udredes med renter, således at slutsummen androg ca. 37.200 dr.¹⁵⁾ Jævnside hermed helligede kongen sig sin svogers, hertug Henrik Julius af Braunschweig-Wolfenbüttels væbnede opgør med staden Braunschweig 1605–06, et anliggende der som bekendt havde nær forbindelse med kongens pressionspolitik overfor de vendiske stæder.¹⁶⁾ I dette tilfælde investerede kongen også i 1605 90.000 dr. i lån til den mislykkede aktion, et lån som hertug Henrik Julius tilbagebetalte med renter på omslaget 1608.¹⁷⁾

Det manglende eller mangelfulde regnskabsmateriale 1604–06 afskærer os fra at følge finansieringen af Christian IV.s nordtyske politik i enkeltheder, men den er formentlig blevet dirigeret direkte fra det kongelige kammer.¹⁸⁾ Kongens indblanding vakte ganske stor opsigt i samtiden: fra Hessen fulgte landgrev Moritz vagtsomt hans deltagelse i aktionen mod Braunschweig,¹⁹⁾ og i foråret 1605 søgte hans svoger markgrev Johan Sigismund af Brandenburg at interessere ham for sit engagement i den jülich-cleveske arvesag og antydede betimeligheden af subsidier af en størrelsesorden af 200.000 gld.; kongen indskrænkede sig dog til diplomatisk bistand.²⁰⁾ Hans tyske politik og finansieringsvirksomhed er sagligt beslægtet med markgrev Hans af Küstrins koordination af forrentning og politiske mål, men har også videre sigte. Udover de fyrstelige familieforpligtelser og støtten til de protestantiske territorialfyrsters selvstændighedsbestræbelser overfor den katolske kejsermagt er aktionen mod Braunschweig nøje forbundet med hans hanseatiske politik, og ved indblandingen i Brandenburg-Preussen krydsede han tillige Sveriges forhold til Polen.

Alt i alt havde kongen til sine nordtyske projekter rejst beløb på 120.–130.000 dr. (foruden sine militære omkostninger) i årene 1605–06, formentlig af sine kammerindtægter, og kammeret var kommet til at fungere som instrument for hans nordtyske territorialpolitik, indtil han tidligt i 1608 afslog at slutte sig til den protestantiske union.²¹⁾ Bortset fra tilbagebetalingen af hertug Henrik Julius' store lån i januar 1608 foreligger der intet direkte vidnesbyrd om, at kongens nordtyske politik er blevet finansieret via omslaget i Kiel; kun de store lån hos holstenske adelige lader formode, at der består en sammenhæng. Det er højst sandsynligt, at kongens opsigelse af sine udlån til danske adelige i december 1602 har sigtet mod afvikling af omslagsgælden og af restsummerne for godskøbene. I så fald har der dog bestået en nogenlunde klar adskillelse af udlånsaktiviteten på grundlag af hertugdømmernes amtsindtægter

over omslaget i Kiel og på den anden side kammerets udenrigske finansieringsvirksomhed; men alligevel synes situationen at have været mere kompliceret.

12. december 1602 opsigde Christian IV som nævnt fordringer hos adelige på 76.400 dr. foruden knapt 5.000 dr., som han havde overtaget med arven efter den svensk-danske adelsdame Gørvel Faddersdatter Sparre.²²⁾ Af den opsagte kapital genfinder vi imidlertid i gældsregistret 1605 uforandret lån til 31.000 dr.; tre debitorer, hos hvem kongen i 1602 opskrev 6.000 dr., figurerer med 2.500 dr.; Niels Kaas til Birkelse, der skulde erlægge 4.000 dr., registreres i 1605 for 6.000 dr., Godslev Budde til Rødslet skulde 1604 afregne 8.000 dr., men bogføres 1605 med to nye lån på samme hovedsum, og fru Margrethe Friis til Engeland, der skulde tilbagebetale 4.500 dr., optog påny 1.000 dr. I alt drejer det sig om 53.500 dr., der således kan have overlevet gældsopsigelsen helt eller delvis. Mest iøjnefaldende er det, at rigsmarsk Peder Munk til Estvad af den i 1602 opsagte lånemasse hæfter for 16.500 dr. (heraf for 16.000 dr. alene) foruden sit personlige lån på 5.000 dr., men at han i gældsregistret optræder med to personlige lån på tilsammen 30.000 dr.

Af Peder Munks to lån blev det ene – på 24.000 dr. (ret nøje svarende til summen af hans lån og hæftelse plus renter) – aftalt under herredagsmødet i København i maj 1604 med seks rigsråder som forlovere. Brevet lød på »jndmanelße . . . vdj Kiøffenhaffn, huor och pengens vdj hans mayttz egett kamer skal betalles«, men der fandt senere en fornyelse sted, således at terminen ændres til Mortensdag.²³⁾ I december samme år bevilgede kongen – den ham nærtstående – Esge Bille til Svanholm lån på 20.000 dr., Hans Lindenow 4.000 dr. og Christen Barnekow fornyelse af 2.000 dr.²⁴⁾ Andre lån, som ikke lader sig datere præcist, blev ligeledes bevilget 1604–05, således at hovedstolen inden terminen 1605 kom op på 244.600 dr. Omtrent tre femtedel heraf (158.000 dr.) fordeles på 14 store lån over 6.000 dr., medens 24 låner fik beløb på 2.–6.000 dr.; resten var små lån. Selvom omslagsregnskaberne næppe giver et fuldt udtømmende billede af kongens udlånsvirksomhed 1600–03, er modsætningen mellem gældsbestanden disse år og den, der fremtræder i gældsregistret 1605 mærkbar. Medens 85 % af lånerne 1600–03 tegner sig for næsten 63 % af lånesummen med lån under 6.000 dr., omfatter denne lånerkategori 1605 77 % af lånerne, men kun ca. 38 % af lånemassen; 62 % af lånene fordelt på 23 % af lånerne har i 1605 lån over 6.000 dr.²⁵⁾ Kautionsforpligtelserne vidner – som vi senere vender tilbage til – om samme tendens til at koncentrere sig om

»sikre og vederhæftige forlovere«. Som helhed kan renteskriver Christoffer Dideriksens regnskab for kongens »eigen ombslags vdretning her wdi Kiøbnehaftn« i november 1605 opgøres således:

tabel 3.2

<i>aktiver:</i>		<i>passiver:</i>	
kontant udbetalt af kongen...	20.000 dr.	udlån til adelige	44.500 dr.
kontant fra Gert Rantzau...	1.000 –	udbetalt den kgl. møntskriver	4.000 –
afbetaling af gæld.....	23.000 –	udbetalt af kongen	10.000 –
renteydelser.....	14.586 –	<hr/>	
		i alt	58.500 dr.
		overskud	86 –
<hr/>		balance	58.586 dr.
i alt.....	58.586 dr.		

Sammenfattende kan det da konstateres, at kongen ikke har været i stand til at gennemføre den intention, som afspejles i den ganske omfattende gældsopskrivelse i 1602, men at han tværtimod og antagelig på politisk plan har indvilliget i ikke blot at forny en væsentlig del af sine tilgodehavender, men også at udlåne nye og meget store beløb. Af talanalyserne synes det fremdeles at fremgå, at der har fundet en sanering sted af lånebestanden, og at store lånere som Peder Munk, der endnu nød kongens fortrolighed, har konverteret egne forpligtelser og hæftelser til store personlige lån. Tendensen til koncentration af lånene på gældsbreve af anselig størrelsesorden er særdeles mærkbar, og den synes ligeledes at forudsætte bevidste aftaler på politisk plan; og videre fremgår det af kildematerialet, at udlånsvirksomheden samtidig må være overflyttet fra omslagsforvaltningen i Kiel til det kongelige kammer; det pålægges i flere tilfælde rentemestrene Sigvard Grubbe og Sigvard Beck at lade obligationerne sætte op, og terminsdatoen ændres 1604 til Mortensdag. Endelig fik rentemestrene 1605 instrukserne om indmaning af forsømmelige debitorers forlovere, et ganske påfaldende træk. Indlageret (*pactum obstagii*) var i det tyske rige blevet formelt afskaffet ved rigspolitiordningen 1577, men bestod fortsat i hertugdømmerne, hvor den institutionaliseres ved en fællesforordning 1604,²⁶ og som hovedprincip overfører kongen det for sine tilgodehavenders vedkommende til Danmark i 1605. Alt i alt lader omstændighederne da formode, at der er blevet organiseret et specielt kongeligt omslag i København i forbindelse med de omfattende lånearrangementer 1604–05.

Kronologien i disse arrangementer er – ligesom de aftaler, der ligger bag – derimod ikke ganske klar. Åbenbart ved udgangen af 1604 har

Christian IV dog i et fordums stilehefte, som han har benyttet til diverse optegnelser, foretaget en personlig sammenfatning af, hvilke beløb, der »anno domini 1604 er adelen udi Danmark land och forstrecht« med 6 0/0 renteydelse til Mortensdag 1605 og »huer aar siden, inthill ieg bliffuer anderledes thill sinder«.27) Også denne optegnelse forudsætter udtrykkelige arrangementer i strid med gældsopsigelsen 1602, men selv kongens egenhændige registrering af sine tilgodehavender må være blevet til i flere tempi. Indledningsvis har han ved udgangen af 1604 med sin bedste skolepigeskrift opsat en liste, der omfatter udlån på 221.000 dr.,28) senere har kongen ajourført sine optegnelser ved notater om nye lån, således at hovedsummen »udi ted aar ephther Christi naderig fødsell 1605« androg 235.000 dr., hvortil han yderligere senere har tilføjet seks lån på tilsammen 5.000 dr.29)

Optegnelserne røber, at udlånsvirksomheden har fundet sted i tre eller fire etaper fordelt over årene 1604–05; såvidt den lader sig tidsfæste, indledes den under herredagsmødet i maj 1604, og de seneste lån blev stiftet ved omslaget i København i november 1605, således at slutsummen efter terminen androg 304.600 dr. Udlånsmassen har således i løbet af disse to år fået en nettotilvækst på ca. 220.000 dr., men jævnsides hermed har kongen investeret 31.250 dr. i den brandenburgske kurfyrstes preussiske projekt og 90.000 dr. i hertug Henrik Julius' opgør med Braunschweig, i alt med sikkerhed ca. 350.000 dr. (hvortil kommer de militære omkostninger ved togtet til Braunschweig 1605–06). Overfor dette beløb indbragte øresundstolden 1604–05 200.000 dr.,30) og kongen optog som nævnt lån i Holsten til et samlet provenu af 84.000 dr. Under disse omstændigheder er det sandsynligt, at det lån på ikke mindre end 145.000 dr., som Christian IV i april 1605 optog hos enkedronning Sofie uden nærmere angivelse af formålet, har sin plads i denne sammenhæng.31) I hvert fald ordnes sagen i august måned således, at rigsråderne enkeltvis påtog sig kaution for dette beløb.32)

Der er således tale om parallelle investeringer af vidt forskellig art; de er trods kongens senere påberåbelse af 'rigens formål' ekstraordinære og tilsammen overmåde kapitalkrævende. Men medens de udenrigske lån givetvis afspejler Christian IV.s politiske mål, kan vi med sikkerhed slutte, at udlånene til danske adelige fandt sted i strid med kongens oprindelige hensigter ved gældsopsigelserne 1602 eller i hvert fald efter aftaler på politisk plan i 1604 i forbindelse med organisationen af et særligt københavnsk omslag. I denne forbindelse må det erindres, at forholdet mellem kongen og rådet netop i 1603–04 antog kritisk karakter. På et

partielt rådsmøde ved årsskiftet synes de tilstedeværende råder at have stillet sig kritisk over for kongens klager over sin ondsindede nabo, og i august 1604 manede rådet i en velargumenteret betænkning kongens angrebsplaner mod Sverige i jorden;³³⁾ men allerede i februar 1604 synes et selvbestaltet rådsmøde i Haderslev i det mindste at have protesteret mod kongens indkaldelse af provinsvise borgermøder.³⁴⁾

Medens den politiske krises udenrigske aspekter nogenlunde lader sig klarlægge, er kildematerialets direkte efterretninger om dens interne forgreninger absolut ufyldstgørende. Der synes at have været uro i adelige kredse ved årsskiftet 1603–04, og vi tør med sikkerhed slutte, at der under forhandlingerne på det efterfølgende herredagsmøde i København i maj er blevet truffet aftaler på politisk plan, som gjorde det muligt mod kongens egentlige hensigt at kanalisere ganske omfattende kapitalmængder fra det kongelige kammer ud på det adelige lånemarked, omend åbenbart under mere 'aristokratiske' former end hidtil og under forvaltning af et københavns omslag efter holstensk mønster. Det endelige opgør med Christian IV.s angrebsplaner mod Sverige faldt derimod først i august, og året efter kastede kongen sig med støtte af nye råds-garantier for lån hos enkedronningen ud i sine nordtyske territorialeks-perimenter 1605–08.

De politiske drivkræfter i rådets holdning 1603–05 kender vi ikke. Adelsuroen i 1604 rettede sig – om vi kan fæste lid til kilden – mod kongens indkaldelse af borgermøder, men i sin udførlige betænkning i august anfører rigsrådet blandt de argumenter, som talte mod kongens krigsplaner, at »adelen her udi riiget er møget forarmet«; den vil ikke kunne magte krigsomkostningerne, og man måtte videre forudse, at de store gældsbeløb, den skyldte i Holsten i krigstilfælde »schulle thennum hastelige opschriffvis, och the saa vel som theris forlofvere kunde therover kome udi høyeste nøedt och besvering«. Også blandt borgere og bønder herskede der »større armodt end lettelig kandt gifvis thilkiende«; øde-gårdsfrekvensen var høj, og nye skattepålæg på bønderne vil kunne føre til gentagelse af erfaringerne fra Klementsfejden.³⁵⁾ Udover de udenrigske aspekter rummer denne passage utvivlsomt kernen i rigsrådets mod-argumentation; dens dystre, økonomiske indhold har på forhånd en betydelig kildemæssig vægt, men det udelukker på den anden side ikke, at den kan være tendentiøs.

Uden at det her er muligt at gå i enkeltheder må det betones, at den foregående generation næppe ubetinget eller ubrudt havde været en økonomisk vækstperiode.³⁶⁾ Det danske produktionssystem hvilede meget

ensidigt på storlandbrugets fremstilling af korn og kvæg og på eksporten af disse to hovedprodukter. Under gunstige ydre konjunkturvilkår kunde kronen og adelen – og vel især de større godsbedrifter – ved spekulation i oplagring af sine varer og i de ganske voldsomme korttidsprisbevægelser høste meget store, kontante gevinster; men omvendt var det danske produktionssystem også særligt sårbart for ugunstige priskonjunkturer udefra, og selv en afdæmpning af kornprisernes korttidsudsving vilde med kornsalgets spekulative organisation *in mente* formodentlig kunne udløse kriselignende effekt. På den anden side er det givet, at herregårdenes årlige opkøb af stude til staldfodring har krævet kortsigtede, men væsentlige likvide investeringer.

Kriserne i Nederlandene under opstanden mod det spanske styre synes at have været en meget afgørende faktor. Fra 1575 falder eksporten af staldøksne fra et normalniveau af ca. 40.–45.000 dyr årligt drastisk, indtil afsætningskrisen nåede sin kulmination 1583–85, da øksneudførslen nåede ned på ca. 18.000 dyr; kurven steg herefter under de roligere forhold påny frem mod århundredeskiftet. For korneksporten havde den politiske uro og kaperiet i Kanalen nok skabt midlertidige vanskeligheder, men også i forbindelse med subsistenskriserne i Sydeuropa store gevinstmuligheder for adelig salgsspekulation.³⁷⁾ Til gengæld synes den internationale afspænding ved aftalerne 1598–1604 og indgåelsen af den spansk-nederlandske våbenhvile 1609 at have bidraget til stabilisering af kornpriserne efter de foregående årtiers voldsomme kriser på et niveau, der svarer til 1560'ernes og 1570'ernes, og uden de drastiske udsving. Hertil må vi føje, at Nordeuropa – og herunder Danmark – i årene omkring århundredeskiftet hærages af »den hvide død«, pestepidemier af særligt ondartet type.³⁸⁾

Effekten af de skiftende konjunkturvilkår og krisesituationer i årtierne op mod 1600 og de nærmeste år efter århundredeskiftet er meget vanskelig at måle. Det er med det materiale, der står til rådighed, fuldt korrekt, at ødegårdsfrekvensen lå unormalt højt i årene efter 1600,³⁹⁾ og på Herlufsholms gods – det eneste hvorfra vi har regnskaber – kan det konstateres, at kornsalget 1611–20 bidrager med relativt langt mindre indtægter end 1586/87, hvorimod salget af staldøksne vejer forholdsvis langt tungere i indtægtsbudgettet 1611–20 end tidligere. Omlægningen fra korndyrkning til studeopdræt på kronens og adelens godser lader sig også følge på anden vis, men for vort formål har det specielt interesse at konstatere, at kongen og rådet netop under herredagsmødet i maj 1604 udformer radikale forordningspåbud til beskyttelse eller monopolisering af

kronens og adelens opdræt af stude.⁴⁰) Denne protektionisme følges senere op ved en vis liberalisering 1615–21 af de tvungne eksporttruter, utvivlsomt for at reducere transportomkostningerne. Virkningerne afspejles i den hastigt stigende eksportkurve, som kulminerer mellem 1610 og 1620.

Mange omstændigheder taler for en sammenhæng mellem den voksende adelige gældsstiftelse, som vi kan iagttage på pengemarkedet i Kiel i de sidste årtier af 1500-tallet, og de økonomiske kriser; afsætningskrisen for øksneeksporten og afdæmpningen af kornkonjunkturerne må have øvet en væsentlig indflydelse, og omvendt må genopbygningen af øksnebestanden efter 1590 have været kapitalkrævende. Under alle omstændigheder registrerer Vedels kritiske bemærkning 1591 om adelens tiggervandring i Kiels gader en latent situation, men på den anden side er det overvejende sandsynligt, at de økonomiske kriser og gældsstiftelsen først og fremmest har ramt de mindre adelige godsbesiddere mest føleligt; de havde ikke på samme vis som højadelen fordelene af rationel drift af store godskomplekser, de kunde ikke i samme omfang supplere deres indkomster ved betydelige lensindtægter, og omvendt synes deres forpligtelser – rostjenesten og de mange gratis, offentlige ombud – at have vejet relativt tungt. Selvom det adelige godsmarked navnlig efter århundredeskiftet fluktuerede hastigt, er det sandsynligt, at kriserne fra 1570'erne og gældsstiftelsen varigt har bragt de mindre adelige hartkornsejere i vanskeligheder.

Vi er endnu ikke istand til at udskille de egentlige kriseperioder entydigt; at 1570'erne og delvis det følgende årti bragte vanskeligheder er givet, og på tilsvarende vis repræsenterer de første år af 1600-tallet akutte kriser, hvis rækkevidde vi blot endnu ikke præcist kan fastslå. Efter en periode af overproduktion og økonomisk spekulation i 1590'erne bærer de første år af det nye århundrede i forbindelse med den internationale détente 1598–1604 og pesten præg af afsætningsvanskeligheder, prisfald og kreditkriser.⁴¹) Heller ikke pengemarkedet i Kiel har været ubetinget stabilt. De holstenske kreditorer havde vanskeligt ved at trække deres kapital hjem, bl. a. fra Antwerpen. Henrik Rantzau opgør – formentlig noget overdrevet – i juli 1592 sit tilgodehavende til over 1 mill. carolusgylden, som han trods bønner og trusler ikke kunde inddrive; først i 1616 fik hans arvinger efter en tiårig proces anerkendt 400.000 gld. (inklusive renter), hvoraf kun halvdelen blev udredt. Hertil kommer Benedikt Ahlefeldts fordringer på 43.700 dr., hvoraf staden i 1600 accepterede halvdelen, og en række andre betydelige tilgodehavender, som

det ligeledes viste sig vanskeligt at inddrive.⁴²⁾ Samtidig forrentede hertug Johan Frederik af Gottorp 1605 en holstensk gæld på ca. 423.000 dr.; der blev dette år til gældsafdrag og renter udbetalt ca. 107.000 dr., men optaget ny gæld på i alt 128.000 dr.⁴³⁾ Den gottorpske gæld bandt således meget store kapitaler, og da der netop i disse år – også her – indtrådte en række alvorlige, adelige konkurser,⁴⁴⁾ synes de holstenske kreditorer også at have opsagt deres danske fordringer i stigende omfang. Året efter måtte den altformående kongelige og hertugelige svigermoder også træde til her; ved en overenskomst stillede enkedronning Sofie 200.000 dr. til rådighed for hertugen mod pant i fast ejendom, i 1610 påny 100.000 dr.,⁴⁵⁾ således at de akutte kreditvanskeligheder på pengemarkedet kunde afhjælpes noget.

På det danske kapitalmarked kan gældsopsigelserne spores fra 1598, men virkningerne rakte langt videre. Umiddelbart kan konsekvenserne naturligtvis iagttages i form af betalingsvanskeligheder, også i rent danske adelskredse. Knud Gyldenstjerne til Aagaard, der sammen med sine søstre i 1597 havde overtaget en gæld på 121.000 dr. ved skiftet efter forældrene,⁴⁶⁾ klager sin nød i 1601; han skulde med kort varsel udrede 26.000 dr. til danske kreditorer, men vilde ikke længe kunne »holde det och lide enn tributatz epther enn anddenn . . . wden minn større schahde.«⁴⁷⁾ De videre konsekvenser kan vi iagttage i udnyttelse af gælds- og kautionforpligtelser blandt adelige som redskaber i håndfast godsspekulation;⁴⁸⁾ antallet af gældssager, som måtte påkendes af rettertinget som nøddlidende, steg hastigt. Af de 176 sager, rettertinget behandlede 1602–04 angik 52 direkte eller indirekte adeliges indbyrdes gældsforhold, 53 borgerlige tilgodehavende (oftest varekrediter) hos adelige, i alt 57 % af samtlige kendelser. 1595–96 og 1598 havde rettertinget derimod påkendt 17 adelige gældsansliggende og 9 borgerlige krav, i alt 16 % af samtlige 159 domme.⁴⁹⁾

Det er sandsynligt, at den kongelige sanering af gældsbestanden i 1604 og de holstenske kreditrestriktioner har medvirket til denne vækst i gældssagernes antal. Vi har ingen mulighed for at afgøre, hvor alarmerende regeringen har fundet den voksende uro, men det er ikke umiddelbart sandsynligt, at rådet har set noget absolut onde i godsspekulationen.⁵⁰⁾ Der kan derimod være al rimelig grund til at formode, at regeringens indgreb 1604 og de meget omfattende udlån fra det kongelige kammer 1604–05 må ses i sammenhæng med de akutte, økonomiske kriser og kreditvanskeligheder på pengemarkedet. Forbindelsen styrkes ved, at

kongen og rådet netop i 1604 vedtager ganske vidtgående forholdsregler til beskyttelse af kronens og adelens øksneproduktion, og ved præskriptionsreglerne 1606.

På denne baggrund og i betragtning af de store kapitaler, kongen havde investeret i sine nordtyske projekter bliver det også forklarligt, at kongen i foråret 1606 rejste spørgsmålet om garantien for sine udestående fordringer over for rigsrådet. Udlånsvirksomheden 1604–05 fandt som nævnt sted imod hans oprindelige hensigt, men derfor ikke nødvendigvis mod hans vilje. Tværtimod satte majestætens forretningssans sig tidligt helt klare spor. Allerede i december 1604 meddeler Gert Rantzau ham, at der allerede havde meldt sig liebhavere med »gewiße Burgschafft« til det overskud af omslagsregnskabet, han forudså. Efter kongens anvisninger fik Esge Bille 17.000 dr. af sit lån udbetalt herfra.⁵¹⁾ 1606 udsatte man påny 22.500 dr. på rente, men 1607, da afbetalingen af den holstenske gæld skulde påbegyndes, kalkulerede man på overslaget med et underskud på ca. 11.300 dr., og Gert Rantzau forudså, at der måtte opskrives lån for at magte amortiseringen. I april 1607 blev der da også opskrevet adelige lån til et beløb af 46.000 dr.,⁵²⁾ men såsnart hertug Henrik Julius' gæld på 90.000 dr. (+ 5.400 dr. rente) indløb på omslaget 1608, blev hele provenuet omgående udsat på rente igen hos danske adelige.

Selvom kongen 1605–06 har været inde på forestillinger om at optage billigere lån i Holsten til 5 % p. a.,⁵³⁾ er det tydeligt, at nettodriftsoverskuddet af de kongelige dele af hertugdømmerne vurderes som et rent forretningsanliggende. Medens man vel kunde beregne de faste udgifter til pensioner, diplomati, vareindkøb i Hamburg osv., havde Gert Rantzau ofte vanskeligt ved på forhånd at kalkulere amtsindtægterne, der gav den margin, man kunde operere forretningsmæssigt med. I december 1604 redegør han omhyggeligt for denne usikkerhedsfaktor og fastholder, at han i overslaget ikke tør arbejde med mere end et overskud på 12.000 dr.⁵⁴⁾ I december 1606, da han forudså underskud på regnskabet, underbygger han sin uvished om amtsindtægterne ved bl. a. at henvise til, at kornet er »so wollfeill, vnd man zu keinem gelde darmitt kommen kan, daß an itzo woll Burgern als Bauern, vnd fast bei niemandt geldt zubekommen«; svineopdrættet havde heller ikke været for godt.⁵⁵⁾

Først i 1609 ændres situationen; der nyudlånes dette år ganske vist efter kongelig bevilling 10.000 dr. til Esge Brock, men både dette og det følgende år begrænses udgifterne iøvrigt til de stående poster og overskuddet opspares åbenbart – ligesom i det kongelige kammer 1607–08?⁵⁶⁾

– formentlig med henblik på den forestående krig med Sverige. Skellet 1608–09 afspejles meget klart i de kapitalbevægelser, der lader sig ud-
 drage af omslagsregnskaberne (beløb i dr.):⁵⁷⁾

<i>tabel 3.3</i>	1605–08	1609–12
Kapitalaktiver.....	116.200	182.500
kapitalpassiver.....	228.700	10.000
kapitaloverskud.....	÷ 113.100	172.500
driftsoverskud.....	217.900	277.900

Af driftsoverskuddet 1611 på 139.800 dr. udbetales der straks i februar 48.360 dr. til de hvervede fodfolk, men den egentlige opsigelse af kongens udestående fordringer finder påfaldende nok først sted i april 1612 til betaling førstkommende Mortensdag.⁵⁸⁾ Som helhed falder disse år da klart i to perioder med skellet ved 1608; indtil dette år behandles driftsoverskudet af de kongelige amter som rent investeringsmiddel efter forretningsmæssige retningslinier, men der består næppe noget umiddelbart brud med de foregående års udlånspolitik. Under alle omstændigheder har kongens kapitalinteresser meget vel ladet sig forene med den danske adels stærke kapitalbehov, som tilsyneladende betinges af økonomiske kriser, kapitalknaphed på pengemarkedet og godsspekulation.

4. Christian IV.s pengepolitik 1617–23

Årene 1618–25 er på mange måder en langt mere kompliceret periode end tiden 1603–08, ikke mindst fordi den kapitalrigelighed i det kongelige kammer, som betalingen af Elfsborgs løsen og den kraftige vækst i øresundstoldintraderne førte med sig, gav Christian IV friere hænder og gjorde hans prioritering af sine pengeanbringelser langt mindre overskuelig. Kapitalinvesteringerne hos danske adelige lader sig vanskeligt følge fra 1612 til 1619; med fuld sikkerhed lader kun ét eneste lån sig forfølge fra gældsregistret i 1605 til den anden tidsperiode, Christian Barnekows 1.500 dr., som enken, fru Margrethe Brahe til Birkholm og en søn forrentede helt frem til 1626.¹⁾ Egentlige nyudlån optræder derimod først 1617, da Laxmand Gyldenstjerne modtog 2.000 dr., Otte Marsvin til Dybæk 5.000 dr. og fru Karen Skram til Egeskov 10.000 dr. Gældsbreve til et samlet pålydende af 76.700 dr. dateres derimod til omslaget 1618, og i september samme år overtog kongen fra Kommunitetet ved Københavns universitet fordringer på 9.000 dr., heraf 7.000 dr. hos fem adelige.²⁾ På omslaget 1619 udlånes påny mindst 118.000 dr., således at den samlede hovedstol nåede op på et beløb af ca. 360.000 dr.³⁾

Mindst tre femtedele af denne sum hidrører således fra årene 1617–19, da udlånsvirksomheden nærmest fik eksplosiv styrke; der er derimod ingen grund til at antage, at den har spillet nogen afgørende rolle i de mellemliggende år. Som helhed markerer årene fra 1617/18 da en ny og selvstændig fase af det kongelige kammers udlånsvirksomhed, men kapitalbevægelserne kompliceres på den anden side derved, at kongens interesser og finansielle engagement jævnsides med det adelige lånebehov beslaglægges af andre investeringsformål, merkantile og udenrigspolitiske. 1615–16 udformes den nye merkantilistiske erhvervspolitik; kongen investerede betydelige beløb i hvalfangsten ved Spitsbergen og gik 1619 aktivt ind i dette foretagende;⁴⁾ 1616 stiftedes det ostindiske kompagni, hvortil kongen foruden sin aktiekapital på 16.000 dr. regelmæssigt ydede

store tilskud, og noget lignende gælder også silkekompagniet og klæde-kompagniet. Videre beslaglagde anlægget af Glückstadt fra 1617, ind-digningsarbejderne ved Bredsted og skibsbyggeri meget betydelige sum-mer; 1620–25 bogfører omslagsregnskaberne alene 281.500 rd. til disse anlægsarbejder.⁵⁾ Fremdeles udlånte kongen betydelige beløb til borgere eller til købstædernes magistrater, til befæstningsarbejder i Malmø således 19.000 rd. Hertil kommer endelig de prestigebetonede byggearbejder på Frederiksborg slot, som delvis men regelmæssigt finansieres fra kongens kammer.

Både anlægsarbejderne og den nye erhvervs politik er næppe uden for-bindelse med kongens udenrigspolitik, specielt efter tilnærmelsen mellem Nederlandene, Hansestæderne og Sverige 1613–15 og aktiviseringen af Christian IV.s nordtyske politik 1615–16. Til sin nevøs, hertug Frederik Ulrik af Braunschweig-Wolfenbüttels og sit eget fornyede – men lige mislykkede – militære opgør med staden Braunschweig 1615–16 stillede kongen 200.000 rd. til rådighed, som vistnok var blevet skaffet tilveje ved lån på pengemarkedet i Kiel.⁶⁾ Fremdeles henstod i 1620 et lån til kurfyrsten af Brandenburg. Trods sit afslag til at indtræde i den prote-stantiske union 1608 havde kongen et par år senere tilvejebragt 200.000 dr., som blev stillet til disposition for hans svogers, kurfyrst Johan Sigis-munds preussiske og jülich-cleveske politik; lånet skulle afvikles ved be-talinger af tolden i Lenzen efter kurfyrstens anvisning, men det blev først tilbagebetalt 1620–23 i fire rater.⁷⁾ Hertil kommer endelig de meget store lån, som Christian IV i 1620–21 ydede sin svoger, kong Jacob I af England til finansiering af dennes revancheplaner til fordel for sin ulyk-kelige svigersøn, vinterkongen af Böhmen,⁸⁾ samt en række mindre beløb, som 1619–21 blev udlånt til hertug Frederik III af Gottorp, broderen hertug Ulrik og »denn funff hern gebrudern von Sonderburgh«. Trods af-

tabel 4.1 Kongens udlån til fyrster 1619–27 (beløb i rd.).

	afdrag	nye lån	ny hovedstol
1619	–	9.000	409.000
20	56.000	213.000 ⁹⁾	566.000
21	50.000	125.000	641.000
22	50.000	–	591.000
23	50.000	–	541.000
24	–	–	541.000
25	3.000	–	518.000
26	–	–	518.000
1627	18.000	–	500.000

viklingen af den brandenburgske kurfyrstes lån, vokser kongens fyrstelige tilgodehavender da fra 400.000 dr. i 1618 til 641.000 dr. i 1621 (se tabel 4.1).

Det er imidlertid vanskeligt helt at overskue Christian IV.s mangesidede kapitaldispositioner, bl. a. fordi det regnskabsmateriale, der foreligger, ikke er udtømmende og ikke afgrænses klart til rentekammeret.¹⁰⁾ Med forbehold af denne usikkerhedsmargin kan de faste kapitaludlån (bortset fra erhvervsinvesteringer og anlægsudgifter) tilnærmelsesvis opgøres således 1619–23 (beløb i rd.):

tabel 4.2 *Oversigt over kongens samlede udlån 1616–23.*

	1619	1620	1621	1622	1623
kurfyrsten af Brandenburg . . .	200.000	150.000	100.000	50.000	–
hertugen af Braunschweig . . .	200.000	200.000	200.000	200.000	200.000
holstenske adelige	33.000	–	–	–	–
danske adelige	360.400	424.000	416.500	397.000	330.700
Bremen	2.000	2.000	2.000	2.000	2.000
de sønderj. hertuger	9.000	16.000	21.000	21.000	21.000
hertug Ulrik	–	–	20.000	20.000	20.000
Jacob I af England	–	200.000	300.000	300.000	300.000
i alt	804.400	992.000	959.500	990.000	873.700

Opgørelsen inkluderer ikke kongens borgerlige og erhvervsmæssige investeringer, som ikke kendes nøjagtigt; opsigelsen af i alt 215.350 rd. (heraf 180.500 rd. i København) i 1626 angiver formentlig en maximumsgrænse,¹¹⁾ men hertil kommer kongens tilgodehavender i Ostindisk kompagni, som han i august 1623 opgjorde til ca. 432.000 rd.,¹²⁾ og et omslagslån til klædekompaniet samme år på 25.000 rd.,¹³⁾ således at det samlede tilgodehavende i 1623 med alle reservationer kan anslås til lidt over 1.5 mill. rd.; heraf udgør de fyrstelige lån godt en trediedel, de adelige lån lidt over en femtedel og borgerlige og erhvervsmæssige investeringer lidt over to femtedele. Endelig bør det også for helhedens skyld tages i betragtning, at meget anselige summer anvendes løbende til forretningsmæssige og diplomatiske formål over driftsregnskaberne.

Overfor disse fordringer stod på den anden side også i 1619–20 endnu en meget betydelig gæld (jf. tabel 4.3). Af de holstenske lån fra 1616, hvoraf der 1619 henstod 195.000 rd., blev hovedparten – 155.000 rd. – først afviklet 1620, resten det følgende år. Desuden havde enkedronning Sofie – trods en vis usikkerhed om, hvorvidt lånene var kongens eller ri-

gets – siden 1605 og 1616 tilgodehavender på tilsammen 350.000 rd.;¹⁴⁾ og endelig forrentede kongen siden affindelsesaftalerne 1610 en obligation på 200.000 rd. til sin broder, hertug Ulrik med fast 12.000 rd. årligt indtil dennes død 1624.¹⁵⁾ Tilsammen androg kongens gæld, om obligationen til hertug Ulrik medregnes i 1619 da 745.000 rd., som i praksis aldrig blev nedbragt. Til udbetalingen af lånet til Jacob I 1621 lånte kongen 180.000 rd. hos enkedronningen, foruden yderligere 100.000 rd., som det lykkedes ham at presse rigsrådet til at påtage sig garantien for og forrentningen af, hvorimod rådet – såvidt kildematerialet rækker – ikke på noget tidspunkt fik kendskab til de første 180.000 rd., kongen lånte.¹⁶⁾ Både kongens udenrigske foretagender 1620–21 og senere kejserkrigen forudsatte da nye lån – krigen også på pengemarkedet i Kiel – således at status 1630 blev en samlet kongelig gæld på 1.129.400 rd., heraf hos enkedronningen 961.000 rd. og på omslaget 318.400 rd.¹⁷⁾

tabel 4.3 Kongens lån 1619–30 (beløb i rd.).

	afdrag:		nye lån:		ny hovedstol:		
	fyrster ¹⁸⁾	Holsten	fyrster	Holsten	fyrster	Holsten	i alt
1619	–	–	–	–	550.000	195.000	745.000
20	–	155.000	–	–	550.000	40.000	590.000
21	–	40.000	180.000	–	730.000	–	730.000
22	–	–	–	–	730.000	–	730.000
23	–	–	–	–	730.000	–	730.000
24	–	–	–	–	730.000	–	730.000
25	–	–	–	150.000	530.000	150.000	680.000
26	–	95.000	–	162.100	530.000	217.100	747.100
27	–	85.000	241.000	167.700	771.000	299.800	1.070.800
1628/30 ..	–	–	40.000	28.600	811.000	318.400	1.129.400

Tidligt på året 1614 klager Christian IV over pengeknaphed; »ich fuhr meine Persohn (bin) mit gelde itzo nicht versehen, . . . dan ich mit allerhandt wmkosten ihn vergangendem Kriige seindt gewesen«. Han kan derfor heller ikke yde kurfyrsteparret af Brandenburg det nye lån på 60.000 dr., det havde bedt ham om, men mente dog mod yderligere sikkerhed i tolden i Lenzen at kunne rejse 100.000 dr. eller mere på det holstenske pengemarked, hvis barske vilkår han gør nærmere rede for.¹⁹⁾ På den anden side blev kongens gæld til »frummoder« aldrig tilbagebetalt; lånene fik derved i praksis karakter af permanente subsidier til hans udenrigske kapitaldispositioner, og vi må side om side med den penge- og øresundstoldens vækst og Elfsborgs løsen bragte den kongelige

kasse fra 1616,²⁰⁾ også indregne de kapitalmidler, enkedronningen stillede til hans rådighed. Kapitaldispositionerne på omslagsregnskaberne de første år af perioden afspejler meget klart den tidlige fase af kongens fyrstepolitik 1614–16; hans råderum begrænses nok af driftsoverskuddet af hertugdømmernes kongelige amter, men meget store kongelige indbetalinger og tilbagebetalingen af det brandenburgske lån 1620–23 (som vel at mærke ikke blev anvendt til nedbringelse af gælden til enkedronningen) frigjorde til gengæld store beløb til friske kapitaldispositioner; men kongens projekter krævede stadige tilskud af ny kapital.

Isolerer vi foreløbig omslagsforvaltningens drifts- og kapitaldispositioner fra det kongelige kammers, kan dens indtægts- og udgiftsposter opgøres således, idet de enkelte konti udregnes i pct. af den samlede indtægt:²¹⁾

tabel 4.4

<i>indtægter:</i>		amter og told	kapital indtægt	kgl. indbet.	lån	foregående års oversk.
1620	427.132	14.6 %	37.1 %	43.1 %	–	5.2 %
21	341.695	15.8	36.9	40.4	–	6.9
22	342.960	12.4	35.0	52.6	–	–
23	325.110	17.2	63.0	–	–	19.8
24	219.637	29.8	30.3	39.7	–	0.2
25	352.329	23.3	30.8	14.8	28.4 %	3.7
26	317.188	20.8	18.0	–	61.2	–
27	360.600	17.3	25.0	–	55.8	1.9

<i>udgifter:</i>		kapital udgift	anlægs- arb.	ord. udg.	e. ord. udg.	udb. kg. /depon.	overskud
1620	28.7 %	44.8 %	7.6 %	13.3 %	–	–	5.6 %
21	11.3	19.6	52.9	16.0	–	–	0.2
22	7.6	7.2	7.1	18.2	47.7 %	–	12.3
23	19.1	7.6	4.0	7.6	29.9	27.8 %	4.0
24	14.6	11.2	6.4	12.0	46.6	–	9.2
25	1.5	3.3	5.0	8.5	3.3	–	79.4
26	–	33.1	–	12.7	52.9	–	1.3

Som det fremgår af tabel 4.4 bindes de ordinære omslagsindtægter omtrent af de faste udgifter, deputater, pensioner til fyrster, råder og lærde, salærer til rigskammerretten i Speyer, rejser, vareindkøb m. v. Alle dispositioner herudover måtte finansieres over kapitalregnskabet; ved afviklingen af det brandenburgske lån 1620–23 frigøres der 200.000 rd., som sammen med kongens indbetalinger anvendes til investeringsformål; udlånsvirksomheden fordeles meget ujævnt og åbenbart afhængigt af, hvor

meget Christian IV har villet afse dertil af hensyn til de andre formål, anlægsarbejderne ved Bredsted, militære omkostninger eller diplomatiske udgifter under forhandlingerne med Bremen og Verden; hertil kommer, at kongen 1622–23 anvendte ca. 168.000 rd. til afvikling af den nys afdøde Otte Christoffer Rosenkrans' konkursbo, i sidste instans vistnok for at finansiere danske godserhvervelser til fordel for fru Kirsten Munk.²²⁾ Den egentlige udlånsvirksomhed til danske adelige begrænses i hvert fald allerede fra 1620–21, men den havde til gengæld allerede da nået ganske betydelige dimensioner.

En egentlig inddragelse af de adelige lån finder derimod først sted under kejserkrigen; først 1626 opsiges hovedparten af kongens fordringer til betaling på omslaget 1627. På omslaget foretages der dog allerede 1623 en væsentlig reduktion af de adelige lån (efter et par år, der havde været præget af meget ustabile adelige betalinger af hovedstol og renter);²³⁾ anlægsarbejderne indskrænkes samtidig, og alle kræfter samles fra 1624–25 om at skaffe midler til den forestående krig. Hovedparten af pengene indkom ved kongelige lån på det holstenske pengemarked; 1625 optages 150.000 rd. – de 50.000 rd. heraf karakteristisk nok efter omslaget, formentlig fordi kreditorerne først da havde fået frigjort midlerne dertil. Men medens disse lån kun skulde forrentes med 5 % p. a., konverteres og udvides lånene de følgende år til dyrere kapital (6–8 % p. a.), således at gælden hos holstenske adelige i 1626 nåede op i nærheden af ¼ mill. rd., den samlede gæld på meget nær ¾ mill. rd. Som helhed finansieres Christian IV.s mange og vekslende kapitalinvesteringer over omslaget ved kapitaltilskud udefra. Indtil 1623 spiller investeringer i anlægsarbejder, udenrigske formål og udlån til adelige den væsentligste rolle, hvorimod kapitalbevægelser og investeringer fra 1624 peger meget direkte frem mod krigen. En grov opgørelse af kapitalaktiver og -passiver markerer dette skel meget entydigt (beløb i rd.):

<i>tabel 4.5</i>	1620/23	1624/27
kapitalpassiver	1.041.000	683.300
kapitaloverskud	÷112.000	123.600
kapitalaktiver	929.000	806.900
driftsoverskud	72.800	279.900
i alt	1.001.800	1.086.800

Omslaget selv er i disse år i nogen grad blevet reduceret til ekspeditionskontor for den kongelige forretningsaktivitet og udenrigspolitik, og dets ressourcer må suppleres med væsentlige tilskud fra det kongelige

kammer; amts- og toldindtægterne foreslog ikke længere til også at bidrage til udlånsaktivitet eller anlægsvirksomhed (tidligere godskøb). Medens der 1600–03 – forud for udlånsforretningernes overførsel til det københavnske omslag – medgik 26.4 % af de ordinære indtægter til bestrielsen af ordinære udgifter, besluttede disse poster i årene 1620–23 94.2 % af de ordinære indkomster, under de unormale forhold 1624–27 dog kun 47.4 %. Forskydningen kan belyses ved sammenstilling af udgiftsposterne 1602 og 1621 (beløb i dr. og rd.):

tabel 4.6

<i>ekstraordinære udgifter:</i>	1602	1621
renter og afdrag af gæld	1.000	55.000
udlån	9.000	38.600
godskøb, anlægsarbejder	20.544	180.761
deponeret	30.000	–
tilsammen	60.544	274.361
<i>ordinære udgifter:</i>		
hertug Ulriks renter	10.000	12.000
fyrstelige deputater, andel i told	971	2.997
pensioner til fyrster, råder m.m.	4.251	11.831
vareindkøb, diverse	9.000	40.058
tilsammen	24.222	66.886
samlet udgift	84.766	341.247
indbetalt fra kongens kammer	–	134.000
lån på omslaget	41.500	–

Kontrasten mellem de to perioder beror naturligvis blandt andet på den betydelige pengeregighed omkring 1620, men også på administrative forskelle, og samtidig afspejler talopstillingen, at udgifterne til pensioner til fyrster, råder og lærde er forøget med ca. 150 %, ikke blot på grund af den almene bureaukratisering, men vel navnlig fordi der i 1620'erne udbetales ganske pæne pensioner til en række tyske fjerdingsfyrster. Hertug Filip Sigismund af Braunschweig-Lüneburg, biskop af Osnabrück modtog 800 rd., hertugerne Georg af Braunschweig og Ernst Ludvig af Sachsen henholdsvis 1.500 rd. og 1.000 rd. og greverne Anthon Günther af Oldenburg og Herman af Lippe henholdsvis 1.000 rd. og 400 rd., fra Christian IV.s synspunkt allesammen personer af betydning for spillet om Bremen-Verden og allianceforhandlingerne forud for kejserkrigen.²⁴⁾

Omslagsforvaltningen i Kiel har da først og fremmest interesse som

instrument for det kongelige kammers udgifts- og investeringspolitik; analyserne nødvendiggør påny inddragelse af regnskabsoptegnelserne i kongens kalendere, der som tidligere berørt meget tydeligt dokumenterer, at investeringer og udgifter indgik som et fuldt bevidst led i de finansielle dispositioner fra kongens kammer.²⁵⁾ Ved hjælp af en grovopdeling af efterretningerne 1619–21 kan kongens personlige kasse- og kapitaldispositioner opgøres således (beløb i rd.):²⁶⁾

<i>tabel 4.7</i>	1619	1620	1621
ordinære indtægter	160.721	129.682	184.688
ekstraordinære indtægter	250.000	1.092	51.000 ²⁷⁾
lån fra dronning Sofie	–	–	280.000
afdrag af udlån	11.900	7.000	15.800
renter og erhvervsindtægter	4.921	15.127	5.812
i alt	427.542	152.901	537.300
ordinære udgifter	60.709	43.844	63.713
ekstraordinære udgifter	60.000	10.500	96.597
anlægsarbejder i hertugd.	113.000	–	19.328
erhvervsforetagender	19.000	21.792	10.500
indenlandske udlån	32.180	–	–
udenrigske udlån	–	200.000 ²⁸⁾	100.000 ²⁸⁾
renter	–	–	6.000
deposita	3.000	–	7.950
tilsammen	287.889	276.141	304.088
overskud	139.633	÷ 123.760	233.212
balance	427.542	152.901	537.300

Opstillingen illustrerer med fuld klarhed, at de indenrigske kapitaldispositioner endnu i 1619 spillede en afgørende rolle; kongen stillede 1619 og 1621 i alt 134.000 rd. til rådighed for anlægsarbejderne i hertugdømmerne samt 32.180 rd. til private udlån; på direkte erhvervsengagement anvendes 1619–20 lidt over 40.000 rd., hvorimod udlånsvirksomheden indskrænkes til et lån til Ostindisk kompagni på 10.000 rd. i 1621. Til gengæld beslaglagde det forstærkede udenrigske engagement 1620–21 – og ikke mindst under kongens ophold i hertugdømmerne 1621 – stigende midler.

1620–21 stillede han 300.000 rd. til rådighed for Jacob I.s politiske eksperimenter på kontinentet.²⁹⁾ Samtidig krævede kongens troppehvervninger og politiske manøvrer i Nordtyskland betydelige midler. Hamburg blev ved forliget i Steinburg i sommeren 1621 tvunget til påny at acceptere kongens suverænitæt som hertug af Holsten,³⁰⁾ og i december samme

år blev hertug Frederik postuleret til koadjutor i Bremen.³¹⁾ Allerede i sommermånederne havde grev Ernst af Schaumburg under militært pres måttet afstå fra den holstenske fyrstetitel, han med kejserlig tilslutning havde smykket sig med siden 1619, og havde måttet udrede Christian IV 50.000 rd., til dækning af omkostningerne ved kongens militære pression, besættelsen af Pinneberg.³²⁾ Medens kongens diplomati og troppehvervninger 1621 beslaglagde nærværd 96.000 rd., kostede koadjutorvalget i Bremen og de senere forhandlinger om Verden kongen 400 guldgylde til hertug Christian af Braunschweig for hans resignation 1620, 400 guldgylde og 250 speciedaler til domkapitlet i Bremen i oktober 1621 og den følgende måned 65.000 rd. i specier og guld til »de ferdiske gesandter for at min søn Frederich skulde komme til det stigt Ferden«. ³³⁾

Aktiviseringen af kongens nordtyske og engelske engagement medførte – såvidt det afspejles i hans optegnelser – ligesom på omslagsregnskaberne en tydelig omprioritering af hans finansielle og økonomiske dispositioner allerede 1620–21, forud for det direkte forspil til krigen. Kongens kommercielle interesser og hans private udlån må vige for de overmåde kapitalkrævende udenrigske foretagender, der i hvert fald er særdeles karakteristiske for tidens nordtyske fyrstepolitik og for Christian IV.s politiske horisont, og som i en vis udstrækning tillige rummede risiko for at blive politisk engagerende også for hele monarkiet. Vi kan endvidere konstatere en vis principiel ulighed mellem de kongelige kammerdispositioner og omslagsforvaltningen. Christian IV.s kommercielle virksomhed administreres hele perioden direkte fra det kongelige kammer, hvorimod der kun i forholdsvis begrænset omfang foretages udlån af kongens kasse; bortset fra hans mellemværender med Ellen Marsvin og hendes broder Otte Marsvin 1618–20 angår udlånene ofte mindre beløb til borgerlige og embedsmænd.³⁴⁾ De kapitalmidler, kongen har ment at kunne afse til anlægsarbejderne i hertugdømmerne og – først derefter – til 'at udsætte på rente', transporteres regelmæssigt til statholderen, således at omslaget – i modsætning til 1603–08 – som helhed fungerer som administrativt instrument i kongens kapitaldispositioner.

Allerede i den udstrækning Christian IV.s politiske og finansielle mål lader sig udlede af hans kalenderoptegnelser og af omslagsregnskaberne resulterer hans dispositioner 1620–21 tillige i en finansiell reorientering i det kongelige kammer. De store holstenske lån blev bragt ud af verden ved kongelige udbetalinger til statholderen, men udenrigspolitikken bragte omvendt i 1620 kongen et kasseunderskud på 123.760 rd., som måtte

dækkes ved påny at ty til »frummoder«; enkedronningen stillede 280.000 rd. til rådighed som lån. 1621 nødvendiggjorde reorienteringen tillige begrænsninger i kongens erhvervsvirksomhed og anlægsaktiviteten i hertugdømmerne og stærk reduktion af de midler, der kunde frigøres til nyudlån. Under ét forøges kassebeholdningen – dog inklusive lånet – 1619–21 med ca. 143.100 rd., men kapitalpassiverne på omslagsregnskaberne overstiger aktiverne med 4.3 %, på kongens kasseregnskab med 2.5 %. Christian IV.s mangeartede forretningsvirksomhed og udenrigske dispositioner forudsatte da stadig kapitaltilførsel udefra. 1619 indløb sidste rate af Elfsborgs løsen, og hans engelske og tyske politik forudsatte da påny direkte eller indirekte inddragelse af enkedronningens finansielle styrke. Denne evigt uudtømmelige rigdomskilde fik da i praksis karakter af direkte eller indirekte subsidier til den kongelige kabinetspolitik;³⁵⁾ selv efter at have opfyldt deres egentlige mission bindes lånene fortsat i kongens aktivitet og nye kommer til, men de fik tillige politiske perspektiver af mere principiel rækkevidde.

1618 rejste kongen for første gang overfor rigsrådet spørgsmålet om afvikling af gælden fra Kalmarkrigen, og rådet bevilgede en landeskat i tre terminer til dækning heraf mod at blive frigjort fra sine kautionforpligtelser; da kongen i 1623 påny rejste sagen kunde rigsrådet da nøjes med at henvise til skattebevillingen, men lovede dog, når der ved den forestående herredag forelå dokumentation, at tage sagen op påny, om beløbet viste sig utilstrækkeligt.³⁶⁾ I denne henseende kunde gælden nok hævdes at gælde »riget og dets defension og nødtørft nogle år forleden«, men kongens langt videregående dispositioner fra 1620 rækker udover dette plan. Han havde under forårets forhandlinger på engelsk foranledning вовet sig langt ud i retning af direkte støtte til Vinterkongen, Frederik af Pfalz, og han havde på egen hånd stillet den engelske konge et lån på 200.000 rd. i udsigt,³⁷⁾ medens rigsrådet indstændigt advarede mod engagement i de böhmiske affærer, men til gengæld varmt begrundede og anbefalede et fredeligt forbund med England.³⁸⁾ I august 1620, da det engelske lån blev udbetalt, mente kongen dog, at rådet burde dække denne udgift og hans omkostninger »til adskillige indskickelser oc legationer til rigens nødtørft« ved en ny kontribution; let maliciøst mente han, at rådets platoniske kærlighedserklæring til England også måtte forpligte det finansielt.³⁹⁾ Rådet fastholdt dog meget konsekvent, at bevillingen af ekstraskatten skulde bruges til afvikling af »ko'ma^s och rigens gield« og indskærpede iøvrigt kongen, at han burde disponere »medlertid nogle dyre oh haarde aaringer for den fattige almue indfaldt.«⁴⁰⁾

Det er meget tvivlsomt, om kongen har underrettet rådet om, at »frumoders« rentemester og hofmester 8. maj 1621 på slottet i Kiel havde overleveret ham ikke mindre end 280.000 rd. som lån.⁴¹⁾ Af dette beløb fik kongen ved forhandlinger med rådet dog politisk dækning for 100.000 rd. – et beløb, han i sin almanak karakteriserer som 'rigsrådets gæld til frumoder'⁴²⁾ – men når kongen tillige fordrede og fik dækning for de militære og diplomatiske omkostninger, der havde været forbundet med hans aktion i hertugdømmerne i sommeren 1621, er han ved at bevæge sig ud på overdrevet.⁴³⁾ Kongen havde omgivet sin færd med megen sekrethese; han underrettede kansleren om, at rejsen gik til udlandet, og at dens formål ville være 'gavnligt og reputerligt' og forhåbentlig den kristne kirke til gavn og bedste. Han antyder således langt mere vidtgående mål end rejsen virkelig havde, men i virkeligheden havde han allerede ved grev Ernst af Schaumburgs erstatning for Pinnebergs besættelse – og måske mere indirekte ved hamburgske erkendtligheder – fået dækning for de udgifter, han i august 1621 afæskede rådets refusion af.

Allerede her kan vi da iagttage tilløb til fra kongens side at ville frigøre sine kapitalmidler ved at henvise betalingen af de forpligtelser, han havde pådraget sig, til rigets kasse, hvorimod rigsrådet fastholdt, at gælden fra krigstiden gjaldt kongen og riget, men ikke vilde binde sig derudover. Størst principiel interesse knytter der sig til kongens og rådets bevillingsforhandlinger 1623–24. I september 1623 forlangte kongen nybevilling af skatter til dækning af omkostningerne ved stationering af tropper i den nedersachsiske kreds til »assistens« for riget, hvad rådet iøvrigt havde været indforstået med.⁴⁴⁾ Rigsrådet anbefalede dog i sin betænkning – bl. a. under henvisning til de øjeblikkelige politiske konjunkturer i Europa – tilbagetrækning og aftakning af tropperne ved hjælp af de skattemidler, der allerede var bevilget, hvis kongen ikke kunde finansiere det af sine egne penge. Rådet fandt det utilrådeligt at binde sig til større gældsbyrder end man i forvejen havde, og hvis der – *mirabile dictu* – endelig blev midler tilovers af skatten, vilde det være på tide, at rådet fik hånd og segl tilbage fra dronning Sofie.⁴⁵⁾ I foråret 1624 vendte Christian IV – let irriteret – påny tilbage til dette emne og føjede dertil ønsker om bevilling til garnisonering af tropper i grænsefæstningerne mod Sverige (under den politiske krise). I sit svar 14. april efterlyste rådet 'rigtigt overslag' over likvidationen af gælden til enke-dronningen, før det kunde tage stilling, og mente iøvrigt, at det i påkommende tilfælde kunde være en fordel, at have disse lån i reserve fremfor

at måtte optage dyrere lån; man har formentlig haft det holstenske pengemarked i tankerne.⁴⁶⁾

På herredagsmødet samme år forelagde kongen et overslag over skattemidlernes anvendelse, som efter sit pålydende godtgjorde, at provenuet udover de militære formål var blevet anvendt til forrentning af 'rådets lån' hos enkedronningen og til lån til Ostindisk kompagni. Overslaget optog iøvrigt stadig de omkostninger, der havde været forbundet med aktionerne i sommeren 1621, og som kongen allerede havde fået bevillingsmæssig dækning for.⁴⁷⁾ Rådet synes da også at have fundet kongens overslag aldeles ufyldestgørende; på grundlag af oplysninger som det indhentede hos rentemestrene, nåede det frem til langt større skatteindtægter, end der figurerede i kongens opstilling, og til langt betydeligere og mere generelt deficit end de 12.000 rd., der optrådte i det kongelige overslag.⁴⁸⁾

tabel 4.8

militære omkostninger 1623–24.....	78.501 rd.
udredning af flåden	26.920 –
dronning Sofies lån 1605.....	140.000 –
sammes lån 1621 + renter	106.000 –
<u>i alt.....</u>	<u>351.421 rd.</u>
provenu af kontributionerne 1620.....	434.925 rd.
heraf allerede udbetalt.....	261.179 –
<u>restbeholdning</u>	<u>173.750 rd.</u>
<u>restgæld.....</u>	<u>177.671 –</u>

Rådet udskyder således helt omkostningerne 1621, og det henviser kongen til at opsigte Ostindisk kompagnis lån, som var riget uvedkommende; men rådet gør tillige kongen opmærksom på, at gældsrevet fra 1605, som altså stadig henstod urørt, »formelder paa hans ko.ma. och hans ma^s arfvinger och icke paa riget«, og at råderne som forlovere har bundet sig selv og deres livsarvinger, ikke rådet som korporation. Det sidste postulat indeholder noget af en tilsnigelse,⁴⁹⁾ men konklusionen blev, at gælden »er hans ko.ma^s egen gield och icke rigens«, og at man kun undtagelsesvis gik med til likvidering ved hjælp af rigets midler.⁵⁰⁾ Til dækning af restgælden bevilgede rådet da 178.000 rd., et beløb der var nøje afstemt efter omstændighederne, og som viser, at rådet har ønsket én gang for alle at gøre ende på de egenrådige, kongelige dispositioner eller i hvert fald på sin medandel deri.

Analyserne af kongens bevillingskrav 1620–24, som ved visse lejligheder endda nærmede sig tilsnigelser, røber således fra hans side en bevidst

tendens til at lade 'riget' bære omkostningerne ved sine dispositioner og derved frigøre kapital; han opererer mange steder med begreber som lån 'på rigens vegne' (herunder også lånet fra 1605), til 'rigens gavn og nødtørft', og lånet 1621 får direkte etiketten 'rådets gælds-brev til frumoder'. Formålet for kongens manipulationer kan kun have været ét: at frigøre kapital til sine videregående dispositioner; til gengæld undgår rådet, indtil det i august 1624 trak skellet klart op mellem rigets og kongens forpligtelser, enhver antydning af, at gælden til enkedronningen angår riget, med undtagelse af krigsgælden 1611–12. Rådet accepterede dog i praksis kongens nordtyske aktion 1620–21 og ydede ved sin kaution Jacob I.s projekter en ret uforpligtende støtte, men det vilde ikke inddrage sig på videregående, politisk og militært risikable aktioner i den anden fase af den kongelige udenrigspolitik 1623–24. Efter rådets præcisering af sit principielle standpunkt i sommeren 1624 stod det fremdeles klart, at det ikke vilde påtage sig noget medansvar for kongens dispositioner, og det henviste ham, hvad angik rigets forsvar, meget karakteristisk til nyordningen af rostjenesteinstitutionen. Dets holdning røber da ikke blot nervøsitet ved kongens tyske soldateska, men anviser også finansielt og forfatningsmæssigt meget klare linjer; programmets utilstrækkelighed lå blot i, at rådet ikke går ind på nogen principiel diskussion af kongens rådighedsret fra sit kammer, og heller ikke kunde gøre det; man accepterede fortsat det kongelige kammer – og det vil i praksis sige kongen – som selvstændig, finansiell institution.

Rigsrådet havde flere gange under forhandlingerne ikke blot henvist til landets udsatte, sikkerhedspolitiske situation under den pågående krig i Tyskland, men havde også i sin argumentation mod kongens fortsatte bevillingskrav påberåbt sig landets alvorlige, økonomiske situation eller faren for økonomiske kriser. Der er her utvivlsomt tale om mere end blot standardingredienser i en politisk diskussion, men om bitre realiteter. Allerede i 1618 havde det forestående udløb af den spansk-nederlandsk våbenhvile udløst tilbageholdenhed i de nederlandske kornopkøberes dispositioner, og i forbindelse med en ekstraordinært god kornhøst over hele Nordeuropa udløste begivenhederne straks voldsom afsætningskrise for storlandbruget og stærke prisfald. De spanske blokadeforholdsregler det følgende år og rekordagtig korneksport fra Danzig skærpede blot krisen, som varede ved indtil 1621, da situationen slog om til den modsatte yderlighed, produktionskrise 1622–23.⁵¹) Også kvægekseporten synes efter toldregnskaberne vidnesbyrd at have været faldende; det kan bero på tilbageholdenhed på afsætningsmarkedet i trediveårskrigenes første faser,

men kan også hænge sammen med, at de adelige producenter savnede kapital til investering i øksneopdræt. 1622–23 tillod forordninger i hvert fald uadelige personer at opstalde kvæg på kronens og adelens godser; kriseforanstaltningerne kunde på én gang gøre det muligt at udnytte produktionsapparatets kapacitet og at give adelen indtægtsmuligheder uden egen investering.⁵²⁾

Årene 1618–23 har da karakter af – den måske hidtil alvorligste – landbrugskrise, en krise hvis virkninger afspejles i de meget små forrentningsprocenter, vi kan udlæse af det bevarede godsregnskabsmateriale fra disse år.⁵³⁾ Meget karakteristisk forklarer rigsråd Albert Skeel, der havde fået til opgave at hverve adelige aktionærer til Ostindisk kompagni, i et brev til kansler Christen Friis, at de fleste »haver . . . sig flux undskyldt, efterdi de mesten var udi stor gæld og besværing«, og selv den svenske resident noterede sig i sine depecher 1623 adelens pengevanskeligheder og gældsstiftelse.⁵⁴⁾ Men problemerne rækker utvivlsomt videre. En foreløbig beregning på grundlag af de adelige gældssager, der blev forelagt rettertinget 1618–20, godtgør, at holstenske kreditorer i helt unormalt omfang må have opskrevet deres tilgodehavender, og rettertinget har måttet tage stilling til nødlidende lån af en størrelsesorden af 200.–300.000 rd. i disse år. Landbrugskriserne kombineres da åbenbart med kreditrestriktioner for det adelige storlandbrug; og trods den kongelige kasses kapitalrigelighed netop i disse år vil det være nærliggende at antage, at den anden bølge af adelige lån i det kongelige kammer fra 1618 står i forbindelse med de økonomiske kriser.

For kongens vedkommende når hans adelige udlån næppe nogensinde op over $\frac{1}{3}$ – $\frac{1}{2}$ af hans udestående fordringer, og de måtte under alle omstændigheder trives side om side med andre og mere ambitiøse projekter. Målt med det adelige kapitalmarkeds størrelsesorden er der imidlertid tale om væsentlige beløb, som på denne måde stilles til rådighed under kriseforholdene, der 1622–23 nærmede sig absolut kaos. Og selv om Christian IV fra 1620–21 begrænsede sine udlån og de følgende år åbenbart foretog en vis sanering af gældsbestanden, er det egentlig vel mest påfaldende, at han trods de meget store finansielle krav, hans udenrigspolitiske, militære og andre engagementer stillede og trods sin egen omfattende gældsstiftelse i Kiel 1625–27 ikke opsagde sine adelige tilgodehavender før 1626. Den relative stabilitet forudsætter utvivlsomt bevidste retningslinjer fra kongens side, men uanset alle motiver måtte udlånene komme til at fungere som økonomisk støtteforanstaltning for det krisehærgede, adelige storlandbrug.

5. Profithensyn og lånevilkår

Der lader sig fremføre en række tungtvejende argumenter for at Christian IV.s pengelån til danske adelige må ses i en aktuell politisk og materiel sammenhæng, selv om bevisførelsen i stor udstrækning har måttet gennemføres ad indirekte vej. Sammenhængen kræver på den anden side dog reservationer eller nuancering i andre henseender, først og fremmest det forbehold, at denne forklaring ikke nødvendigvis kan gøre krav på at være absolut udtømmende. Med undtagelse af propositionen til rigsrådet 1606 har kongen aldrig selv ytret sig direkte om sine motiver til pengeudlånene. For selve udlånsaktivitetens vedkommende står der derfor en række problemer tilbage, som kræver en besvarelse, dens indre mekanisme og de formelle og reelle krav, kongen kunde stille til debitorers og kautionisters kvalitet osv.

I kongens kalenderantegnelser og i omslagsregnskaberne hedder det ofte, at kongen har 'udsat beløb på rente', en formulering, som naturligvis umiddelbart leder tanken hen på profithensyn af ganske elementær form. Undertiden stilles der blot afrundede beløb til disposition på omslaget, på andre tidspunkter er beløbene på forhånd adresseret til navngivne lånere. Under udarbejdelsen af overslaget til omslagsforretningerne 1605 mente Gert Rantzau, at der ville blive et overskud på 12.000 dr.; om kongen vilde det, kunde disse midler »(auf Rente) ausgethan werden, wie dan ettliche deinsche vom Adell darumb bereits angesucht, auch fr. Thalen Vlfstandt seiner Erben 4.000 dr. auf Rentte begehren vnnd gewisse Burgschafft stellen wollen.«¹⁾ Kongen må have svaret imødekommende, men alligevel viste det sig vanskeligt for statholderen at rejse de 17.000 dr., majestæten havde lovet Esge Bille.²⁾ I april 1607 blev der til brug for kongens gælds- og rentebetalinger på det forestående omslag opsagt adelige lån på tilsammen 46.000 dr.,³⁾ men da overslaget blev udarbejdet viste det sig, at underskuddet kun vilde andrage 27.450 dr., og statholderen noterer sig da, at man ikke behøver »mehr aufge-

schrieben, so kunfftig vmbschlag 1608 zubezahlen ist, den 30.000 dr., vnd bleiben dennoch aus Rente bestande 28.000 dr.«⁴⁾ Da Hertug Henrik Julius af Braunschweigs lån på 90.000 dr. indgik under omslaget, forvandlede underskuddet til overskud, og der kunde under og efter omslaget påny udsættes 94.000 dr. på rente.⁵⁾

Alle omstændigheder lader da formode, at Christian IV normalt på forhånd har foretaget en nøje afvejning – og under givne forhold (som 1620–21) tillige en prioritering – af sine kapitaldispositioner, men at profithensynet og hensynet til forrentningsudnyttelsen af de midler, han ikke havde beslaglagt på anden måde, utvivlsomt må have været tungtvejende argumenter for majestæten. I forbindelse med et godskøb anbefaler kongen i 1616 sin svigermoder, fru Ellen Marsvin ikke at forhaste sig »med samme køb, daa kan ted giffue skade, saat man icke bekommer syn verd derfor, huorfor ted er bedre att forrente pengen paa et aars tyd end alformegit dermed att haaste.«⁶⁾ Som fyrstelig kapitalist var Christian IV fuldt fortrolig med penges værd og pengenes muligheder. Helt klart fremtræder profithensynet i kongens kalender 1618; allerede i juli sendte han uden adresse 50.000 rd. »til lante Holsten, hvilke jeg annammede af tolderne i Helsingør«. I oktober leverede han en Jonas Skriver 19.500 rd. samt Iwen Rewentlows indbetalte lån på 5.000 rd., »hvilke allesammen han paa mine vegne skal faa ud paa rente«, og i november oversendte kongen videre Gert Rantzau 21.000 rd., »hvilke han enten skal sætte paa rente eller gemme saa længe, indtil de kan bruges til det inddigen ved Bredsted«. ⁷⁾ og endelig da sidste rate af Elfsborgs løsen indløb i januar 1619, udlånte kongen påny personligt en del beløb, sendte andre til møntmester Nicolaus Svabe og deponerede endnu andre summer i Holsten.⁸⁾

For vurderingen af Christian IV.s pengeudlån og det kongelige kammer som lånekilde har det dog en væsentlig betydning, at kongen ufravigeligt har betinget sig den alment gangbare – omend endnu ikke kodificerede – rentesats af 6 % p. a.; selv betalte han ikke forud for kejserkrigen mere for sine lån, heller ikke hos holstenske terminsspekulanter. I et enkelt tilfælde synes kongen dog at have forsøgt at skaffe sig billigere lån; på hans anmodning undersøgte Gert Rantzau i 1606 med »al sin underdanigste flid« sagen og mente, at »bei den Haseldorffischen Erben (hvor man i forvejen havde lånt 13.000 dr. til 6 % p. a.) . . . 5.500 thal. 5 pro cento itzo noch zu bekommen sein.«⁹⁾ Denne manøvre får naturligvis kun mening, når man tager i betragtning, at kongen optrådte på Kielermarkedet både som debitor og kreditor. Sagen fik dog

ingen konsekvenser; men derimod lykkedes det kongen umiddelbart før kejsrerkrigen at opnå 150.000 rd. til 5 % p. a. i Kiel, men disse lån konverteres allerede det følgende år delvis til dyrere lån, formentlig for at sikre lånene mod opsigelse under krigen; 1627 betingede Adelheid von Buchwald og Jasper Rantzau sig endda 7 % p. a. og Benedikt Ahlefeld 7 % for 2.000 rd., men 8 % for de følgende 5.000 rd.¹⁰⁾ At de billigere, kongelige lån fra den danske adels synspunkt kunde øve en dragning er indlysende, men de har selv målt med en holstensk alen næppe nødvendigvis kunnet opfattes som konkurrence. Dels synes situationen på pengemarkedet periodevis at have været ustabil, og dels kan de høje, holstenske rentesatser i visse tilfælde sandsynligvis bero på, at de inkluderede provision til borgerlige omslagsmæglere; 1623 mente man på Gottorp at vide, at en vis Jürgen Wessel i Kiel, der forvaltede Jasper Rantzaus formue, betingede sig 8–10 %, men »giffit Jasper vör dat hundert 6«.¹¹⁾

Hvilke krav kongen har stillet til sine debitorers soliditet tier kilderne om; derimod fremgår det flere steder, at han ikke ukritisk har accepteret hvemsomhelst som kautionist. Vi kan ganske vist ikke se bort fra, at adelens slægtsforbindelser kan have øvet en væsentlig indflydelse på valget af forlovere; ved siden af en gruppe næsten professionelle kautionister, som stadig optræder, kan det i mange – men langtfra alle – tilfælde iagttages, at medlemmer af den nærmeste familie påtog sig rollen som hovedforlover. Det er umiddelbart indlysende, at familiekaution lå i arvingernes interesse for at sikre godsbestanden og at undgå risiko for at uvedkommende, som havde udbetalt et lån for debitor, rejste regreskrav mod hartkornet.

I andre situationer kan tilfældigheder have gjort sig gældende. På omslaget i Kiel i 1608 fik Esge Bille til Svanholm – en af kongens *boon companions*¹²⁾ – udover et lån på 11.000 rd., som rigsråd Esge Brock på forhånd hæftede for, yderligere 7.000 dr. fordelt på to breve med Knud Gyldenstjerne til Aagaard, Hans Lindenow til Gavnø, Holger Lindenow til Voergård og Enevold Seefeld som kautionister. Knud Gyldenstjerne optog selv 1.000 dr. med Jacob Lykke til Tanderup som forlover, Hans Lindenow til Ingelstad modtog 14.000 dr. fordelt på fire breve med bl. a. Peder Munk til Estvad, Otte Christoffer Rosenkrans til Boller, Knud Gyldenstjerne, Hans Lykke til Krabbesholm, Ove Urup til Øvidsholm og Otte Lindenow til Borreby som forlovere. Holger Lindenow til Voergård optog 1.000 dr. med Corfitz Ulfeld (til Bavelse) og Hans Lindenow som kautionister, Otte Lindenow fik ligeledes 1.000 dr. sikret

af Hans Lindenow. Ove Urup lånte 5.000 dr. med Johan Taube til Kulbjerg og (sine naboer) Melchior Ulfstand til Akselvold og Otte Lindenow som forlovere, og Otte Christofer Rosenkrans optog 5.000 dr. samt kautionerede sammen med Frans Rantzau, som selv optog 2.000 dr., for fru Karen Gyldenstjerne, s. Holger Rosenkrans' til Stiernholm, der fik 3.000 dr.¹³⁾ Listen er ikke udtømmende, men tilstrækkelig til at vise, at debitor- og kautionistkredsen præges af Tordenskiolds soldater; selv dette meget karakteristiske udvalg røber fuldtud, at kongens udlånsforretninger i dette tilfælde næppe har været færdigt forberedt hjemmefra, men at parterne hurtigt har fundet hinanden, da der viste sig at blive kapital til rådighed på markedet.¹⁴⁾ Regnskabsopgørelsen tyder på stærk efterspørgsel efter lån blandt de tilstedeværende danske herremænd; gensidigheden medfører, at 12 af 45 adelige optræder både som låner og kautionist, repræsenterende kapitaler på henholdsvis 44.000 (af de udlånte 94.000 dr.) og ca. 26.300 dr.; 5 optrådte kun som lånere (med lån på 24.000 dr., heraf Esge Bille 18.000 dr.), 25 kun som kautionister (for ca. 41.700 dr.).¹⁵⁾

Selv om kautionistforpligtelsernes størrelse varierer meget – fra 250 til 6.000 dr. – synes der ikke at have foreligget faste udvælgelseskriterier. I visse tilfælde optræder forlovere næsten *ex professo*, uden at det altid er muligt at eftervise deres særlige kvaliteter. Når rentemestrene Sigvard Grubbe til Hofdal, Sigvard Beck til Førslev eller Enevold Kruse til Hjeremidslev optræder, kan det bero på den position eller prestige, de havde erhvervet som embedsmænd.¹⁶⁾ På tilsvarende måde kan man formode, at rigsråderne Peder Munk, Henrik Below og Henrik Ramel, der stod majestæten personligt nær, kan have haft specielle kvalifikationer. Som helhed spiller dog i de ældre dele af aktmaterialet lånernes og kautionisternes vederhæftighed ikke nogen fremtrædende rolle; undertiden hedder det ved stiftelsen af lån blot, at debitor skal sørge for at skaffe kongen »nøjagtig forvaring og forlover«,¹⁷⁾ men af senere efterretninger fremgår det, at kautionisterne er blevet udpeget med omhu; man opererer med »gode og vederhæftige forlovere«. ¹⁸⁾ På den anden side havde kongen dog i forbindelse med indretningen af det særlige københavnske omslag 1604–05 som sikkerhedsforanstaltning overført de holstenske indlagerregler overfor kautionister til kongeriget.

I november 1619 meddeler kongen statholder Gert Rantzau, at han har bevilget Henrik Gøye til Turebys børn lån på 4.000 rd.; pengene skal udbetales, når børnenes værge, Holger Rosenkrans møder med forvaring af »tre eller fire sikre adelsmænd«. ¹⁹⁾ Et brev 1618, hvori Sigvard Beck

meddeler øverstesekretær Niels Friis, at Esge Bille til Ellinge og hans forlover Esge Brock har begæret forlængelse af lån på 27.000 rd., bilægges en specifikation af gælden og forloverne, »der er sikre nok«.20) I september 1626 har den udvalgte konge bevilget Gabriel Kruse, at de 7.000 rd., denne skal betale kongen som forlover for fru Birgitte Marsvin s. Frederik Ulfelds, må betales over to terminer 1627–28; prinsen betinger sig dog, at Tage Thott til Eriksholm og Knud Grubbe til Røgle – to af de halvt professionelle kautionister – hæfter for den sidste rate.21) Omvendt meddeles det i november 1622 Lauge Urne til Beltebjerg – hvis vederhæftighed næppe har været altfor stor – at forloverne for det lån på 2.000 rd., han havde hos kongen, Lauge Urne til Siellebjerg og Sten Rodsten skulle udskiftes med andre.22)

Det fremgår altså til overflod af materialet, at kongen specielt i 1620'erne af sikkerhedshensyn har set ikke blot potentielle debitorer, men også kautionisterne an, og at der tillige er taget omhyggeligt stilling til kautionernes størrelse.23) Men herfra er skridtet kun kort til, at kautionisten – som tilfældet ofte var i 1620'erne – ved debtors misligholdelse af lånet selv overtager gældsforpligtelserne, undertiden endda med den egentlige låner som kautionist. I august 1622 meddeles det Jesper Gruppe til Aastrup, der havde begæret henstand med betalingen af 6.500 rd., tilladelse dertil enten med ham selv som hovedmand eller som forlover for en anden person, der vilde gøre sig til hovedmand.24) I september samme år andrager Oluf Rosensparre, der sammen med Knud Grubbe til Røgle og Tage Thott til Eriksholm – et klassisk kautionistpar – er i forløfte til kongen på fru Sofie Ulfstand s. Claus Podebusks vegne for 10.000 rd. at erlægge til førstkommende omslag, om at kongen vil tage mod deres eget brev og segl (med Tage Thott som hovedmand), såfremt pengene ikke svaredes rettidigt; det blev bevilget dem allerede to dage senere.25) I september det følgende år bevilgede kongen Lisbet Bille, Sigvard Becks enke, at de 3.000 rd., for hvilke hendes afdøde mand hæftede hos kongen for Herluf Daae til Valdbygård, måtte blive stående som personlig gæld til omslaget 1625; dog skulde hun skaffe kongen nyt hovedbrev med nøjagtige forlovere.26)

Den hyppige overgang mellem debitor- og kautionistfunktion – et fænomen, der også kendes fra den private gældsstiftelse – bidrager naturligvis til i meget høj grad at gøre det adelige kapitalmarked uoverskueligt og aldeles uberegneligt, således som forordningen 1606 allerede havde konstateret.27) Kapitalanbringelsens sikkerhed spiller i begyndelsen af 1620'erne åbenbart en altovervejende rolle for kongen, og om-

vendt iagttages likviditetsknapheden i visse adelskredse meget klart. Kongen synes – ofte modsat adelige godsspekulanter – at have stillet betydelige materielle betingelser, navnlig i denne periode, til såvel debitorer som kautionister. Vi kan formode, at debitorernes og kautionisternes godsressourcer eller formuesomstændigheder iøvrigt har øvet indflydelse på kongens bevillinger af lån, men også, at det næppe har været det eneste udvælgelseskriterium. Ubestemmelige faktorer, som kun samtidsens førstehånds personkendskab og dens fornemmelse for standsfællers materielle og moralske soliditet kan betinge, rummer givetvis andre, alternative eller supplerende forklaringsmuligheder. Og udover godsressourcer og formentlig også besiddelse af lensmandsposter kan embedsstilling, personlig prestige og personlig indflydelse meget vel have øget en indflydelse, som blot unddrager sig eksakt bestemmelse. Det vil næppe være muligt at give en entydig løsning, men derimod nok at belyse visse af disse faktorer lidt mere indgående.

Den teoretisk meget nærliggende undersøgelse af den mulige sammenhæng mellem på den ene side gældsbyrderne og kautionsforpligtelsernes størrelsesorden og på den anden side låntageres og forloveres materielle situation lader sig kun bygge på den lidt utilstrækkelige antagelse, at enkeltpersonernes økonomiske vilkår svarer nogenlunde til hans godsbestand, uden at det på nuværende tidspunkt er muligt at indarbejde andre, relevante forhold i den statistiske beregning.²⁸⁾ Regressionsberegninger på grundlag af gældsregistrene 1603–08 og rostjenestetaksationen 1614 har givet til resultat, at korrelationskoefficienten mellem lån (i dr.) og godsbesiddelse (rostjenesteheste) andrager 0.053; den er således statistisk insignifikant, medens korrelationskoefficienten for kautionsforpligtelser og godsbesiddelse bliver 0.425 og dermed statistisk signifikant. Tilsvarende beregninger over forholdet mellem lån/kaution og godsbesiddelse 1624–25 giver det stik modsatte udfald. Korrelationskoefficienten for lån og hartkorn andrager 0.652 og er således i statistisk henseende signifikant, medens korrelationskoefficienten for kautionsbyrderne kun bliver 0.124 og statistisk insignifikant.

Resultaterne indebærer, at 5.3 % af lånesummen 1603–08 *kan* forklares som (men ikke nødvendigvis skal, endsige forårsages) funktion af godsbesiddelsen, 1624–25 *kan* derimod 65 % forklares på denne måde. Omvendt kan 42 % af kautionsforpligtelserne 1603–08 bero på denne sammenhæng, 1624–25 kun 12.4 %. Regressionsberegningerne kan ikke etablere nogen entydig årsagsforbindelse; det kan kun konstateres, at godsbesiddelsens størrelse i den kritiske situation 1624–25 –

langt stærkere end 1603–08 – har været en hyppigt optrædende, men langtfra udtømmende betingelse for opnåelsen af lån hos kongen. For kautionsforpligtelsernes vedkommende kan den meget lave korrelationskoefficient i 1620'erne bero på, at kautionister udskiftes eller at debitor og kautionist har byttet roller i forholdet til majestæten.

En meget forenklet opstilling af korrelationen præsenteres i tabelbilag 9.4–9.7 (s. 154–57). Af en lånemasse i 1605 på 251.000 dr. fordelt på 57 debitorer falder 78 % af beløbet på 60 % af låntagerne, som repræsenterer $\frac{5}{6}$ af den involverede godsmængde. Af de større lån (over 6.000 dr.) falder 58 % på 21 % af de repræsenterede, større godsejere (32 % af godsmassen). Af de mindre godsejere (– 2 heste) har – med en enkelt undtagelse – derimod ingen lån på 6.000 dr. eller derover, og denne gruppe (39 % af alle debitorer med omtrentlig 22 % af den involverede godsmængde) mønstrer kun 18 % af den samlede lånemasse.²⁹⁾ Ved midten af 1620'erne tegner gruppen af godsejere med mere end 500 td. htk. sig for 70 % af lånemassen fordelt på 60 % af debitorerne (og 90 % af den implicerede godsmasse), og alene 39 % af de største godsejere (over 1.000 td. htk.) hæfter for 55 % af lånene. I denne henseende er der ikke tale om nogen principiel forskydning fra århundredets begyndelse til 1624/25.

Noget lignende skillelinjer finder vi i kautionistgruppen. Af kautionisterne i gældsregistret 1605 hviler 74 % af kautionsbyrden på de større godsejere (over 2 heste); gruppen omfatter 60 % af forloverne og 84 % af den registrerede godsmasse. 1624/25 hæfter de større godsejere (over 500 td. htk., 60 % af kautionistgruppen og 91 % af det implicerede hartkorn) for 78 % af den samlede kautionsbyrde, medens de mindre hartkornsbesiddere – atter med en enkelt undtagelse³⁰⁾ – kun har kunnet påtage sig forløfter for mindre lånebeløb. Medens korrelationsanalysen dokumenterer, at det ikke er muligt at fastslå nogen entydig (proportional) forbindelse mellem hartkorn og gældsforpligtelser, og at det først i 1620'erne er muligt at antage, at godsbesiddelsen kan bidrage som forklaringsredskab, synes den statistiske fordeling at tyde på en ganske stor overvægt af større godsejere i både debitor- og kautionistgrupperne under alle forhold. Omvendt kan det siges, at de mindre godsejeres gælds- og kautionsbyrder ikke relativt er mere belastende end deres andel i den implicerede godsmængde.

Materialet kunde således umiddelbart tyde på, at kongen principielt har fæstet større tillid til det store hartkorn – som også kom ham personligt nærmere i rigsrådet og på lenene – som låntagere og garantier, og at han

har været efter omstændighederne rimeligt tilbageholdende over for mindre godsejere. Denne åbenbart ret indlysende konklusion understøtter, når de kongelige debitorer og forlovere sættes ind i deres sociale sammenhæng; i forhold til hele den adelige godsejergruppe synes de mindre godsejerkategorier både absolut og relativt at være underrepræsenteret i gældsregistre. Medens de største godsejerkategorier (over 2 heste) 1603–08 mønstrer 25–30 % af hele gruppen og dens samlede godsbestand, er kun knapt 5 % af de mindste ejere (indtil 1 rostjenestehest) og 6.7 % af gruppens godsbestand repræsenteret. Under ét optræder 13.7 % af landets godsejere 1625 (repræsenterende 26.6 % af den samlede godsmasse) i de samtidige gældsregistre; af de større godsejere (over 500 td. htk.) er dog 25 % (repræsenterende ca. 30 % af gruppens hartkorn) repræsenteret i gældsregistre for 70 % af hele lånebyrden. Af de 334 mindre godsejere er kun 8 % (med tilsammen lidt over 10 % af denne gruppes hartkorn) repræsenteret, men hæfter dog for 30 % af gældsforpligtelserne.³¹⁾

Størrelsesmæssigt er der derimod ikke stor forskel på de gennemsnitsbeløb, kongen udlåner, fra 1600 til første halvdel af 1620'erne; i omslagsregnskaberne 1601–03 andrager gennemsnittet ca. 3.500 dr., i gældsregistret 1605 omkring 4.200 dr. og i udlånsvirksomheden 1619–26 samme størrelse. Men visse andre strukturelle forskelle gør sig gældende. Fordeles gældsbeløbene efter størrelse, opnår vi følgende resultat (procentvis fordeling; A = antal lån; L = lånebeløbets vægt):

tabel 5.1

	-1.999 dr.		2.000		6.000		10.000 dr.		Abs. tal	
			-5.999 dr.		-9.999 dr.					
	A	L	A	L	A	L	A	L	A	L
udlån 1600–03	16.1	4.5	69.6	58.2	5.3	11.7	9.0	25.5	56	196.000
GR 1605	36.4	8.8	40.5	29.4	9.5	15.6	13.5	46.3	74	304.600
udlån 1608. . .	34.8	7.5	43.4	29.0	4.4	6.4	17.3	57.0	23	108.700
lånebestand:										
1619	34.6	6.5	44.0	29.3	6.7	9.8	16.7	54.4	75	360.361
1620	29.1	5.1	51.0	33.4	9.3	15.5	11.5	66.0	96	424.011
1621	27.1	5.2	51.0	35.9	10.4	16.9	11.5	41.9	96	416.477
1622	31.9	6.8	48.0	32.8	7.4	12.7	12.5	47.7	94	397.020
1623	35.6	7.8	46.0	37.5	9.2	15.5	9.2	37.9	87	330.739
1624	33.6	6.6	45.8	36.0	9.6	16.0	10.8	41.6	83	344.165
1625	35.4	7.8	47.2	38.5	6.6	11.7	10.8	41.8	75	275.698
1626	37.5	8.7	46.7	39.9	6.6	11.7	9.3	39.7	64	222.556
1627	61.9	10.1	28.6	31.2	–	–	9.5	58.7	21	50.870
1628	75.0	17.2	18.8	27.7	–	–	6.2	55.1	14	26.569

Medens de mindre lån havde domineret i de første år af århundredet, ændres situationen i årene 1603–05 til fordel for de større lånskategorier; der finder en tydelig 'aristokratisering' sted. Men ifølge gældsregistret 1605 repræsenterer 77 % af lånerne dog de to mindste lånekategorier med ca. 38 % af lånemassen, og grundstrukturen er i virkeligheden den samme, da udlånsaktiviteten påny stiger efter 1618. 80 % af lånene i de mindste grupper hæfter for 39 % af lånebestanden, medens de resterende 20 % store låntagere sidder inde med 61 % af lånemassen i 1620. Til gengæld synes ydergruppernes – og navnlig de mindste låneres – inerti at have været størst under afviklingsfasen under kejserkrigen; men i dette tilfælde synes tendensen – som vi senere kommer tilbage til – at bero på, at en del af de større lån udparcelleres på kautionisterne, når debitor ikke længere kunde svare sine forpligtelser. Mest markant er dette tilfældet for de gældsforhold, Truid Bryske til Langesø og Karen Friis til Haraldskjær havde indgået; men også kongens krav på Esge Bille til Ellinge (d. 1619) opdeles ved at kautionisterne Esge Brock og fru Sofie Ulfstand til Kørup må overtage forpligtelserne; fru Sofies gæld blev iøvrigt yderligere spaltet op, da hun ikke længere formåede at betale. Med undtagelse af Esge Brock repræsenterer disse personer nogle af de mest iøjnefaldende adelige forlis i denne periode, og tabellen afspejler i denne henseende snarest den kritiske situation i 1620'erne.

En direkte sammenhæng mellem lensmandsposter og lån lader sig derimod ikke påvise; der synes som det fremgår af tabel 5.2 ifølge gældsregistret 1605 langt snarere at have været en ganske stærk tilbøjelighed til, at personer uden len eller med mindre len (ofte embedslen) ikke blot er den talrigeste gruppe, men også den, der kan mønstre de største enkeltlån, og det vil videre sige personer, der helt eller overvejende har været henvist til at skulle leve af deres gods; forbindelsen til den akutte krisesituation bliver derved påny mulig.³²⁾

tabel 5.2

lån	uden len		mindre len		hovedlen		i alt	
	antal	lån	antal	lån	antal	lån	antal	lån
–1.999 .	28.2 %	6.8 %	2.7 %	0.6 %	5.5 %	1.2 %	36.4 %	8.6 %
2.000–5.999 .	30.1	20.9	2.7	3.2	7.7	5.3	40.5	29.4
6.000–9.999 .	2.7	4.5	3.9	1.4	2.7	9.7	9.3	15.6
10.000–.....	6.7	22.3	5.5	14.2	1.4	9.8	13.6	46.3
i alt.....	67.7	54.5	14.8	19.4	17.3	26.0	99.8	99.9

Sammenhængen er tilsyneladende entydig, men den statistiske beregning leverer stadig ingen udtømmende årsagssammenhæng. Mangelen af len eller utilstrækkelige lensressourcer kan være forklaring på de mange større – og måske især – mindre lån i denne gruppe, og da adskillige af dem går tilbage til perioden 1600–03 synes det at bestyrke tilliden til kongens vilje til at bistå nødstedte herremænd. Men de mange store lån og utvivlsomt også flere af de mindre må forklares ad anden vej. At Otte Banner, der ejede flere herregårde (eller parter i herregårde) optager lån på 10.000 dr. i 1605 kan bero på hans vidtløftige og tilsyneladende lidet heldige lånetransaktioner og kautionshverv disse år.³³⁾ Lånet opsiges 1607, og samme år sælger han herregården Lyngholm og to år senere fik Frans Rantzau købebrev på Gjessingholm.³⁴⁾ Når Børge Rosenkrans til Ørup samtidig optog 10.000 dr., beror det sandsynligvis på hans godsspekulationer i Skåne og Jylland.³⁵⁾ Blot må det så også tilføjes, at dette træk ikke blot gælder ubesiddende eller uforlenede adelige, men også folk af større hartkornsformat.

Alle disse undersøgelser efterlader altså stadig en bred og broget margin for mere irrationelle faktorer. Men hertil må utvivlsomt føjes, at debitorernes forhold til kongen givetvis også har spillet en rolle. Det gælder som nævnt rigsråd Henrik Ramel, der jo havde været kongens hovmester, og som varetog flere, betroede diplomatiske missioner for majestæten selv; han modtog 1608 fornyelse af et lån på 20.000 dr., uvist hvorfor.³⁶⁾ Det gælder kongens ungdomsven Esge Bille til Svanholm, som 1605–08 fik i alt 38.000 dr., og det gælder ikke mindst den gamle rigsmarsk Peder Munk til Estvad, som i 1605 stiftede lån på i alt 30.000 dr. Trods den uheldige brudesejls til Skotland 1594 synes han indtil sit politiske – og økonomiske – fald 1608–09 at have nydt kongens fortro- lighed og tillid.³⁷⁾ Medens Esge Bille allerede da befandt sig i økonomisk uføre, som senere førte hans enke, fru Elsebe Skram i ruin, må det antages, at de meget store lån til rigsmarsken kan opfattes som en personlig begunstiggelse; Peder Munk kunde og havde vilje til at arbejde med den formue, der blev stillet til hans rådighed.

De undersøgelser, der således kan anstilles ad direkte vej og med statistisk analyse, lader sig meget vanskeligt sammenfatte absolut entydigt. Det synes at stå fast, at kongen af sikkerhedshensyn har været meget omhyggelig med bevilling af lån og godkendelse af forlovere, ikke mindst i den kritiske periode 1618–25. I den første fase af udlånsvirksomheden tyder derimod meget på, at han har været mere villig til at tage en risiko, trods ordlyden af propositionen 1606. Det er muligt og i årene 1618–

25 sandsynligt, at sikkerheden i form af debitorernes og kautionisternes hartkornsressourcer kan have spillet en rolle; korrelationen beviser blot ikke dette, men de mange mindre og større lån til et meget spredt persongalleri af adelige uden eller med små gods- og lensressourcer kunde underbygge dette motiv helt konkret. Men udover dette synes vi at måtte holde en bred margin åben for incitamenter af langt mere irrationel og uberegnelig art, personlige begunstigelser til adelige, der stod kongen nært, i visse tilfælde også til godsspekulanter.

Undersøgelserne kaster således lys over visse sider af mekanismen i den kongelige udlånsaktivitet. Men direkte undersøgelser og statistiske beregninger kan derimod hverken udtømme mulighederne eller til syvende og sidst placere det endelige initiativ i udlånsvirksomheden. Profithensynet har utvivlsomt vejet tungt for den kapitalglade og husholderiske monark, og det er som tidligere berørt sandsynligt, at der både fra kongens og rigsrådets side indgår væsentlige elementer af politisk og økonomisk art i udlånsvirksomheden. Men disse incitamenter udelukker ikke andre motiver, og analyserne kan navnlig ikke med fuld sikkerhed måle, i hvilken udstrækning kongens udlånsvirksomhed *kan* være foregået under politisk eller andet pres. Undersøgelsen forudsætter med andre ord, at den suppleres ved analyser af gældsstiftelsens funktion, anskuet fra de adelige debitors og forlovers side.

6. Gældsstiftelsens funktioner

Undersøgelsen har hidtil overvejende beskæftiget sig med incitamenterne i Christian IV.s udlånsvirksomhed indtil kejserkrigen. Blandt de forklaringsmuligheder, der har været diskuteret, er også den, at der sandsynligvis er blevet truffet aftaler på politisk plan om udlån, i hvert fald 1604–05. Er denne tolkning korrekt, forudsætter politiske aftaler af denne art mellem kongen og rigsrådet imidlertid, at kongen – eller om man vil: regeringen – har stået overfor et adeligt kapitalbehov, som lod sig artikulere på politisk plan, og at dette adelige kapitalbehov derfor også må inddrages som en side af drivkræfterne i den kongelige udlånsvirksomhed i disse årtier. På den anden side lader hele denne aktivitet sig næppe anskue kollektivt under denne synsvinkel; adskillige adelige synes stadig, ligesom i Frederik II.s tid af personlige grunde enten selv at have henvendt sig til majestæten eller at være mødt op i Kiel *in octauis trium regum*. Men under alle omstændigheder vil det være rimeligt at forsøge også at behandle udlånsvirksomheden fra efterspørgselssiden og at inddrage den adelige gældsstiftelses funktioner i undersøgelsesfeltet.

Det er allerede tidligere blevet sandsynliggjort, at der består en nær sammenhæng mellem de to hovedfaser af den adelige gældsstiftelse hos Christian IV 1603–08 og 1618–25 på den ene side og de akute, økonomiske kriser, som hærgede det store landbrug i de samme tidsperioder på den anden; sandsynligvis falder disse to perioder tillige sammen med et ringere kapitaludbud eller endda kapitalrestriktioner på pengemarkedet i Kiel. Selv om det ikke har været muligt at fremlægge en direkte bevisførelse, fordi vi må savne det grundlæggende dokumentationsmateriale i form af godsregnskaber og private regnskaber, er det dog overvejende sandsynligt, at kongens udlån kan tolkes som støtteforanstaltninger til investerings- eller konsumptionsformål for det krisehærgede storlandbrug, jævnsides med regeringens protektionistiske lovgivning. Denne tolkning udelukker blot stadig ikke andre, alternative eller supplerende forklaringsmuligheder.

Blandt de mange, individuelle tilskyndelser til adelig gældsstiftelse kan vi med erfaringerne fra andre undersøgelser nævne, at skifteforretninger eller uformodede gældsfordringer ofte synes at have sat adelige i akut forlegenhed; de helt uoverskuelige, indbyrdes kautionsforpligtelser kunde ligeledes uden varsel bringe adelige i alvorlige vanskeligheder, men her-til må dog utvivlsomt føjes andre momenter, først og fremmest mulighe-den af, at de kongelige udlån kan være blevet benyttet af adelige i spe- kulationsøjemed, fremfor alt i form af godsspekulation. Undersøgelserne af de omfattende gældskonverteringer og nyudlån 1604–05 synes umiddel- bart at støtte en sådan antagelse.

Selvom det danske, adelige kapitalmarked var aldeles uoverskueligt og uberegneligt, og selv om fædrenes synder nedarves til det følgende slægtled, er der sikkert meget lidt grund til at fæste for stor tiltro til Chri- stian IV.s bemærkning 1606 om, at den adelige kautionsvirksomhed beroede på »fromhed oc enfoldighed«. På den anden side er det også ubestrideligt, at de momenter, der her er fremført, indbyrdes hænger me- get nøje sammen og heller ikke lader sig adskille fra adelens ønske om at bevare eller forøge sin godsbesiddelse. Den adelige slægt havde bl. a. af hensyn til arvingernes tarv en grundlæggende interesse i, at dens gods- bestand bevaredes intakt, men hertil må det dog føjes, at der synes at have været helt fundamentale, sociale og prestigemæssige funktioner for- bundet med besiddelsen af frit gods; der består en meget nøje indre sammenhæng mellem landets produktionssystem og dets sociale og po- litiske struktur, mellem storgodsbesiddelsens politiske og materielle sider og dens sociale funktioner. Jacob Fabricius d.y. noterer sig således 1617 fra en diskussion på Gottorp, at Breide Rantzau »hefft 24 edelmanssitze in Dania«, og at Esge Brock, »wen he uth Jüdtlandt in Norwegen reisen will, kan he alle nacht up sinen eigenen gude liggen«. I Danmark har en adelsmand vel 140 bønder, hvortil Godske Wensin kommenterer, at han »hir im lande Holstein nicht geven vör twemahl hundert dusend dahler«. Ulempen var fra et holstensk synspunkt blot, at det adelige gods ikke var tilstrækkeligt samlet i massive godskomplekser.¹⁾

Godsbesiddelsen forlenede den enkelte adelige med hans sociale prestige, og godssamling var simpelthen et af de grundlæggende midler til at opnå eller befæste hans sociale status. Den aktuelle, økonomiske situation i år- tierne omkring 1600 og de meget ustabile kreditforhold har formentlig blot begunstiget chancerne for spekulationsopkøb af adeligt gods eller for økonomisk pression overfor mindre begunstigede standsfæller. Medens kun 2–4 % af landets herregårde i sidste generation af 1500-tallet

blev omsat ved salg pr. tiår, steg procentsatserne i perioderne 1600–1619 og 1620–39 til henholdsvis 8–12 % og 17–20 %.²⁾ Konsekvenserne af godssamlingen kan vi iagttage i rostjenestetaksationerne; allerede 1614 synes der – om vi kan fæste lid til materialet – at være tale om ganske fremskreden godskoncentration til fordel for en ret fåtallig gruppe af store godsejere, og den fremtræder med endnu større styrke i taksationerne 1625.³⁾

Gældsfordringer og især behændig udnyttelse af kautionsforpligtelser tjente entreprenante herremænd som midler til at trænge ind på naboers eller frænders gods, et træk som var særdeles karakteristisk for disse årtiers jordkamp. Store og små hartkornsbesiddere tog ihærdigt del; som det fremgår af adskillige gældssager og af rostjenestetaksationerne fluktuerede godsbesiddelsen hastigt; mange havde held til at samle sig solide gods-komplekser, men adskillige – og ikke blot de mindste – kuldsejlede undervejs, utvivlsomt fordi de kapitalressourcer, der stod til rådighed, var utilstrækkelige til at sikre dem den nødvendige manøvreedygtighed og -hastighed. Små godsejere som Niels Pedersen Galt til Ingelstad og Hans Speil til Gladsaxe forsøgte sig, men forliste, fordi de savnede tilstrækkelig kapital til at administrere deres egne lån og deres kautionsforpligtelser for de ofre, de havde udset sig.⁴⁾ Men noget tilsvarende gælder også det mere anselige hartkorn, Frederik Quitzow til Quitzowsholm eller Børge Rosenkrans til Ørup.⁵⁾ Kun for kapitalstærke og manøvreedygtige adelige var successen helt entydig; Ellen Marsvin og Esge Brock – der tillige havde fordelene ved solid politisk rygdækning – takseredes i 1625, da de havde en lang karriere som godssamlere bag sig, begge for ca. 7.600 td. htk.⁶⁾

Forud for den vigtige gældsforordning 1623 synes rigsrådet at have været meget lidt tilbøjeligt til at inklade sig på dyberegående reguleringer af det adelige kapitalmarked ved forholdsregler, der kunde begrænse den principielt fri omsætning af privilegeret gods inden for adelsstanden. Rettertinget forsøgte ganske vist i 1602 ved indskærpelse af *pro-quota* ansvarlighedsprincippet i kautionsforpligtelser at bremse misbrug ved opkøb af forløfter som middel til vilkårlig indførsel i debtors eller medkautionisters gods,⁷⁾ og gældsforordningens præskriptionsforskrifter 1606 sigtede vel mod at komme det adelige gældsmarkeds uberegnelighed til livs. Men ingen af disse – i sig selv lidet radikale – forholdsregler kunde eller skulde forhindre godsspekulation, som da må opfattes som et stærkt vidnesbyrd om økonomisk ustabilitet. Selv ikke Christian IV undså sig for en aktiv rolle i dette intrikate spil.

Efter ægteskabet med Kirsten Munk 1615 fulgte nogle travle år af

godstransaktioner. Den følgende sommer tillod kongen sin svigermoder, fru Ellen Marsvin at sælge hovedgårdene Nørlund (Års h.) og Rudbjerggård (Lollands sdr. h.) af datterens fædrende arv,⁸⁾ og samme år afkøbte fru Ellen rigens kansler Jacob Ulfeld mønstergodset Ulfeldsholm og Holger Rosenkrans, der synes at have befundet sig i pengeforlegenhed, Øster-Vallø og Lellinge.⁹⁾ Finansieringen af disse køb foregik naturligvis delvis ved salget til Breide Rantzau og Pernille Gyldenstjerne af Nørlund og Rudbjerggård, men derudover indskød kongen selv som lån betydelige kapitaler; i sommeren 1616 nævnes 40.000 dr., men der synes dog i praksis at have været tale om endnu større beløb¹⁰⁾ og affærerne tillige at have været mere komplicerede. I hvert fald forsøgte Ellen Marsvin med kongelig bistand systematisk at omforme sin datters fædrene arv til store og afsluttede godskomplekser.

Hvornår Rudbjerggård er blevet solgt ved vi ikke;¹¹⁾ men det er påfaldende, at fru Pernille Gyldenstjerne i 1617 fik bevilget et kongeligt lån på 60.000 dr. Fru Pernille, der året forud var blevet enke, og som i strid med forordningen 1604 forblev i uskiftet bo indtil sin død 1622, var ikke blot beslægtet med Ellen Marsvin, men var også nært knyttet til hoffet.¹²⁾ Der kan under disse omstændigheder ikke være nogen tvivl om, at lånet har skullet tjene til finansiering af købet af Rudbjerggård,¹³⁾ ikke mindst i betragtning af transaktionens lovstridighed, som ikke kan have været kongen ubekendt. Endelig kan det nævnes, at kongen i 1620 afkøbte Ellen Marsvin en gældsfordring på Niels Gyldenstjerne til Gelskov på 30.000 rd.,¹⁴⁾ men særlig interesse knytter der sig i denne forbindelse dog til Christian IV.s andel i likvideringen af den 1621 afdøde Otte Christoffer Rosenkrans' fallitbo; hans »mærkeligt store gæld« har skønsvist andraget 200.–250.000 rd.

Da arvingerne – som det hedder i kancelliets skrivelse 15. december – frygter det forestående opgør på omslaget, har de solgt Ellen Marsvin hovedgårdene Boller og Rosenvold; provenuet af salget blev overladt statholder Gert Rantzau til dækning af de mest påtrængende holstenske krav.¹⁵⁾ Indgrebet har formelt form af en (givetvis nødvendig) offentlig foranstaltning for at undgå, at fallitboet drog andre adelige med sig i det uafvendelige forlis; men ifølge en kongelig ordre skulde der ved omslaget 1622 udbetales Ellen Marsvin 168.000 rd. i forbindelse med denne affære, uden at det af regnskabet fremgår, at der er blevet foretaget tilsvarende udbetalinger fra København. Af dette beløb fik Ellen Marsvin på omslaget udbetalt – eller om man vil: refunderet – ca. 94.000 rd.; af det resterende beløb blev 26.000 rd. bundet i to gældsbreve fra kansler

Christen Friis til Kragerup og hans broder, Anders Friis til Hungstrup. Restbeløbet blev deponeret, men anvendt på det følgende års omslag til affindelse af Rosenkrans' danske kautionister på Ellen Marsvins vegne:¹⁶⁾

tabel 6.1

1. Jens Mogensen (Harbou) til Sindinggård	21.964 $\frac{3}{4}$ rd.
2. Samme for Knud Billes arvingers anpart	4.007 $\frac{1}{2}$ -
3. Just Høeg til Bjørnholm på Ejler Høeg til Dallunds vegne ¹⁷⁾	9.870 -
4. Johan Brockenhuus til Lerbæk og 'consortes' som Jacob Ulfelds anpart i kautioner for OCR	19.201 $\frac{3}{4}$ -
5. Anders Friis på sin broders og medarbejders vegne ¹⁸⁾ og på Falk Gøyes og 'consortes' vegne	19.187 $\frac{1}{2}$ -
<u>i alt.....</u>	<u>74.231$\frac{1}{2}$ rd.</u>

Opgørelsen af de danske kreditorers og kautionisters fordringer opererer med flere 'konsortier' af danske herremænd, som havde været engageret i Otte Christoffer Rosenkrans' vidtløftigheder; mest interesse knytter der sig i denne forbindelse til brødrene Friis; Anders Friis havde allerede på forhånd været indblandet i affæren ved kautioner, men i forbindelse med den kongelige intervention under afviklingen havde han af majestæten – eller Ellen Marsvin – lånt 7.000 rd., medens kansleren hæftede for 19.000 rd. Begge breve blev indfriet allerede det følgende år,¹⁹⁾ men beløbene blev formentlig brugt i Anders Friis' opgør med sine danske medkautionister og må da opfattes som en særlig begunstigelse; den forskaffede de to brødre herregårdene Krabbesholm og Voer (Slet h.).²⁰⁾ Det er da sikkert også karakteristisk, at Christen Friis i januar 1622 i et brev til sin anden broder, øverstesekretær Niels Friis til Krastrup manede til forsigtighed med hensyn til de to godser, de havde overtaget fra tredjepart; der har åbenbart allerede været tale om videresalg, og kansleren forbeholder sig udtrykkeligt, at han ikke vil betale godset dyrere end Anders Friis havde erhvervet det; der er jo gods nok til fals på markedet, føjer han til.²¹⁾ Spekulationsmomentet har også været til stede i denne forbindelse.

De interne virkninger af dette kolossale opgør om Rosenkrans' bo kender vi endnu ikke i enkeltheder, men det udløste under alle omstændigheder en syndflod af regreskrav og indførsler, og det bidrog kun til at forøge ustabiliteten i den adelige godsbesiddelse; men sagen synes at have videre perspektiver. I betragtning af sin rækkevidde fik den med rette offentlige dimensioner, men dens offentlige ikklædning skjuler dog på formelt plan tillige ganske vidtrækkende kongelige transaktioner. Christian

IV havde indskudt mindst ca. 170.000 rd. i konkursboet, uden at det af kilderne fremgår, at han har skaffet sig dækning for dette beløb. Sine direkte fordringer på Rosenkrans likviderede kongen ved at lade kautionisterne overtage forpligtelserne,²²⁾ men både hans meget store kontante tilskud og Ellen Marsvins transaktioner ved opgørelsen af dette fallitbo 1622–23 lader formode, at hensynet til at skaffe fru Kirsten Munk et livgeding har spillet en væsentlig rolle.²³⁾ Tydeligst fremtræder formålet ved kongens og Kirsten Munks brud 1630, da han ikke blot beordrede Ellen Marsvin til at afstå Boller og Rosenvold til fru Kirsten, men da også Vallø-Lellinge og Kjærstrupgård, som Ellen Marsvin ved skifte samme år havde overdraget sin datter som hendes fædrende arv, blev sat under administration og underkastet rentekammerets kontrol.²⁴⁾ Forordningen 1604 om enkers pligt til at skifte sættes her i kraft, og kongen kvitterer samtidig Ellen Marsvin for alle yderligere pengekrav, men den forskellige behandling af de fire godser ligger utvivlsomt i, at Boller og Rosenvold var erhvervet som kamoufleret kongeligt køb til Kirsten Munks livgeding, medens købene af de to øvrige blot var blevet finansieret ved kongelige lån.²⁵⁾ Bag disse transaktioner kan vi da iagttage bevidste godssamlings- og finansieringsformål; formelt nærmer Christian IV.s manøvrer sig naturligvis grænsen af håndfæstningens forbud, men reelt adskiller hans færden – og hans økonomiske horisont – sig ikke fra den, der var gængs i adelskredse; i kraft af sine kapitalressourcer kunde han udnytte et af de største adelige forlis – ligesom han iøvrigt lidt senere udnyttede Pernille Gyldenstiernes²⁶⁾ – i privat spekulationsøjemed på niveau med den adelige godsspekulation.

Godssamling og spekulation i lån eller kautioner hørte trods kildernes tavshed således til dagens orden og må også have været betragtet som fuldt legal. Den adelige gælds jungle er på det nærmeste ufremkommelig; de mange og store beløbsstørrelser, der optræder i kildematerialet, dækker på ingen måde den samlede, adelige gældsaktivitet; materialet er håbløst fragmentarisk – vi kender jo fortrinsvis de nødlidende låneforretninger, der blev forebragt rettertinget – men på den anden side må adskillige af de gældsbreve, der figurerer i rettertingsprotokollerne, være gengangere. Der foreligger ingen mulighed for på nuværende tidspunkt at kortlægge de samlede beløb, hvorimod vi i mange tilfælde vil være i stand til at fastlægge den indre mekanisme i gældsstiftelsen. Alle omstændigheder tyder på, at muligheden for godsgevinst *kunde* være et tungtvejende argument for adelige låntagere og kautionister, også i forholdet til kongen. Særligt iøjnefaldende er det, at rigsmarsk Peder Munk til Estvad af

den lånemasse, kongen opsiger 1602, hæfter for 16.500 dr. (16.000 dr. alene) foruden sit personlige lån på 5.000 dr., som han under herredagsmødet i København konverterede til et personligt lån på 24.000 dr.; senere optog han yderligere 6.000 dr.²⁷⁾ Med enkelte undtagelser var de gamle forløfter derefter bragt ud af verden, men til gengæld havde Peder Munk sandsynligvis overtaget de kongelige fordringer på en række adelige.

Selv ikke den nærmeste slægt gik ram forbi. Til kredsen omkring rigsmarsken hørte broderen, den ilde berygtede Ludvig Munk til Nørlund (d. 1602) og hans hustru Ellen Marsvin samt fætrene Iver Munk til Tvis kloster og »tykke« Ludvig Munk til Kvistrup (d. 1595).²⁸⁾ Blandt de lån, kongen opsagde 1602 er et på 1.000 dr. til denne Ludvig Munks enke, fru Anna Lykke, for hvilket Peder Munk havde kautioneret. I august samme år indgik han da en aftale med Anne Lykke, der lovede ham, at nogle fæstegårde under Hersomgård skulde være »købt og solgt« ham, såfremt hun ikke inden omslaget 1603 udredte ham dette beløb.²⁹⁾ Allerede tidligere havde han afkøbt hende Hersom hovedgård med fem fæstegårde.³⁰⁾ Disse transaktioner kan stå i forbindelse med det kongelige lån; men de kan også skyldes, at han sammen med bl. a. Iver Munk havde kautioneret for Anne Lykke i Holsten, men medens Iver Munk forudseende havde udkøbt sine øvrige medforlovende for 5.000 dr., tilbageholdt Peder Munk de samlede gældsbeviser på i alt 12.000 dr., som han endnu ikke havde fået dækning for i 1609.³¹⁾ Til gengæld havde Iver Munk sørget for at skaffe sig rigens æskning og forfølgning over sin svigerinde, således at han ved rettertingsdom 1603 fik omstødt hendes skøde til Peder Munk på Hersomgård.³²⁾ Allerede 1602 havde Iver Munk solgt sin hovedbesiddelse, Tvis kloster til Børge Trolle til Trolholm, der samme år også afkøbte ham og Anne Lykke Hersomgård og Højris gods, og som påny 1609 søgte at omstøde Peder Munks køb af gæstegods under Hersomgård, omend uden held.³³⁾ Om Peder Munk overhovedet har fået noget ud af sine transaktioner er tvivlsomt; vigtigere fra vort synspunkt er det, at kampen helt åbenlyst gjaldt Anne Lykkes hovedgårde, og at krediter eller kautioner hos kongen og i Kiel og opkøb af tredjeparts fordringer på offeret antagelig havde hørt til blandt finansieringsmetoderne.

På ganske tilsvarende måde havde både rigsmarsken og hans fætter Iver Munk kautioneret for Tyge Krabbe til Bustrup for 14.000 dr. i Holsten, Iver Munk tillige personligt for et mindre beløb, medens Peder Munk for sit vedkommende havde sagt god for Tyge Krabbe hos enkedronnin-

gen for 2.000 dr., et lån som kongen overtog og opsagde i 1602. Tyge Krabbes broder, Christen Krabbe til Bjørnholm havde siden indløst hovedbrevene; Peder Munk havde han givet sit skadesløshedsbrev for broderens lån; to andre kautionister havde han godtgjort deres udlæg, hvorimod Iver Munk vægrede sig ved at modtage refusion, men nærrede mistanker om, at tredjepart havde forsøgt at afhandle Christen Krabbe hans gods »ubevist« og »dermed befriet dem selv og deris slegt oc venner oc sat hannom oc andre i suppen oc dennom udelat«. ³⁴⁾ Iver Munk fik næppe noget ud af denne affære, medens landsdommer Iver Juel til Vilstrup senere (1612) på sine egne og en række medforlovers vegne, bl. a. Peder Munks fik indførsel for 10.600 dr. i Tyge Krabbes ejendom Bjørnholm; da Stygge Høeg til Vang og Just Høeg til Krumstrup havde optrådt som dennes hægttere, fik han dog næppe noget hartkornsudbytte heller af denne transaktion. ³⁵⁾

Noget større succes havde rigsmarsken over for Styggeslægten, der da befandt sig i hastig déroute. ³⁶⁾ Udtynding af slægten ved utidige dødsfald, forarmelse, fragåelse af arv og gæld og i periferien endda bedrageri kunde nok gøre den til et lokkende objekt for godssamleres opmærksomhed. Et lån på 12.000 dr., som Niels Stygge til Nørager havde optaget hos Frederik II blev ganske vist forlænget af regeringsrådet efter landsdommer Mourids Stygges anmodning, men i juli 1589 meddeles det, at Ludvig Munk til Nørlund havde overtaget gældsforpligtelserne. ³⁷⁾ Forløblyg lykkedes det dog brødrene Stygge at bevare denne besiddelse; trods indbyrdes strid indgik de (vist i begyndelsen af 1590'erne) kontrakt om »køb og magelæg« af Nørager, men 1604 måtte godset sælges – blot gik det nu Munk'erne forbi. ³⁸⁾ Derimod fik Peder Munk – formentlig i kraft af den gamle forpligtelse til kongen, som også han havde del i – 1602 brev på Sødringholm, som tilhørte Niels Stygges søstre Inger og Karen Stygge; senere erhvervede han også Demstrup, og endelig afkøbte han Tyge Sandberg, der var gift med Kirsten Stygge, gods i Galten h. ³⁹⁾

Landsdommer Mourids Stygges enke, fru Anne Lykke til Holbækgård, der også hørte til rigsmarskens kaution-klientel, tog andre sig derimod af. Hun havde selv været indviklet i vidtløftige gældsaffærer, og da hun i 1612 ikke kunde skaffe udvej for at tilbagebetale kongen det lån på 10.000 dr., hun havde optaget 1605, udlagde hun i december 1612 gods til rigsråd Esge Brock for 4.500 dr.; ⁴⁰⁾ en månedstid senere drog hr. Esge »til indførsel på Holbækgård«, hvor han bød Anne Lykke 50 rd. pr. td. htk., men åbenbart for lidt til at hun vilde acceptere; gården blev kort tid senere solgt til rigsråd Albert Skeel til Fussingø. ⁴¹⁾ Endelig samme måned

afhændede hun yderligere en del gods til Niels Krabbe til Torstedlund, der havde kautioneret for hende hos kongen for 6.000 dr., samt gods til jomfru Dorthé Daae for 500 dr. med rente.⁴²⁾ Skibbruddet havde været uafvendeligt og totalt, men kautionisternes pengeanbringelse omvendt velberegnet.

Det er egentlig påfaldende pauvre resultater, Peder Munk fik ud af sine anstrengelser. Han erhvervede ganske vist Demstrup og Sødringholm – begge vistnok før århundredeskiftet – samt Vrejlev kloster, en affære der kostede mange års indsats. Derimod fik han åbenbart intet eller meget lidt ud af sine kontroverser med Iver Munk om Anne Lykkes godser og af andre transaktioner omkring herregårdene Asdal og Alslev; i alle disse tilfælde krydsede nære eller fjernere slægtninge hans planer. Alle rettertingsdomme 1605–09 gik ham imod – selvom han netop da havde rigelige midler at arbejde med – og det var under disse omstændigheder nærmest at føje spot til skade, at medarvingerne efter hans første hustru, fru Karen Skeel ved rettertingsdom 1606 forpligtede ham til at aflevere en nøjagtig jordebog, specielt over sit købe- og pantegods.⁴³⁾ Gribbene begyndte at flokkes om den da 72-årige rigsmarsk.

Peder Munk tøvede, formentlig fordi hans egne økonomiske forhold efter denne serie helt eller delvis mislykkede spekulationsaffærer be fandt sig i ulave, ligesom hans politiske fald 1608–09 og den efterfølgende ransagning af hans lensadministration givetvis har været et hårdt slag.⁴⁴⁾ 1612 resterede der endnu 16.800 dr. af det store lån hos kongen,⁴⁵⁾ og to år senere måtte han afhænde sin hovedbesiddelse, Estvadgård til Jacob Lykke til Tanderup, for hvem han tidligere havde kautioneret for 10.000 dr. hos kongen.⁴⁶⁾ Selvom Peder Munk fortsat måtte forfølge uvederhæftige debitorer for lån og forløfter,⁴⁷⁾ var hans økonomiske situation således, at hans enke, fru Sofie Brahe i januar 1624 – få måneder efter hans død i en alder af 89 år – måtte pantsætte Demstrup og Sødringholm til Gert Rantzau for 30.000 rd.; omtrent på årsdagen fik Gert Rantzau skøde på de to godser.⁴⁸⁾ Samtidig måtte Sofie Brahe give Hans v. d. Wisch skøde på hendes andel i Vrejlev kloster, hvis erhvervelse han selv havde været med til at finansiere ved lån.⁴⁹⁾ Intet var derefter levnet af de ambitiøse foretagender, Peder Munk havde indladt sig på, men ikke magtet.

Peder Munk og hans nærmeste kreds synes – undertiden endda i indbyrdes konkurrence – bevidst at have specialiseret sig i godserhvervelser fra forarmede, nørrejydske slægter eller fra enker. Rigsmarsken og hans broder havde, såvidt vi kan følge det i kilderne, indledt deres

aktivitet i de økonomisk usikre år i 1580'erne, men omkring århundredeskiftet fik forretningerne større dimensioner ved erhvervelserne af Demstrup, Sødtringholm og Vrejlev kloster og i processerne om Hersomgård, Asdal og Alslev. Som det fremgår af de beløbsstørrelser, der er blevet anført, har det været ganske kapitalkrævende foretagender; de mange og ofte meget komplicerede forretninger i forbindelse med forløfter hos kongen eller i Kiel, de velplacerede udlån eller opkøb af tredjeparts kautioner har givetvis forudsat betydelig og hurtigt reagerende, økonomisk manøvredygtighed. Selv om der ikke kan leveres direkte bevis mere end i enkelte situationer, er det næsten givet, at de meget store lån hos kongen har en plads i denne sammenhæng. Vi kan antage, at Peder Munk i 1605 har ment at se sin fordel i at samle de mange enkeltfordringer i sine egne hænder, og har kunnet kalkulere med, at de akutte økonomiske og kreditmæssige vanskeligheder vilde kunne lette ham vejen til gevinst.

Langt større succes end Peder Munk havde rigsråd Esge Brock ved sin andel i skiftesagen efter Esge Bille til Valden og Ellinge, et stærkt forgældet bo. Billes to lån hos kongen på tilsammen 37.000 rd. blev straks overtaget af Esge Brock og fru Sofie Ulfstand til Kørup, der begge tillige var arvinger i boet og i hvert fald Esge Brock tillige kautionist; hos ham var de 17.000 dr. af lånet da også foreløbig i gode hænder.⁵⁰⁾ Dødsfaldet i januar 1619 udløste straks travlhed; bortset fra at Esge Brock sørgede for fem kogte laks »til s. Eskes begraffuelße«, tog han og Sofie Ulfstand straks hovedgårdene i besiddelse og instruerede fogederne. Ved »en smuck forsambling« ved jordefærden i Mariager kirke 6. februar vedtog Esge Brock og et par medarvinger straks arv og gæld, medens de andre arvinger »effter de icke vore tilstede, vden thuiffil erkleret dem bylligen, som vedt graffuen bleff tilkiendegiffuet«. ⁵¹⁾ Ved opgørelsen blev boets kontante – og forbløffende små – aktiver på ca. 7.200 rd. i regnemønt imidlertid fordelt på 22 søsterlodder, hvoraf Esge Brock og Sofie Ulfstand overtog henholdsvis 6 og 11, utvivlsomt ikke blot i kraft af deres egne arvekrav, men også ved ophobning af andre medarvingers fordringer.⁵²⁾ Forklaringen på disse to uforholdsmæssigt store arvelodder ligger givetvis i, at de har aftinget andre arvinger deres rettigheder og byrder. Det må være sikkert, at Esge Brock har indset, hvad der stod på spil, men for den manøvredygtige storgodsejer var der også meget at vinde; »Gud almechtichste giffue mig och mine børn der aff løcke och gaffn«, noterede han i hvert fald – som vanligt ved større godserhvervelser – i sin dagbog ved det endelige skifte i november 1619.⁵³⁾

Men medens Sofie Ulfstand ikke magtede kreditorernes stormløb og

gik til grunde,⁵⁴⁾ klarede Esge Brock sig behændigt gennem skærene, omend delvis finansieret af lån. Allerede på omslaget 1619 indløste han to breve på 5.000 dr. til 6 % hos Bertram Pogwisch, betalte 600 dr. rente af et lån på Esge Billes vegne hos hertug Hans d. y. og 330 rd. af et lån på 5.500 rd. hos Gert Rantzau; overskuddet af omslagsforretningerne androg 179 rd.⁵⁵⁾ Ved årets slutning beløb gælden til Gert Rantzau sig til 4.000 rd., og samtidig betalte han den københavnske guldsmed Jørgen Wexling 4.000 rd.⁵⁶⁾ 1622 forrentede Esge Brock – udover lånet til kongen – i hvert fald 19.500 rd.; overskuddet af omslaget opgøres denne gang til 2.290 rd.⁵⁷⁾ Endelig optog Esge Brock på omslaget 1620 4.000 rd. hos kongen, vistnok i forbindelse med afviklingen af Esge Billes bo, hvorimod de store lån på 17.000 rd. fik lov at stå uantastet til 1625.⁵⁸⁾ Tilsammen vidner alle disse transaktioner da om, at afviklingen af Esge Billes bo rakte udover, hvad selv en Esge Brock kunde eller vilde udrede af egne midler; lånene dokumenterer naturligvis på ingen måde armod, men derimod hans manøvrer for at redde arven uskadt gennem skærene.

Dagbøgernes fragmentariske overlevering udelukker desværre udtømmende analyser af hans finansielle transaktioner. Udover, hvad Esge Brock på omslaget 1622 måtte udrede af forudsigelige gældsfordringer på Esge Billes eller andres vegne,⁵⁹⁾ meldte der sig – øjensynligt mere uventet – efter omslaget flere kreditorer med nye krav. Anne Friis til Stensballes lån på 1.000 rd. hos kongen på Karen Friis' og Truid Bryske til Langesøvs vegne havde Knud Gyldenstjerne til Aagaard – en af medarbejderne – overtaget men misligholdt; sorteper gik videre til den nye forlover, Esge Brock, der ilede med at udrede statholderen renterne af lånet.⁶⁰⁾ 18. januar mødte Henrik v. d. Wisch med forloverfordringer på Esge Billes vegne (for Hans Lykke til Krabbesholm) på 7.000 rd., hvoraf Esge Brock allerede dagen efter konverterede 3.000 rd. til et personligt lån på snapstinget i Viborg og forgæves henviste resten til betaling hos Sofie Ulfstand.⁶¹⁾ 6. februar kom Claus v. Buchwald med breve på tilsammen 10.000 rd. fra Esge Billes forlovervirksomhed for Otte Christoffer Rosenkrans og Hans Lykke, 7. februar mødte den professionelle omslagsforvalter Henrik Holst fra Kiel med Esge Billes forløfte for 1.000 rd. for Iver Lykke til Hvidstedgård, og endelig præsenterede Hartvig Bille krav fra Otte Christoffers fallitbo – stadig med Esge Bille som forlover – på 4.000 rd.⁶²⁾ Ugerne nærmest efter et omslag har ikke været uden spænding.

Det sidste af disse breve afværgede Esge Brock ved at udstede en er-

klæring om, at det skulde komme samtlige forlovere – dvs. ham selv, Hartvig Bille og Jacob Lykke – til gode, om der kunde skaffes vederlag. I de fleste tilfælde kunde Esge Brock rejse *pro-quota* regreskrav mod andre af Esge Billes arvinger, der i forsommeren blev stævnet for rettertinget, samtidig med at hr. Esge i flere tilfælde havde måttet udrede dobbelte renter for (ganske vist uforsætlig) forsømmelse, renter der i et enkelt tilfælde blev omformet til et regulært gælds-brev og nye regreskrav.⁶³⁾ Overfor fru »Soffie Klausis« (Ulfstand), der ikke magtede gældskravene, rejste Esge Brock på herredagen regreskrav på i alt 24.000 rd., men måtte efter indgående forhandlinger med hende opgive sin indmaning og lade opsætte et nyt »contragtt breff vdj adskyllige pungen«.⁶⁴⁾

Hvorledes rentebetalingerne af de anselige kongelige lån blev arrangeret er allerede nævnt; ved delingen overtog Esge Brock 17.000 rd., hvoraf de 7.000 blev afdraget 1621, medens 10.000 rd. løb videre til 1625/26. Modsætningen til Sofie Ulfstand er dog iøjnefaldende; hendes betalinger standsede 1623, og de 20.000 rd. blev straks fordelt på kautionisterne og opsagt til betaling. For Esge Brock lykkedes det derimod ved smidige manøvrer at udnytte gældsstiftelsens uransagelige veje og at konsolidere sin part af Esge Billes bo, hovedgårdene Valden i Halland og Ellinge og Ørtofte i Skåne. De indløste kautionforpligtelser fordelte han prompte ved regreskrav overfor medarbejdere og medforlovere, men selvom han næppe er sluppet igennem uden kontante tab, bevarede han sin arv uskadt. Efter hans eget skifte at dømmes synes den at have andraget 1.000–1.200 t. htk., som efter normalpris og normalforrentning af 4–5 % tilnærmelsesvis ville afkaste ham 2.500–3.000 rd. årligt; gevinsten har da vel trods alt været indsatsen værd, og selv om de to fætre stod på fortrolig fod, kan det ikke udelukkes, at Esge Brock kan have næret visse forventninger til dette skifte; hartkornsgevinsten *vaut une masse*.

Under alle omstændigheder sikrede hans vilje til at komme til rette med Esge Billes mange kreditorer ham åbenbart en uforholdsmæssig stor andel i den afdødes godsrigdom; men det har tillige været en væsentlig forudsætning for hans finansiering af overtagelsen, at han uden videre fik lov at overtage det store lån hos kongen, og at det delvis fik lov at stå uantastet resten af hans egen levetid. Situationen begunstigede i dette tilfælde den glubske rigsråd og storgodsejer. Esge Brock havde unægtelig de bedste forudsætninger for at forstå sin oldefader Henrik Krummedige, da han noterede sig legenden om dennes køb af Valden; hr. Henrik havde »sett hans hand under kinden och befrøgtet for de mange penge, hand

haffde udloffvit; och der handt thog handen fra kinden igen, skal . . . (et) støkke guld leget i handen, hvor offuer hand da blef vedt itt frit moedt och Gudt vere loffvit dett (godset) vel beholdt«. ⁶⁵⁾

Strukturelt adskiller Peder Munks og Esge Brocks aktivitet sig, hvad angår mål og valg af midler, ingenlunde indbyrdes eller fra andre prominente godssamlere; kampen om det privilegerede hartkorn var simpelthen nådesløs, og den synes – trods Esge Brocks forsøg på at underbyde Anne Lykke til Holbækgård under hendes trængsler – undertiden at have drevet hartkornsprisen op til hidtil ukendte højder. Esge Brock synes selv flere gange i årene 1604–16 at have betalt priser på op til 100 rd. for hovedgårds- og fæstegods, mod en normalpris af 50–70 rd. afhængigt af beliggenhed og bonitet. Lignende priser synes Gert Rantzau at have udredt for Gjessingholm hovedgård og fæstegods. ⁶⁶⁾ Endelig kan det nævnes, at Niels Kaas til Birkelse i 1603 indleder en handel om fem fæstegårde og nogle gadehuse i Nørvang h. med at fordre 100 rd. for tønden; modparten, Jacob Vind til Grundet starter med at byde 3.000 dr. for de 42 td. htk., der er tale om, men skønt Niels Kaas skruer sin fordring ned til 3.500 dr., gik handelen overstyr, formelt fordi terminerne ikke blev overholdt. ⁶⁹⁾ For at fuldstændiggøre billedet må det dog tilføjes, at rettertinget i sager om indførsler i adeligt gods for gæld altid fastholder en norm af 50–60 rd. pr. td. htk., en pris der jo ligger normalniveauet nærmere, men som omvendt under 'overophedede' markedsforhold naturligvis kom kreditorerne til gode.

Fælles for alle disse fremtrædende godssamlere er det videre, at de bl. a. vel i kraft af deres position har haft adgang til i deres godsspekulation at opnå finansieringsmidler i den kongelige kasse på rimelige vilkår og måske endda i givet fald på bedre vilkår end deres konkurrenter kunde betinge sig på pengemarkedet i Kiel. Om man vil, kan det hævdes, at det kongelige kammer i denne hektiske periode på denne måde jævnsides med omslaget i Kiel i praksis kom til at fungere som finansieringsinstitut for den højadelige godssamlingsvirksomhed, specielt efter at de mindre lån var blevet likvideret ved arrangementerne 1604–05. Alvorlige indgreb mod den intense gældsaktivitet fandt ikke sted før i kriseårene i begyndelsen af 1620'erne; det må være fuldt forsvarligt deraf at slutte, at regeringen ikke har ønsket regulerende indgreb udover de alermest påtrængende, og ligeså givet er det, at både kongen og rigsrådet må have været fuldt på det rene med situationen og dog fra begge parters side har begivet sig ud i transaktioner, der bevidst tog sigte på udnyttelse af den bestående ustabilitet; og regeringen må tillige have været klar over,

at også andre adelige med støtte fra det kongelige kammer og penge-
markedet i Kiel kastede sig ud i godskampen.

Kongens kamouflerede godsopkøb med Ellen Marsvin som mellem-
led kan umuligt være foregået mod bedre vidende. På tilsvarende måde
er det umiddelbart indlysende, at medens Ellen Marsvins aktivitet fandt
sted ved anvendelse af den kongelige dispensationsret over for forordnin-
gen fra 1604 om skifte af enkers bo, indlod Pernille Gyldenstjerne sig
uden tilsvarende bevilling, men næppe uden myndighedernes viden,
i sin enkestand 1616–22 ikke blot i omfattende erhvervsvirksomhed,
kornopkøb og salg af mursten,⁶⁸⁾ og optrådte også som godssamler og
bankier. Endelig er det også lidet sandsynligt, at Peder Munk, Henrik
Ramel, Esge Brock og andre kan have optaget så store beløb, som der
er tale om, hos kongen og under herredagsforhandlinger, uden at lånenes
formål direkte eller indirekte har været genstand for drøftelser på rege-
ringsplan. Der kan således næppe være nogen tvivl om, at der har bestået
et overlagt samspil mellem det kongelige kammers ulånsaktivitet og den
højadelige godsspekulation, men det udelukker på den anden side natur-
ligvis på ingen måde, at adelige kan have optaget lån hos majestæten
af andre grunde eller til andre formål end finansiering af godssamlings-
virksomhed.

Undertiden kan det nemlig sandsynliggøres, at optagelsen af lån beror
på akut pengebehov, ofte på grund af adeliges forløfter for andre uden
direkte sigte på godsgevinst. For den lærde Holger Rosenkrans til Ro-
senholm er det netop sandsynligt, at hans forløfter beror på »from-
hed og enfold«; i hans tilfælde er det mest iøjnefaldende træk, at hans
kautioner altid gælder fru Sofie Brahes ellers hans egen nærmeste slægt,
svogeren Ejler Quitzow til Lykkesholm, fru Sofie Brahes moster, fru Mar-
grethe Gøye s. Erik Billes til Skovsgård, dennes vidtløftige broder Falk
Gøye Falksen til Skærø og Børge Rosenkrans til Ørup.⁶⁹⁾ 1611 opgør
Holger Rosenkrans sine kautionsforpligtelser for Margrethe Gøye til
23.500 dr.:⁷⁰⁾

tabel 6.2

kongen.....	7.000 dr.
Ditlev Brockdorff.....	8.000 –
Hans Pogwisch.....	3.000 –
Hægtning hos Frederik Quitzow.....	2.000 –
Fru Maren Bølle.....	3.500 –
<u>i alt.....</u>	<u>23.500 dr.</u>

Margrethe Gøye lovede ham såvidt muligt at skaffe ham hans hånd og segl igen inden næste omslag, eller, hvis det ikke lod sig gøre, uden retsforfølgning at måtte tage til sig så meget af hendes gods, som kunde forrente gælden. Skønt Holger Rosenkrans i kopi »jndlagde (skadesløshedsbrevet) i K:M: canzelj wdi Kiøbenhaffn 20. feb: 1612« trak indførslen ud. Han havde nu indfriet gæld for »langt over 22.000 dr. med rente«, derunder kongens tilgodehavende, men selvom en af hans medforlovare, fru Margrethes broder »den lystige« Mogens Gøye til Gunderslevholm forsøgte at unddrage sig sin forpligtelse, fordi Holger Rosenkrans ved indførslen ikke havde navngivet sine medforlovare, tilkendte rettertinget dem *pro quota* ansvarlighed, da godset ikke kunde forrente gælden.⁷¹⁾

Såvidt vi kan fæste lid til akternes ordlyd har affæren været en oplagt tabsforretning; dommen har netop principiel interesse ved nu også at fordele smerten *pro quota* på forloverne. Fra Holger Rosenkrans' side foreligger der tilsyneladende intet andet incitament for aktionen mod Margrethe Gøye end at afvikle sine forpligtelser trods de tab, det påførte ham, formentlig fordi han allerede 1611 har forudset den forestående kongelige gældsinddragelse til krigsførelsen eller har frygtet kreditrestriktioner i Hertugdømmerne på grund af krigen. Han havde på egen hånd afviklet samtlige lån, men måtte også 1616 afhænde Øster-Vallø, som han havde arvet det foregående år, antagelig på grund af familiens normalt meget begrænsede likviditet.⁷²⁾ Det betød dog ikke, at han ikke senere påtog sig forløfter eller gældsforpligtelser; i sommeren 1618 optog han hos kongen 3.000 rd. (foruden et ældre lån på 2.400 rd.),⁷³⁾ ved omslaget 1620 5.000 rd., i oktober samme år endnu 2.400 rd. og endelig yderligere 10.000 rd. ved omslaget 1623.⁷⁴⁾ Gælden androg herefter 20.800 rd. foruden et løfte til kongen på 2.000 rd. til indlæg i Ostindisk kompagni. Optagelsen af disse lån skyldes utvivlsomt især Holger Rosenkrans' forpligtelser for sine vidtløftige svogre Falk Gøye, der falledede 1623, og Ejler Quitzow, og vi kan med god grund tillige antage, at slægtssolidaritet i forbindelse med hans politiske position – ingen i hans nærmeste kreds nåede på højde med ham – har været afgørende incitament i dette tilfælde.

Til sammenligning kan vi her inddrage brødrene Gert Bryske til Margård og Katholm og Truid Bryske til Langesø.⁷⁵⁾ 1614 takseres brødrene for henholdsvis 2 og 6 rostjenesteheste, en forskel der givetvis beror på, at Truid Bryske ved sit ægteskab med Karen Albertsdatter Friis til Haraldskjær ved svigerfaderens død 1601 havde fået del i dennes rige

godsressourcer. Begge brødre inddrages – åbenbart indbyrdes uafhængigt – i omfattende gældsaffærer. Det er muligt, at en række dødsfald i den nærmeste familie 1611–14 kan have bragt dem – eller i hvert fald Gert – i vanskeligheder.⁷⁶⁾ Ved et møde i Århus domkirke i august 1615 om skifte, hovedsageligt angående arven efter fasteren Christence Bryske og hendes mand Thomas Fasti til Katholm gjaldt forhandlingerne udover nogle adkomstbreve specielt en lang række ældre gælds- og skadesløshedsbreve i boet til et samlet pålydende af 64.756 dr. Brevene var indløst, men det viste sig, at kautionisterne kun for 23.000 dr.s vedkommende fuldtud havde fået hånd og segl tilbage; de resterende breve var kun delvis afviklet. Regner vi efter *pro quota*-princippet skulde der skaffes forlovere hånd og segl for godt 24.900 dr. Endelig havde Thomas Fasti 1561–95 udgivet forløfter for 19.500 dr. Gert Bryske påtog sig nu alene at skaffe forlovene hånd og segl tilbage og at indfordre Thomas Fastis hånd og segl.⁷⁷⁾

Grunden til Gert Bryskes imødekommenhed kan være, at han ved skiftet fik størsteparten af, om ikke hele Katholm gods, men de første symptomer på vanskeligheder melder sig allerede samtidig; 1615 måtte han sælge sin hustrus fædregård Isgård,⁷⁸⁾ og omtrent samtidig sin andpart af en søsterlod i Estrup hovedgård til broderen.⁷⁹⁾ Gert Bryskes gældsforpligtelser opgøres – næppe udtømmende – til 16.700 rd. i 1633; han måtte give op efter 10–12 års kamp og overlade sine kreditorer Katholm.⁸⁰⁾ Selv om de to brødre havde indbyrdes mellemværender på lokalt plan⁸¹⁾ – synes deres økonomiske forhold dog ikke at have været sammenblandet på nogen måde. Gert Bryskes affærer indskrænkede sig normalt til mellemværender med fædrende slægtninge, medens Truid Bryskes engagement især gjaldt kredsen omkring Albert Friis' døtre og svigersøn, Anne Friis til Steensballe, enke efter Gert Rosenkrans, og Frederik Munk til Krogsgård samt den nærmest legendariske Otte Christoffer Rosenkrans. Og medens Gert Bryske måtte skøtte sine affærer selv og – uvist hvorfor – aldrig nåede frem til den kongelige kasse, fik hans broder og dennes kreds deres meget rigelige andel i det kongelige kammers midler.

1619, da de holstenske kreditorer begyndte at melde sig, blev Truid Bryske præsenteret for kautionistkrav af Kjeld Brockenhuus til Lerbæks enke, Edel Ulfeld og hendes sønner, Johan og Just Brockenhuus på i alt 28.900 dr. for Kielerlån. Truid Bryske lovede at betale til omslaget 1620, og Anne Friis til Stensballe og naboen Frederik Markdanner til Søgård påtog sig rollerne som hægtre.⁸²⁾ Samtidig mødte – bl. a.? – Frans Due

til Oxholm som kautionist hos Claus Buchwald med krav på 3.000 rd.⁸³) At Truid Bryske har været i forlegenhed, da de holstenske kreditorer mødte op, fremgår af, at han i løbet af året måtte optage to smålån hos Frederik Markdanner og hos Anne Friis og desuden senere skyldte diverse småbeløb hos købmænd på Fyen og i Vejle.⁸⁴) 12. januar 1619 opnåede han da ikke mindre end 15.000 rd. i Christian IV.s kammer, fordelt på fire breve, tre à 4.000 rd. og ét på 3.000 rd., med henholdsvis Frederik Markdanner, Otte Brahe Pedersen, Knud Gyldenstjerne til Aagaard og Claus Brockenhuus til Broholm som hovedforlovare.⁸⁵)

Der kan i dette tilfælde ikke være nogensomhelst tvivl om sammenhængen. Lånet hos kongen – der formentlig har været bekendt med omstændighederne – har skullet bruges til likvidering af Kjeld Brockenhuus' og Frans Dues forløfter i Kiel. Det sidste lån hører vi ikke mere om; hvad angår det første hedder det 1622, at Truid Bryske og Anne Friis »skal have indfriet« 10.000 rd.⁸⁶) Flere forhold er dog i denne sammenhæng bemærkelsesværdige. For det første optræder hans to hægtere overfor Kjeld Brockenhuus' arvinger, Anne Friis til Stensballe og Frederik Markdanner til Søgård her som hovedforlovare for to af brevene til kongen; forbindelsen er helt indlysende, selv om Christen Friis et par år senere åbent måtte sande, at Anne Friis var alt andet end vederhæftig, dvs. simpelthen insolvent.⁸⁷) For det andet har situationen for Truid Bryske ikke taget sig mere håbløs ud end, at han samtidig med stiftelsen af det store kongelige lån påtog sig endnu andre kautionforpligtelser i Kiel, for Jacob Lykke til Tanderup for 4.000 rd., for hvilke han frejdigt »haffue giortt sig thill sielff skyldig, . . . om dj andre forloffuere . . . fanntes forsømmelig«, for den tvivlsomme Hans Lykke ligeledes for 4.000 rd. og derudover vist også for nye lån til Otte Christoffer Rosenkrans.⁸⁸) Truid Bryske har med andre ord, såvidt vi kan slutte af hans holdning, betragtet uvejret som forbigående, og omvendt var han – med sine store godsressourcer og tilsyneladende gode forbindelser – endnu et så godt papir, at majestæten ikke betænkte sig på at investere 15.000 rd. i hans tilsyneladende øjeblikkelige vanskeligheder, da kreditorerne i Kiel begyndte at præsentere og inddrage deres krav i 1618/19. Og endelig må vi konstatere, at der var en afgrund befæstet mellem Gert Bryskes hjemlige cirkler og broderens grand seigneur-format.

En definitiv løsning af de problemer, der knytter sig til den adelige gældsstiftelse, forudsætter endnu en detaljeret gennemarbejdelse af et langt større og mere repræsentativt udvalg af danske herremænd, både

i regionalt afgrænsede og i slægtsbestemte grupper. Sådanne videregående undersøgelser er tillige en forudsætning for en hensigtsmæssig – historisk og statistisk – bearbejdelse af større mængder under kollektive synspunkter. På den anden side har de strukturelle studier, der her har kunnet anstilles, afsløret en række karakteristiske træk, som ikke blot synes at have gyldighed for den adelige gældsstiftelse i det kongelige kammer alene, men også for indbyrdes lån og for pengemarkedet i Kiel. Og fremfor alt godtgør undersøgelserne, at incitamenterne til gældsstiftelsen har været yderst komplicerede.

Vender vi os til ældre forskning, bestod der ingen tvivl om, at den adelige gældsstiftelse måtte forklares ved herremandsstandens ødselhed, dens urimelige krav til levestandard, ufrugtbar investering i statusbestemt herregårdsbyggeri eller i kapitalkrævende, men mere eller mindre ørkesløse udenlandsrejser. Lån og kaution kunde under sådanne vilkår kun skyldes letsindighed.⁸⁹⁾ En så kyndig historiker som Anders Thiset har karakteriseret Gert Bryske som »en ødeland, der satte overstyr, hvad han ejede«; om hans broder Truid Bryske og Karen Friis hedder det, at de »vare saa slette husholdere, at de paa faa aar satte overstyr ikke blot alle hans fædrende godser, men ogsaa hendes hovedgaard Haraldskjær.«⁹⁰⁾ C. F. Bricka udtrykker sig lidt mindre kategorisk; i hans øjne er det blot »den gamle historie om frivillige eller tvungne godssalg, om laan og brudte løfter om tilbagebetaling, om ubesindige kautioner, om pantsættelser og retsforfølgelser, (der) gjentager sig.«⁹¹⁾ Hos en historisk forfatter som Karl Hansen finder vi lignende – omend mere diletantiske – domme. »Gert Bryskes formuesomstændigheder vare derangede«, hedder det, og retsforfølgelsen af hans broder og svigerinde var »foranlediget ved hans og hans kones mageløse ødselhed.«⁹²⁾ Endelig optræder de to brødre hos Frederik Meidell i det galleri af »paradigmer for dansk adel i décadence«, som han opregner, men her føjes som et nyt træk til, at Kielerlånene og ægteskaber – »skørtevejen« – banede vejen for at dansk adels gods i vid udstrækning gled over på holstenske hænder, en overlagt »slesvigholstenisme«, som Meidell uden forbehold misbilliger og karikerer.⁹³⁾

Uden her at gå ind på disse vurderinger kan vi slå fast, at hovedparten af de epiteter, disse ældre forskere har givet danske herremænd med på vejen, i bedste fald er postuler. Adelsens levestandard og herregårdsbyggeriet kræver endnu helt grundlæggende undersøgelser, og med hensyn til udenlandsrejsernes betydning, vil det allerede nu være rimeligere at vurdere dem som kulturel investering af tidstypisk art. Både denne og

andre undersøgelser af adelens gældsstiftelse i årtierne omkring 1600 viser, at dens mekanisme er langt mere kompliceret, og at den udover muligheden for konsumptionslån rummer langt videre økonomiske, sociale og politiske perspektiver end det normalt har været antaget. I hvert fald vil man ikke kunne slutte fra gældsstiftelse til personlig armød.

For det første rummer den adelige optagelse af lån under de da gængse – og meget flydende – former åbenbart en lang række incitamerter, heriblandt også simpel, materiel trang. De økonomiske og politiske konjunkturer synes som tidligere nævnt at have været af ganske væsentlig betydning. Indfrielse af eller opkøb af kautionforpligtelser (med eller uden sigte på godsgevinst) har i Holger Rosenkrans', Truid Bryskes og formentlig adskillige andre tilfælde utvivlsomt nødvendiggjort optagelsen af lån blandt andet hos kongen. Det kongelige kammer kunde i sådanne situationer og under givne forudsætninger benyttes som en væsentlig lånekilde, men for Holger Rosenkrans' vedkommende synes hans trængsler først og fremmest at bero på slægtssolidaritet og hans personlige position. Men de ydre konjunkturer og optagelsen af lån i det kongelige kammer er omvendt i disse tilfælde næppe uden indbyrdes forbindelse. Forventningen om inddragelse af lån både fra kongens side og på pengemarkedet i Kiel forklarer sandsynligvis Holger Rosenkrans' iver for at likvidere sine forpligtelser 1611–12, og den store bølge af nye udlån fra kongens kammer 1618 og de følgende år står åbenbart i direkte forbindelse med de holstenske kreditrestriktioner under landbrugs-kriserne.

For det andet viser undersøgelserne dog tillige, at det kan være vanskeligt at drage klare skel mellem årsager og virkninger i den adelige gældsstiftelse, i kongens kammer såvel som udenfor. Kaution og optagelse af lån kunde meget vel være to sider eller stadier af samme sag, og ansvarligheden for forpligtelserne havde tilbøjelighed til at brede sig som ringe i vand til andre end de direkte involverede parter. Det er lidet sandsynligt, at motiverne i gældstransaktionerne normalt har været »enfold og fromhed«; for den godshungrende højadel og også for adskillige af mindre hartkornsformat lod lån og forløfter sig ved velberegnete og systematiske manøvrer anvende som redskaber i hartkornsjagten; periodens *fièvre agricole* og den personlige prestige, der var forbundet med den privilegerede godsbesiddelse, har været tungtvejende drivkræfter, selv om midlerne næppe altid har været lige rene. De kongelige pengeudlån synes ligesom mageskiftepolitikken at have begunstiget højadelen – her målt i hartkornsbesiddelse – rigsråderne Peder Munk og Esge Brock, kongens

svigermoder Ellen Marsvin og hendes broder Otte Marsvin til Dybæk, eller personer, der stod majestæten nært, udover rigsmarsken f. eks. Henrik Ramel, Esge Bille og Pernille Gyldenstjerne. Skønt godsspekulation foregik med meget vekslende held afhængigt åbenbart af de disponible kapitalressourcer, kom kongens kammer altså til at fungere som finansieringsinstitut for den adelige godssamling og som formidler af kapital til mindre begunstigede standsfæller, der blot tillige ofte blev ofre for deres mere velbjergede kreditorer og forlovere. Det var ikke helt med urette, at rentemester Sigvard Grubbe 1621 karakteriserede Ove Urup til Øvidsholm som en stor procesmager, der blot tørstede efter andres gods.⁹⁴) Selv kastede Christian IV sig fra 1616 ud i ganske omfattende, kamouflerede godserhvervelser for at sikre Kirsten Munks underhold, men finansieret ved lån eller kontante tilskud til Ellen Marsvin. Virkningerne af spekulationsvirksomheden og jordkampen afspejles i den gods-koncentration, som rostjenestetaksationerne 1614–25 registrerer. Men selv om motiverne til optagelsen af lån hos kongen åbenbart har været særdeles komplicerede, og skønt vi stadig må holde muligheden åben for investeringslån, må det alt taget i betragtning dog fastholdes, at den hårdhændede udnyttelse af den økonomiske ustabilitet i den adelige godsbesiddelse umuligt kan have været uoverlagt eller tilfældig. Det er sandsynligt, at de større godskomplekser, som blev samlet, fra et driftsøkonomisk synspunkt har været mere rentable end mindre bedrifter, men både adelens og kongens transaktioner røber givetvis fuldt bevidste hensigter.

7. Kapitalkriser og gældsafvikling i 1620'erne

1620'erne blev på mange måder en særdeles kompliceret periode; adskillige og indbyrdes delvis modstridende komponenter brødes og bidrog til at gøre kriseårenes effekt næsten uoverskuelig, men naturligvis ikke mindre mærkbar. De holstenske gældsrestriktioner fra 1618/19 under landbrugskriserne blev nok delvis kompenseret ved de meget store kongelige udlån fra 1618–20, men på den anden side truede opgørelsen af en række meget store adelige fallitboer 1622–23 – bl. a. fremskyndet af tilfældige dødsfald – tilsyneladende med at udløse fuldstændigt opbrud i den adelige godsbesiddelse; først lovgivningsmagts og domstolens aktive indgreb 1623–24 synes at have bremset lavinen. Til gengæld førte kongens forstærkede engagement i tyske anliggender til, at han allerede fra 1620–21 reducerede sin udlånsvirksomhed, og samtidig synes han at have påbegyndt en udrensning af de mest usikre elementer af sin kreditskreds, men den egentlige og systematiske afvikling af udlånene fandt bemærkelsesværdigt nok først sted under kejserkrigen.

Det kan under disse omstændigheder være vanskeligt at afveje årsager og virkninger entydigt, men 1622–23 nåede situationen sin kritiske fase; forlydender om adelens almene insolvens verserede da. Allerede i marts 1623 antyder den svenske resident, Anders Persson; at de mest prominente danske adelige havde måttet indskyde penge i Ostindisk kompagni, men han mente, at kun få andre havde rede penge nok dertil »för de store löffter schull, som adelen bruker«. Kautitionerne har bevirket, at mange »hafuer måst springa ifrån godz och alt thet, han haftt hafuer«. Der er så stor armod, at borgerne – formentlig én af hans kilder – nu måtte se deres folk an; »i en summa«, siden sidste omslag er adelens »kredit myckedt blefuen förswagadt«. ¹⁾ Under herredagen i juni »höres inthet, at der något schall tracteres, vthen en gieldt saker ibland adelen, af huilke en part lära fåh stort nedherfall«. Hele den danske adel er »en sådan nese schied,« at den holstenske adel har erklæret ikke længere at ville have »at bestille« hos den med pengeforstrækninger, og kredito-

erne vil fordre deres tilgodehavender tilbage. Den danske adel er »mycket perturberet« derover, da der blandt den ikke er mange, som ikke er insolvente.²⁾

Selv om Anders Svensson har været mangelfuldt underrettet om herredagens gøremål er hans formidling af de verserende rygter ganske oplysende for den kaotiske situation 1622–23. Forskningsmæssigt har Otte Christoffer Rosenkrans' konkurs nok været genstand for mest opmærksomhed; vi har tidligere kunnet iagttage, hvorledes boets og gældens likvidering blev genstand for offentlige indgreb, der nok lod sig motivere ved affærens enorme dimensioner, men som tillige fungerede som kamouflage for Christian IV.s opkøb af jordegods. Men Rosenkrans-affæren var langt fra den eneste – og næppe endda den mest omfattende – store gældssag, som nødvendiggjorde politiske indgreb; rekorden tilkommer vistnok Pernille Gyldenstjerne, hvis dødsbo blot ikke medførte direkte finansielle aktioner. En del af de mest påtrængende, adelige gældssager synes at være blevet ordnet på et herredagsmøde i København i juni 1623 ved politiske forhandlinger af ganske stor rækkevidde. De konkrete arrangementer foregriber i flere henseender den store og vigtige gældsforordning 1. juli, der tillod opbud og godsudlæg med virkning fra 25. januar 1624 (for at hindre paniksalg på det forestående omslag),³⁾ og de foregriber ligeledes rettertingets ændrede praksis, da det netop 1623–24 fastlagde grænsen mellem 'billig' og 'ukristelig' rente til 7 % p. a.⁴⁾

I efteråret 1623 forberedte landsdommer Aksel Urne til Rygård på Sjælland sit opbud, der fandt sted som det første efter den nye forordnings ikrafttræden.⁵⁾ Men allerede gennem rettertingsdomme og kancelliskrivelser fra juni 1623 kan vi iagttage, hvorledes regeringen begyndte at gribe regulerende ind i flere af de mest omfattende og tillige mest akutte gældssager. 29. juni meddeles det, at Falk Gøye Falksen ønskede at akkordere med sine kreditorer på basis af en hartkornspris af 60 rd. – en meget normal sats – og en herredagsdom stadfæstede likvidationen.⁶⁾ Under herredagsmødet arrangerede kongen og rådet under pres af kreditorerne tillige en kontrakt mellem disse og den overmåde vidtløftige Frederik Munk til Krogsgård.⁷⁾ I sommerens og efterårets løb fulgte ved kancelliordrer endnu en række mindre omfattende – men for de implicerede naturligvis lige katastrofale – afgørelser, likvidation af rigsråd Mogens Kaas' forløfter for Lauge Urne til Beltebjerg, opgør af Anders Friis' mellemværender med Anne Friis til Stensballe (hvis uvederhæftighed nu var åbenbar!), endelig likvidation af Niels Gyldenstjerne til Gel-skovs fallitbo og tilløb til opgør af Truid Bryskes skibbrud samt en dis-

pensation til Hans Lykke om godsudlæg til delvis dækning af hans gæld, der oversteg aktivernes værdi.⁸⁾ Regeringen kunde naturligvis forud for gældsforordningens ikrafttræden handle i kraft af den kongelige dispensationsret, som jo ofte og i stigende omfang blev anvendt i formuessager;⁹⁾ men afviklingen af de mange gældsansliggende på dette tidspunkt og den direkte omtale i akterne af aftaler på politisk plan viser, at regeringen bevidst har sigtet mod likvidation af de mest faretruende adelige forlis.

Mest vidtrækkende var dog konsekvenserne af boopgørelsen efter fru Pernille Gyldenstjerne, der »afgik ved en hastig død« i november 1622.¹⁰⁾ Påfaldende hurtigt reagerede kancelliet ved samme måned at nedsætte en kommission, der skulde registrere boet inden jul, dvs. inden kreditorerne præsenterede deres krav ved omslagstid. Ved dispensation, der røber sagens absolute uoverskuelighed, blev det tillige tilladt arvingerne at udsætte deres beslutning om vedgåelse eller fragåelse af arven efter forældrene, indtil opgørelsen havde fundet sted.¹¹⁾ Men sagen synes at have været så kompliceret, at det første hold kongelige kommissærer ikke magtede den, dels fordi den blev endnu mere broget ved, at den salige frues nærmeste arvinger hævdede at have haft egne midler placeret i hendes forretning,¹²⁾ dels åbenbart fordi værgerne på arvingernes vegne har protesteret mod en *en bloc* likvidation af boet; Pernille Gyldenstjerne havde jo i strid med forordningen 1604 siddet i uskiftet bo efter Jacob Rosenkrans' død 1616, og hun havde drevet en så omfattende forretningsvirksomhed på egen hånd, at det forstyrrede boet.

Resultatet blev ved forhandlinger under herredagsmødet i juni 1623 et kompromis. Bebrejdelserne mod Pernille Gyldenstjerne var formelt særdeles velbegrundede – og kongen absolut ikke uden medansvar derfor – og man synes på regeringsplan at have enedes om, at Jacob Rosenkrans' bo skulde udskilles i den skikkelse, det havde før ægtefællernes fællig (1599), og fordeles blandt arvingerne; fællesboet og Pernille Gyldenstjernes transaktioner skulde gøres op separat og anvendes til likvidation af hendes gæld, såvidt aktiverne strakte. Trods kreditorernes protester og i virkeligheden ganske behændige argumentation for at behandle boet samlet blev dette arrangement stadfæstet ved en herredagsdom 17. juni.¹³⁾ To nye kommissioner blev udpeget for at opgøre henholdsvis den separate arv efter Jacob Rosenkrans til børnenes fordel og til at foretage likvidation *pro quota* af Pernille Gyldenstjernes bo.¹⁴⁾

Kommissionerne opgjorde i september-oktober aktiverne i hendes bo og ægtefællernes fællig til 300.–350.000 rd. sp. (plus uspecificerede værdier i smykker):¹⁵⁾

tabel 7.1

pengebeholdning og klenodier	62.115 rd. = 17.6%
udestående fordringer	129.248 - = 36.6%
fast ejendom	163.436 - = 45.8%
<u>i alt</u>	<u>354.799 rd. = 100.0%</u>

Jævnside med sin godsdrift og øvrige forretningsvirksomhed har hun altså i sin enkestand kastet sig ud i ganske omfattende bankivirksomhed; sikre og uvisse tilgodehavender på henholdsvis 116.000 rd. og 13.000 rd. vidner tilstrækkeligt herom; blot må det tilføjes, at dette træk er fuldt normalt for velbjergede adelige.¹⁶⁾ Endelig havde hun skaffet sig væsentlige godserhvervelser, først og fremmest Rudbjerggård på Lolland. Medens ægtefællerne 1614 takseres for 7 heste (ca. 2.100 td. htk.), registrerer Pernille Gyldenstiernes bo 1622 ialt 2.526 td. htk., hvori Jacob Rosenkrans' fædrede besiddelser, Arreskov og Kjørstrupgård ikke er medregnet.¹⁷⁾ Med hensyn til finansieringen af hendes aktivitet kan der ikke godt være tvivl om, at kongens lån 1617 på 60.000 dr. har bragt hende godt på vej, og iøvrigt synes hun at have benyttet sig af kontante lån, først og fremmest hos danske standsfæller, men også hentet på pengemarkedet i Kiel.

Beklageligvis kender vi ikke boets passiver i detaljer, men anvendelsen af *pro-quota*-princippet overfor de protesterende kreditorer godtgør, at de har oversteget aktiverne. På Gottorp vilde et forlydende, som Godske Wensins hustru Katharina v. Buchwald kolporterede, vide, at en afdød dansk adelsdame – utvivlsomt fru Pernille – efterlod sig en gæld på halvfjerde hundredetusind dr. fordelt på over 150 kreditorer. Boet skulde ifølge samme hjemmelsmand indeholde kontanter og klenodier til en værdi af 80.000 rd., men alligevel frygtede beretteren, at hun måtte lade sit tilgodehavende fare og tage til takke med silke, fløj, linned og uld.¹⁸⁾

Direkte eller indirekte har Christian IV også – uden at vi i detaljer kender omstændighederne – været impliceret i afviklingen af Pernille Gyldenstiernes fallitbo. Af sin fædrede arv solgte sønnen Erik Rosenkrans 1623 Kjørstrupgård med hovedparten af Tåsinge – til Ellen Marsvin;¹⁹⁾ Rudbjerggård, som Pernille Gyldenstjerne 1616 eller 1617 havde afkøbt Ellen Marsvin, solgte hendes svoger Ejler Urne til Søllested, der også havde anmeldt fordringer i boet, ved årsskiftet 1623/24 til enkedronning Sofies hofmester Joachim v. Barnewitz for ca. 46.350 rd. ved kongens og enkedronningens rentemesters mellemkomst.²⁰⁾ Betalingerne bag denne transaktion kender vi ikke; sikkert er det, at Barnewitz har ønsket at etablere sig som dansk godsejer,²¹⁾ men om der også her har været tale

om finansiel formidling ved vi ikke. Under alle omstændigheder medførte transaktionerne naturligvis et tilskud til boets kontante likvidation – eller om man vil: reducerede kreditorernes risiko for at måtte lade sig nøje med dyner og linned.

Pernille Gyldenstiernes sag var ikke blot opsigtsvækkende og foruroliggende for de danske og holstenske kreditorer, således som det fremgår af rygterne på Gottorp. Sagen havde også principielle perspektiver, og den havde fremfor alt materielt og moralsk sine rødder i rigsrådets og kongens egen økonomiske aktivitet forud for den akutte krisesituation 1622–23. Kreditorernes og forlovernes proportionelle ansvarlighed kender vi allerede fra rettertingsdommen over Mogens Gøye i juni 1612;²²⁾ princippet holdt vel stadig en margin åben for regreskrav og dommen 1623 blev fulgt op som altid af en lang række krav og modkrav, som rettertinget måtte tage stilling til. Vigtigere er det fra vort synspunkt dog, at *pro quota*-ansvarligheden under herredagsforhandlingerne sandsynligvis er blevet knæsat som generelt princip, og at det gled over i gældsforordningen af 1. juli 1623. De store og alment faretruende gældssager havde altså omsider foranlediget til politiske indgreb mod det ragnarok, som de foregående årtiers hektiske aktivitet havde udløst, som var blevet akut ved kriserne fra 1618, og som det kongelige kammer ikke kan frakendes for medandel i.

Til de mange store og mindre, adelige gældssager i disse år må føjes virkningerne af Christian IV.s gældskonverteringer og den begyndende gældsopsigelse. Effekten er ganske uoverskuelig, og den nærmede sig på flere måder opbrud i store dele af den adelige godsbesiddelse. Det vil simpelthen være udelukket at holde de mange komponenter i denne proces ude fra hinanden, ligesom det næppe vil tjene noget formål at gennemgå alle de komplicerede affærer, der her er tale om. Forud for en samlet vurdering af gældsinddragelserne vil det dog være metodisk mest korrekt at følge virkningerne af opbruddet i enkelte af disse anliggender, bl. a. med henblik på kortlægning af den indre mekanisme. Det er allerede tidligere blevet påvist, hvorledes det – med kongens indirekte bistand – lykkedes rigsråd Esge Brock at manøvrere sine nyerhvervede goder gennem skærene, medens fru Sofie Ulfstand, der måtte indstille sine betalinger 1623, uhjælpeligt strandede.²³⁾ Til formålet udvælges her yderligere to tilfælde, der hver på sin måde repræsenterer sider af denne udvikling, Holger Rosenkrans, som det med meget besvær lykkedes at krydse sig frem gennem uvejret, og Truid Bryskes kreds, der forliste så fuldstændigt som det var menneskeligt muligt.

Den tilsyneladende bedste og mest direkte mulighed for at iagttage konsekvenserne af kongens gældsinddragelse under krigen får vi ved analyse af fru Sofie Brahes regnskabsbog 1627–40. Det må i denne forbindelse blot påny erindres, at der også her foreligger irrelevante komplikationer, som nødvendigvis må have forstyrret familiens økonomiske cirkler, Holger Rosenkrans' afkald på rigsrådsværdigheden 1627–28, hans fratrædelse af sine len og familiens ophold i Göteborg og Helsingborg til 1629.²⁴⁾ Alene den kendsgerning at familiens private forbrug under ek-silet indskrænkes til 650 rd. i 1628 (en tredjedel af det beløb, der blev anvendt det foregående år) taler sit eget sprog; de omkostninger ved dens godsdrift, som normalt bogføres i regnskabsbogen, savnes her delvis, men omvendt spillede transportomkostninger og rejseudgifter 1628–29 naturligvis en uforholdsmæssig stor rolle.

Som kilde tåler regnskabsbogen ikke den *en bloc* behandling, som Fredericia udsatte den for.²⁵⁾ For analysens skyld vil det være nødvendigt at sondre mellem ordinære og ekstraordinære poster i regnskabet; hovedkriteriet for bestemmelsen af ordinære poster afgøres naturligt af husførelse og godsdrift, hvorimod gældsstiftelse, forrentning og afdrag henregnes til ekstraordinære indtægter og udgifter. På dette grundlag opgør tabel 7.2 (s. 96) status for kriseårene 1627–30 (beløb i rd. og sk.)²⁶⁾ En del af Holger Rosenkrans' kalamiteter kan bero på hans værgemål for afdøde slægtninges børn,²⁷⁾ men i andre tilfælde er det givet, at de kautioner, hans position og slægtssolidaritet påførte ham for sine vidtløftige slægtninge, har bragt alvorlig forstyrrelse i familiens økonomiske aktionsradius; det er mere end sandsynligt, at de store lån – 28.800 rd. – som han 1618–23 optog hos kongen, står i forbindelse med disse transaktioner.²⁸⁾ Til disse hører foruden forpligtelserne for Ejler Quitzow til Lykkesholm, Falk Gøye Falksen og Claus Brockenhuus til Broholm formentlig også forholdet til Otte Stensen Brahe til Næsbyholm. 1622–23 måtte Holger Rosenkrans hos Christian IV rejse nye lån på i alt 15.000 rd. – efter at have afviklet 3.800 rd. ved omslaget 1622²⁹⁾ – og endnu i 1623 sælger Otte Brahe ham sin hustrus arvegods Ravnholt på Fyen.³⁰⁾ 1627 skylder Holger Rosenkrans stadig Otte Brahe og hans hustru, Anne Bild 12.000 rd., formentlig dele af købesummen, som er blevet konverteret til gældsbreve.

For Otte Brahes vedkommende har afhændelsen af Ravnholt antagelig lettet ham afviklingen af hans egne – ikke helt få – gælds- og kautionforpligtelser; for Holger Rosenkrans, som i 1627 forrentede en samlet gæld på mindst 62.600 rd., bragte kongens opsigelse af de 18.000 rd., han

<i>tabel 7.2</i>	1627	1628	1629	1630
<i>ord. indtægt:</i>				
pengebeholdning	283	2.038	17	540
godsindtægter	6.207	624	2.967	4.238
diverse	160	508	76	–
tilsammen	6.650	3.170	3.060	4.778
<i>ekstraord. indtægt:</i>				
gældsstiftelse	18.591	13.634	10.701	1.616
tilgodehavender	225	1.780	225	3.303
godssalg	–	–	14.474	37.950
tilsammen	18.816	15.414	25.400	42.860
samlet indtægt	25.466	18.584	28.460	47.647
<i>ord. udgift:</i>				
husførelse, godsdrift	2.046	650	1.996	4.639
børnene	871	1.837	1.251	3.661
ord. renter ³¹⁾	200	165	424	195
rosteneste	1.200	–	–	–
gaver	428	373	315	679
transport	–	332	784	392
diverse	443	–	239	226
tilsammen	5.188	3.357	5.009	9.792
<i>ekstraord. udgift:</i>				
renter og afdrag	16.743	15.209	23.153	37.663
skatter	828	–	–	–
diverse	669	–	266	–
tilsammen	18.240	15.210	23.419	37.663
samlet udgift	23.428	18.567	28.428	47.455
restbeholdning	2.038	17	32	92
balance	25.466	18.584	28.460	47.647

da havde tilgode, derimod svære vanskeligheder. For den øvrige gælds vedkommende er det bemærkelsesværdigt, at der ikke optræder holstenske lån; 43 % af gælden befandt sig på danske adeliges hænder, 15 % på borgerliges og 21 % på kongens; 7 % hidrørte fra restgæld (også til adelige) for godskøb ved Løgismose og 6 % fra forskellige velgørenhedsfundatser, der ikke kan henregnes til den egentlige gæld.³²⁾ Først 1627 optoges 8.000 rd. i Holsten; hvad der iøvrigt stiftes af lån dette og de følgende år sker udelukkende hos danske standsfæller, Albert Skeel (10.000 rd.), statholder Frans Rantzau, svigersønnen Christen Thomesen

Sehested eller hos familiens borgerlige forbindelser i Odense og andetsteds. Der synes samtidig at have fundet en vis konvertering sted af den adelige gæld, men uden at det forrykkede balancen væsentligt mellem de forskellige lånekategorier.

Amortiseringen af gælden til kongen og de øvrige kreditorer, der havde opsagt deres tilgodehavender, skred frem efterhånden som det lykkedes at opnå andre lån til erstatning. De holstenske lån hos Wulff Blome, Christoffer Pogwisch og Dorothea Brockdorff (Gert Rantzaus hustru) medgik til at afdrage 6.000 rd. hos kongen, 5.000 rd. hos Sten Brahe og et par mindre lån samt til at dække dette års ekstraordinære hartkornskontribution og et restbeløb på et godskøb. Nye lån hos adelige og borgerlige 1628 på godt 13.600 rd. og et afdrag fra salget af Claus Brockenhuus' norske godser hjalp til afvikling af restgælden hos kongen. 1629 har det derimod åbenbart ikke længere været muligt at fortsætte konverteringen; der optages ganske vist 7.070 rd., hovedsageligt borgerlige midler, men Holger Rosenkrans' andel i Løgismose måtte afhændes,³³⁾ og det følgende år måtte familien påny gøre en kraftanstrengelse for at nedbringe gælden ved at sælge Ravnholt til officeren Henrik Holck for vist i alt 44.500 rd., hvoraf 34.000 faldt i 1630.³⁴⁾ Men Holger Rosenkrans' trængsler var ikke afsluttet dermed. Allerede 1629–30 måtte han påtage sig afviklingen af Ejler Quitzows gældsforpligtelser; i disse to år betales ca. 5.550 rd. hovedstol og rente, men byrderne voksede, således at der 1636 var oparbejdet et tilgodehavende på 12.168 rd., i 1640 på 13.282 rd.³⁵⁾ I alt blev der 1627–30 afdraget ca. 60.650 rd., men optaget nye lån på 41.000 rd.; selv om den personlige gæld blev reduceret, voksede kautionsbyrderne og renteydelserne for tredjemand støt.

Opstillingen af familiens årsregnskaber (tabel 7.2) dokumenterer endnu balance på det ordinære (men minimale) budget 1627, og budgettet må hele perioden igennem blot have sigtet mod en balance, der kunde holde kreditorerne fra døren. Bortrejsen 1627 nødvendiggjorde åbenbart påny en mærkbar reduktion af familiens private forbrug, som under de specielle omstændigheder (godsindtægter indløb også kun i begrænset omfang) måtte suppleres fra de ekstraordinære indtægter. Likviditeten har under alle omstændigheder været såre beskeden. Det kongelige lån afvikles forud for alle andre ved optagelsen af nye adelige lån; men karakteristisk er det, at medens de meget store gælds- og låneforpligtelser indtil 1628 har kunnet dækkes ved løbende konvertering af lån, udtømmes ressourcerne derefter. Der måtte afhændes gods af en skønsvist stør-

relsesorden af 800–1.000 td. htk. for at likvidere de mest påtrængende gældsfordringer. Det er muligt, at pengemangelen under kejserkrigen har bidraget til ændringen 1628/29, men på den anden side rådede Henrik Holck med sin militære karriere bag sig dog over midler til købet af Ravnholt.

Helt klar bliver vægten af gældsbyrden, om vi forsøger at sætte den i relation til Holger Rosenkrans' godsindtægter. De 2.289 td. htk., han takseres for i 1625,³⁶⁾ vilde under normale forudsætninger ved en meget grov beregning kunne indbringe ham årligt 5.000–6.500 rd.; forrentningen af en gældsbyrde på 60.000 rd. vilde med 6–7 % p. a. koste ham 3.600–4.200 rd., eller omtrent to tredjedele af den samlede godsindtægt. Det er givet, at Holger Rosenkrans ved købene af Løgismose og Ravnholt havde sigtet mod at skabe et rationelt drevet, fyensk gods kompleks,³⁷⁾ men det er tillige sandsynligt, at dets afkastning under de unormale forhold under og de nærmeste år efter krigen ikke har været tilstrækkelig til at forrente den lånte kapital. I 1630'erne synes han i hvert fald at have måttet kaste sig ud i omfattende øksneopdræt for at kunne magte sine forpligtelser for den genstridige Ejler Quitzow.³⁸⁾

Det er umiddelbart indlysende, at kongens gældsopsigelse 1626 og byrden af de øvrige gældsforpligtelser har forstyrret familiens cirkler voldsomt og har tvunget den til hårde restriktioner; på den anden side konverteres gælden til kongen straks til adelig gæld. Mest bemærkelsesværdigt er det dog vel, at det selv i løbet af de kaotiske år 1627–30 lykkedes ikke blot at afværge den katastrofe, andre standsfæller gik imøde, men også at manøvrere den store gældsbyrde igennem. At det lykkedes beror naturligvis ikke på familiens personlige afsavn, men på de store godssalg 1628–30, der omvendt unægtelig reducerede kapitalgrundlaget; 1638 takseres Holger Rosenkrans for ca. 1.700 td. htk.,³⁹⁾ næsten 600 tønder mindre end i 1625. Som helhed dokumenterer regnskabsanalysen således på ganske nærgående måde, hvor voldsomme rystelser den adelige økonomi blev underkastet af det generelle oprud i 1620'erne og af kongens gældsopsigelser under kejserkrigen, men også at det trods alt lykkedes at rejse – overvejende danske – kapitalressourcer, tilstrækkelige til at afværge forliset. Konsolideringen af gældsbyrderne må have været en forudsætning for at højadelen blev i stand til at udnytte 1630'ernes fordelagtige krigskonjunkturer.⁴⁰⁾

Men 1620'ernes oprud havde tillige bragt en meget lang række adelige skibbrud med sig, som resulterede i en væsentlig ustabilitet i den adelige godsbesiddelse; 1620–24 omsættes på tiårsbasis 20 % af landets

herregårde, 1625–29 18 0/0; i alt kan 93 hovedgårdssalg tidsfæstes til årene 1621–29.⁴¹⁾ Blandt de *causes célèbres*, som lader sig forfølge i enkeltheder, hører opbruddet efter Truid Bryske til Langesø og hans hustru Karen Albertsdatter Friis, blot involverer affæren også her andre lån end de kongelige. Også i dette tilfælde er der tale om en art 'konsortium', en afgrænset kreds, som har haft interesser at varetage indbyrdes, men også overfor trediepart. Til denne gruppe hører den uhyre foretagsomme Frederik Munk til Krogsgård (g. m. Sofie Albertsdatter Friis), der hellegede sin familie og mindre velsituerede standsfæller sin opmærksomhed; han havde været livligt engageret i spekulationerne omkring Otte Christoffer Rosenkrans, men gav sig aldrig af med kongelige lån.⁴²⁾ Derimod opnåede svigerinden, den entreprenante fru Anne Friis s. Gert Rosenkrans' til Stensballe og Truid Bryske og Karen Friis meget store lån hos Christian IV. Anne Friis optog 1620 ikke mindre end 12.000 rd. her, 1621 påny »wegen« Truid Bryske og Karen Friis 3.600 rd., samt overtog den sidstnævntes lån hos majestæten på 1.000 rd.; allerede året før havde Truid Bryske hos kongen optaget 15.000 rd. De store lån beror formentlig – udover hans øvrige forpligtelser⁴³⁾ – på Truid Bryskes gældsforpligtelser over for Anne Friis, der 1621 måtte have Karen Friis fædrende gård Haraldskjær i pant herfor; hun påtog sig dog samtidig også at klare hans forpligtelser i Kiel, men iøvrigt udnyttede Frederik Munk den enestående chance til at udkøbe Anne Friis af Haraldskjær.⁴⁴⁾

Indtil 1621 gik det godt; både Anne Friis og Truid Bryske svarede deres renter til kongen regelmæssigt. Anne Friis' lån på Truid Bryskes vegne blev dog opsagt allerede i september 1621 og ved omslaget 1622 måtte man sande Christen Friis skepsis overfor hendes vederhæftighed. Af de samlede, forfaldne fordringer på 5.596 rd. hovedstol og rente betalte hun 682 rd.; resten blev fordelt på gældsbreve på 3.600 rd. med Knud Gyldenstjerne til Aagaard som hovedmand eller forlover, foruden at Anne Friis stillede sikkerhed i smykker for 1.314 rd. De 3.600 rd. udredte Knud Gyldenstjerne 1623, og det store lån på 12.000 rd. med renter måtte Claus Brockenhuus betale 1624.⁴⁵⁾ Ved disse transaktioner samlede Knud Gyldenstjerne sig til gengæld regreskrav på Truid Bryske og Claus Brockenhuus for 3.600 rd. og Claus Brockenhuus tilsvarende over for medforloverne for det store lån, Frederik Markdanner, Truid Bryske og Henrik Holck; hos Karen Friis har der næppe været meget at hente.⁴⁶⁾

For Truid Bryskes vedkommende former afviklingen sig langt mere kompliceret. De fire gældsbreve konverteres på omslaget 1622, da Truid Bryske havde gjort sig usynlig, til nye obligationer. Frederik Markdanner

overlader kongen to af sin moders, fru Sofie Oldelands tilgodehavender hos andre på 1.500 rd., påtager sig selv 843 rd. og stiller sikkerhed i smykker for 1.657 rd.; Otte Brahe Stensen til Krogholm udsteder personlig obligation med Esge Brock som forlover, Knud Gyldenstierne og Hans Pogwisch påtager sig hver 2.000 rd., medens Claus Brockenhuus overtog 2.000 rd. med Ejler Quitzow som forlover. Trods opsigelse af disse gælds-breve kom der egentlig meget lidt ind i kongens kasse ved omslagene 1623–24; resultaterne blev 4.000 rd. kontant + 567 rd. for salg af dele af de smykker, der var stillet til pant. Af de resterende 9.343 rd. + uspecificerede smykkeværdier indgik indtil 1629 med sikkerhed kun 5.343 rd.⁴⁷⁾ Selv om kongens kapital havde ynglet ved tillæg af ubetalte renter, ved vi intet om, hvorledes han har inkasseret de manglende summer, kun at han – og senere det nøjeregnende renteri – næppe uden videre har ladet sig affinde med tab. Medens kongen fra Anne Friis med lidt forsinkelse havde fået hele sit tilgodehavende i 1624 (pånær smykkeværdierne, der blev deponeret), smuldrede afviklingen af Truid Bryskes gæld altså totalt eller trak i hvert fald i langdrag (jfr. iøvrigt oversigterne over afviklingen af hans og Anne Friis' gæld i tabel 9.8–9.9).

Til gengæld kunde Truid Bryskes forlovere og kreditorer, der meget forudseende også havde samlet sig krav på ham i Kiel, nu i 1622 sanke gloende kul på hans hoved »fordedellß hans forsømmellse och nachleß-ighedt«. Jørgen Munk, Iver Munk og Holger Bille til Hørbylund mødte for rettertinget med krav om refusion af tre Kielerbreve på i alt 7.000 rd., svogeren Tønne Friis til Hesselager præsenterede krav for et kongeligt gældsbrev hos Gabriel Gyldenstierne på 4.000 rd., og to Vejleborgere havde regninger på 2.048 rd.⁴⁸⁾ Som den sidste og mest dystre kreditor mødte hans nabo Frederik Markdanner, der takket være »adschillige foere løffter och hechtellßer for hannom« – deriblandt det kongelige krav på 4.000 rd. – fremlagde kontante krav på 15.003 rd., inkluderet renter, skadegæld, tæring og interesse, som han gennemgående synes at have beregnet til 12 % p. a. af hovedstolen. Hertil kom udestående fordringer på Truid Bryske for 26.800 rd., som Frederik Markdanner som forlover eller hæfter havde andel i. Truid Bryske havde lovet, at såfremt han ikke ved foregående omslag havde udfriet Frederik Markdanners hånd og segl, kunde denne få Langesø som pant.⁴⁹⁾

Men Frederik Markdanner forlangte godset til ejendom; thi »dersom hanndt dennom (gældsposterne) lenger schulle for rentte och icke aff goetzed . . . motte selge och affhende, hoffuidstolen och gielldenn medt att bethalle, kunde hannd deroffuer komme wdj aller største wleigli-

hedt och wbødelig schade.« At Frederik Markdanner næppe havde tænkt sig at afhænde godset er en sag for sig; men en anden kreditor, Iver Munk rejste indsigelse og gjorde krav på del i indførslen – åbenbart ved en *pro quota* fordeling af gæld og skade – og Truid Bryske støttede ham fornuftigvis energisk: Frederik Markdanner havde, hævdede han, »thill sinn stoere profitt och baade (overtaget Langesø) . . . for enn gandsche ringe summa.« Det lå naturligvis i Truid Bryskes interesse at likvidere gælden *en bloc* og at lade kreditorerne, som havde »offuer ilet« ham, selv fordele smerten indbyrdes, men dommen gav Frederik Markdanner medhold. 1623 fulgte endelig dødsdommen: Truid Bryskes kreditorer skulde møde med deres krav til likvidation.⁵⁰⁾

Når Frederik Markdanner ved herredagen 1622 frimodigt påstod, at han havde indfriet Gert Rantzaus brev, »szom wor hanns Mttz«, beror det på en tilsnigelse; gælden var blevet fordelt, hovedsageligt til hans moder, fru Sofie Oldeland, til hvem han i december 1624 i hvert fald måtte sælge Rønninge Søgård,⁵¹⁾ men også Langesø forsvandt mellem hans hænder til holstenske slægtninge.⁵²⁾ Frederik Markdanner har utvivlsomt – som alle andre spekulanter – ved sine forløfter og opkøb af medforlovers krav håbet at kunne overtage Langesø, men han savnede økonomiske kræfter og manøvre dygtighed nok til at holde kreditorerne fra livet; endnu i 1626 erhvervede Frederik Munk proklama over ham angående Kjeld Brockenhuus' hånd og segl for 4.000 rd., som denne havde udsat for Truid Bryske.⁵³⁾ Karen Friis måtte 1624 lade Claus Brockenhuus overtage Stensballe, og Truid Bryske, der først døde 1653, overtog Agersbæk i Jylland i forpagtning af sin svigerinde, Lisbet Friis, der 1627 også undte ham bolig og staldplads for sine heste på Vosnæsgård.⁵⁴⁾

Mange andre standsfæller måtte dele skæbne med dette trekløver; bristede forhåbninger om godsgevinst eller blot utilstrækkeligt funderede eler nedarvede kautionsforpligtelser kostede dem deres gods; adskillige døde i armod, og det er sikkert karakteristisk, at ikke helt få i næste generation søgte deres udkomme i officerskarrierer. Sikkert er det derimod, at de holstenske kreditors restriktioner og det kongelige kammers udviklede transaktioner i fællesskab havde nedkaldt syndfloden over den danske adel under de store landbrugskriser. Pengemarkedet og gods-markedet bærer i 1620'erne præg af kaos og panik. I Kiel noterede man sig de danske debitors og forlovers modvillighed mod at betale,⁵⁵⁾ og selv om Holger Rosenkrans både 1611–12 og i slutningen af 1620'erne søgte at holde sig de holstenske terminsspekulanter på tre skridts afstand, lader den generelle genstridighed – som jo også afspejles i amortiserin-

gen af de kongelige lån 1622–24 – sig næppe forklare ved en enkelt formel. Alt tyder på, at godsspekulation parres med kapitalknaphed eller i hvert fald utilstrækkelige ressourcer; man magtede ikke de komplicerede og mangesidede manøvrer, som transaktionerne forudsatte. 1623 ansøgte Frederik Munk meget karakteristisk om kongens tilladelse til af sit og sin svigerindes, Lisbet Friis' gods at måtte gøre udlæg; i en efter-skrift føjede han til, at pengene ikke kunde bringes til veje hos adelen uden store forlovere, men måske kunde man lokke købmænd dertil, når blot de fik kongens bevilling.⁵⁶⁾ Forslaget var måske nok endnu urealistisk, men Frederik Munk har dog indset, at privilegiebarriererne også hindrede kapitalmobilitet.

Kapitalknaphed, savnet af realkreditinstitutioner, bristende mobilitet på kapitalmarkedet og vel også spirende skepsis over for en række adelspersoners vederhæftighed kunde nok give enkelte godsspekulanter muligheder, men i almindelighed kan disse omstændigheder kun have bidraget til at skærpe den akutte krise. Lovgivningsmagtens inertie indtil 1622–23 er på den anden side også iøjnefaldende. En forordning 1619 traf nok foranstaltninger mod forsøg på at »behjelp sig ved exceptionibus« i gældsansliggende;⁵⁷⁾ forordningen synes at forudsætte, at kautiönisters partsansvarlighed, som var blevet fastslået ved en rettertingsdom 1602, havde almenyldighed, men den havde næppe større rækkevidde. Først regeringsforhandlingerne på herredagsmødet i København 1623 og den store gældsforordning greb ondt om rodet; i almindelighed synes den at have bidraget til at kanalisere gældsaktiviteten ind i roligere baner, og den repræsenterer et første skridt på vejen mod de embryoniske realkreditformer, vi kender fra skøde- og panteprotokollerne i 1630'erne.⁵⁸⁾ Foreløbig truede dog i 1620'erne et uoverskueligt opbrud; den samme iagttagelse gjorde Holger Rosenkrans og Christen Thomesen Sehested i deres indledning til rostjenestetaksationen 1625 ved at henlede opmærksomheden på, at der havde fundet voldsomme ændringer sted i adelens jordebøger; »en deel (er) forbedret, en deel forringet, mange gandske forandertt och till adtskillig baade wdlandiske och indlandiske formedelst kjøb, jndførsell och pandt wdj mangfoldig deell wdskiffett.«⁵⁹⁾

I danske kilder synes hverken konverteringerne af kongens tilgodehavender, den begyndende omprioritering 1620–21 af de formål, hvortil kongens kapitalmidler skulde anvendes, eller gældsinddragelserne under kejserkrigen at have efterladt sig udtrykkelige spor. Mellem 1619 og 1622 udlånes mindst 302.500 rd., medens 146.900 rd. inddrages eller tilbage-

betales frivilligt, overvejende af danske adelige; virkningerne på kapitalmarkedet er dog naturligvis dobbeltsidig, afhængig af både udlånstakt og gældsopsigelser. En række store indbetalinger fra tyske fyrster benyttedes delvis til afvikling af kongens holstenske gæld. 1620–23 indkommer ca. 957.000 rd. i renter, afdrag og subsidier, medens ca. 416.350 rd. anvendes til afdrag på gæld og andre 168.000 rd. indskydes i afviklingen af Otte Christoffer Rosenkrans' konkursbo med henblik på godserhvervelser. Disse beløbsstørrelser kan imidlertid kun meget tilnærmelsesvis belyse kapitalbevægelserne i det kongelige kammer, men på den anden side er det – bl. a. på grund af materialets tekniske mangler – meget vanskeligt at sammenfatte den adelige gælds afvikling og inertien i denne proces statistisk. Det kan kun gøres med grov tilnærmelse.

Som tidligere berørt kulminerede de årlige udlån 1618–20 med beløbsstørrelser af 75.000–115.000 rd., medens der i gennemsnit for femåret 1621–25 kun blev udbetalt 24.500 rd. årligt; omvendt andrager afdragene 1620–22 årligt 45.–50.000 rd., de følgende år i gennemsnit ca. 75.000 rd.⁶⁰) Men disse beløbstal kan kun delvis kaste lys over kongens intentioner og bevægelserne i hans finansielle kammerpolitik; de må suppleres med ordrene i kancelliets kopibøger om indbetaling af lån:⁶¹)

tabel 7.3

opsagt:

1621	23.3	til betaling på omslag.....	1622	33.750	rd.	
1621	24/8	1622	12.000	–	i alt 47.750 rd.
1621	19/11	1623	35.500	rd.	
1622	17/2	1623	30.000	–	
1622	26/3	1623	26.000	–	
1622	8/7	1623	1.000	–	
1622	?	1623	10.000	–	102.500 rd.
1622	1/2	1624	5.000	rd.	
1622	3/3	1624	57.143	–	62.143 rd.
1626	23/2	1627	165.630	rd.	
1626	23/2	1627	45.833	–	
1626	23/2	1627	32.950	–	244.413 rd.

Allerede i forhold til de normative forskrifter røber de virkelige afbetalinger forskydninger. Af de 47.750 rd., der opsiges til betaling ved omslaget 1622 indgik ganske vist 45.557 rd. og på omslaget 1623 endda lidt mere end foreskrevet (104.600 rd.), men på omslaget 1624 indkom kun

49.600 rd. og i 1627 kun 171.700 rd., henholdsvis ca. 80 % og 70 % af det påbudte beløb. Men disse tal er delvis misvisende, fordi der i afdragene også indgik store summer, som ikke havde været opsagt; inertien var betydeligt større end beløbsstørrelserne lader formode. Det vil allerede fremgå af en sammenligning med amortiseringen, forsåvidt den registreres i Kieleromslagsregnskaberne:⁶²⁾

tabel 7.4	betalte		udeblevne	
	afdrag	renter	afdrag	renter
1620	24.000	13.973	–	720
21	35.000	15.858	–	120
22	34.000	14.208	4.600	1.334
23	66.000	15.539	244	330
24	43.028	12.341	24.543	4.107
25	34.500	21.049	–	4.620
26	49.500	13.619	–	970
1627	53.900	3.070	7.200	?

Skønt Kieleromslagsregnskaberne ikke udtømmende registrerer de betalinger, der faldt eller skulde falde, udviser de flere ejendommeligheder. For det første kan vi iagttage, hvilket ikke fremgår af det øvrige materiale, at der også 1622–25 har været betydelige vanskeligheder forbundet med at inddrive de forfaldne renter. Medens 2.7 % af »die bedagten renten« udebliver 1620–21, når tallet i femåret 1622–26 op på gennemsnitligt 12.9 %, i 1624–25 endda på henholdsvis 25.0 % og 18.0 %. For det andet bærer omslagsregnskaberne egentlig overraskende få spor af de store gældsopsigelser til omslagene 1622–24 og 1627; amortiseringen strakte sig over længere perioder end de kongelige ordrer havde foreskrevet, men uden at det lader sig direkte aflæse af omslagsregnskaberne talstørrelser og marginalkommentarer.

Endelig er det ikke uden betydning at notere, at der åbenbart består væsentlige forskelle mellem kongens gældsopsigelser 1621–22 og den store og – hvad angår hensigten – definitive opsigelse i februar 1626. Den sidste fase sigter naturligvis helt klart på krigsfinansieringen, og selv om der også i opsigelserne til omslagene 1623–24 synes at indgå incitament af udenrigspolitisk art, kan vi de første åringer heller ikke udelukke andre motiver. Senest i sommeren 1623 opsatte Christian IV en lang liste over debitorer, der skulde »forandre derriss breffue, saaat dy lyder paa att betaale rentenn och siiden, naar dy opskriffues, hoffuidstolen til Fa-

biani dag« (20. jan.).⁶³) Listen indeholder beløb på i alt omtrent 122.000 rd., men heraf kun 21.400 rd. adelige lån; resten af kapitalen beror hos borgerlige, lærde eller i kompagnivirksomhederne. Midt i oktober udgik tilsvarende ordrer til lensmændene; kongens skyldnere i Helsingør og Malmø skulde udgive nye gældsbreve, forsåvidt de var vederhæftige; alle øvrige skulde derimod afkræves deres lån med byfogeden som inkassator.⁶⁴)

Til de adelige debitorer, der var tale om, udgik lignende missiver, her blot uden antydning af opsigelse,⁶⁵) men det er iøjnefaldende, at flere af disse personer erfaringsmæssigt hørte til de usikre renteydere i Kiel. Fru Anne Wittrup, hvis mand, landsdommer Jesper Grubbe til Aastrup døde 1622, havde ifølge omslagsregnskabet fået sit lån opsagt, men fik henstand, og 1624–26 udeblev renterne.⁶⁶) Aksel Rosenkrans til Glimminge måtte ved nyåret 1624 møde hos kongen for at betale en rest af sine renter på 6 rd. (af 800 rd.); 1626–33 udeblev både renter og hovedstol helt.⁶⁷) Godske Lindenow til Lindersvolds enke Karen Gyldestjerne betalte regelmæssigt renter indtil 1622, hvorefter de udeblev; 1624 fik hun – undtagelsesvis – ordre om at betale dobbelte renter.⁶⁸) Henrik Bille til Billeskov afkræves først 1625 de forløbne tre års renter af 500 rd. med 96 ½ rd.⁶⁹) Og i januar 1627 betalte Ove Barnekow til Birkholm renter for 10 år af sin moders, fru Margrethe Brahes lån fra 1614 på 2.000 dr.⁷⁰) Opgøret 1623 samler sig altså om afregning af kongens mellemværender med mindre betalingsdygtige debitorer, og det samme gælder i virkeligheden også i stor udstrækning de ganske omfattende gældsopsigelser 1621–22; selv om motiverne formentlig har været mere komplicerede, synes Christian IV således at have grebet lejligheden til at foretage en sanering af gældsbestanden.

Analyserne af Holger Rosenkrans' økonomiske forhold 1627–30 dokumenterede, at afviklingen af de kongelige fordringer gik forud for alle andre. På den anden side havde kongen ikke – eller betjente sig ikke – af andre sanktionsmuligheder end normale kreditorer. Selv om håndfæstningen forbød kongelige godserhvervelser fra adelige, foreligger der dog et par enkelte tilfælde, hvor han benyttede truslen derom som presionsmiddel. 1621 meddelte han Gunde Lange, at Aksel Rostrup og hans broder, Gunde, der var forlovere, »falledede« med deres renter, og at der derfor skulde foretages udlæg i deres gods.⁷¹) I februar 1624 hedder det, at Frederik Markdanner havde skyldt Lauge Brock en sum penge; denne havde overdraget kongen gælds brevet, og Marquard Bille

til Hvidkilde skulde da i henhold til den nye gældsforordning på kongens vegne lade Frederik Markdanner søge ved retten.⁷²⁾ Kongen anvendte ligeledes kun i undtagelsestilfælde dobbelt rentesats – efter hollandsk mønter – overfor genstridige debitorer, hvorimod skadegæld, tæring osv. aldrig forekommer.⁷³⁾

Først fra 1623 optræder indlager, der hidtil kun havde været anvendt over for umedgørlige eller insolvente debitorer trods påbuddet 1605, regelmæssigt.⁷⁴⁾ Forud for dette tidspunkt indskrænkede man sig ofte til venlige henstillinger fra kancelliet om at betale de forfaldne renter i rentekammeret; 1622 ilede Esge Brock med at udrede Gert Rantzau Esge Billes ubetalte renter, da han fik maning,⁷⁵⁾ men normalt synes renteyderne at have henvendt sig til kongen med ansøgning om udsættelse. I enkelte tilfælde bevilges det debitorer – af bekvemmelighedsgrunde – at betale i København, i andre udsættes betaling af hovedstol eller renter til det følgende omslag. Selv i 1626 fik Jørgen Ulfeld lov at amortisere sin gæld over tre terminer, Gabriel Kruse og Holger Rosenkrans over to terminer, medens den hårdt trængte Claus Brockenhuus endda fik henstand indtil videre.⁷⁶⁾ Som helhed må det da konstateres, at Christian IV forud for kejserkrigen ikke har sigtet mod nogen afvikling af sine adelige og borgerlige tilgodehavender. Der inddrages nok en del fordringer og udlånsvirksomheden reduceres fra 1620–21 væsentligt, men først og fremmest gennemfører kongen i begyndelsen af 1620'erne en sanering af sin udlånsbestand, utvivlsomt af sikkerhedsgrunde. Men selvom alle disse omplaceringer på det kongelige kapitalmarked i høj grad bidrog til at vedligeholde eller skærpe disse års krisetilstand, og skønt de udeblevne kapitaler og renter åbenbart spillede en større rolle, end tallene umiddelbart lader formode, fastholdt han en lempelig kurs indtil 1623, da det ikke længere effektivt var muligt at inddrive fordringerne ved at fordele dem på kautionsisterne til indbyrdes viderebefordring. Af de ca. 62.000 rd., der blev opsagt til omslaget 1624, indgik i Kiel kun 6.000 rd.; de øvrige afdrag (på ca. 37.000 rd.) var beløb, som ikke var blevet opsagt. I alt indgik der 1624 kun ca. 49.600 rd.,⁷⁷⁾ således at maksimalt 20 % af de opsagte beløb kan være indgået planmæssigt.

På omslaget 1627 indgik som nævnt højst 70 % (og snarest mindre) af de opsagte beløb; af de borgerlige fordringer på ca. 215.000 rd. registreres kun omtrent en femtedel i regnskabsmaterialet. Amortiseringen af kongens udestående kapitaler kan på grundlag af gældsregistre 1625/26–33/38 opstilles således (beløb i rd.):

tabel 7.5

	adelige	borgerlige	diverse	i alt
1625/26	24.192	35.246	49.100 ⁷⁸⁾	108.538
26/27	120.846	5.346	5.130	131.322
27/28	26.531	4.161	–	30.692 ⁷⁹⁾
28/29	9.348	1.998	320	11.666
29/30	2.935	240	–	3.175
30/31	–	–	–	–
31/32	8.926	946	–	9.872
32/33	1.686	2.210	–	3.896
33/38	103.057	9.281	30.000 ⁸⁰⁾	150.338
restfordringer	3.359	22.500	–	25.859
i alt.....	300.880 ⁸¹⁾	81.928	96.550	475.358

Indtil 1632/33 indgik fra adelige kun ca. 200.–250.000 rd., hovedparten på omslaget i 1627, i de sidste krigsår og de økonomisk vanskelige efterkrigsår derimod kun meget små beløb; denne krigsfinansieringskilde tørrede meget hurtigt ud, såvidt gældsregistrene rækker. Først under den voksende finanskrise i 1630'erne genoptog man indkrævningen; rentekammeret og revisionen, som førte bogholderiet, måtte konstatere, at en del beløb var indgået under krigen, men havde undgået registrering.⁸²⁾ Herudover kastede man sig med megen nidkærhed over ikke blot de resterende lån – oftest mindre fordringer – men også over tidligere lensmænds eller deres arvingers restancer, som var blevet konverteret til faste gældsbreve. Ved registreringen og indkrævningerne 1633–38 nåede man således op på en sum af 103.000 rd., hvoraf 50.–60.000 rd. blot beroede på bristende bogføring. Alt i alt indkom altså mellem 1625/26 og 1633/38 godt 340.000 rd. af de 344.000 rd., der udestod i 1624, således at der ved regnskabet afslutning blot resterende 3.359 rd. eller nærvæd 1 % af de adelige fordringer. Af kongens borgerlige fordringer henstod 1638 derimod endnu ca. 27 % uindfriet, snarest et vidnesbyrd om, at Christian IV.s merkantile interesser heller ikke fornægtede sig efter krigen.

Sammenfattende synes omplaceringerne af kongens tilgodehavender og restriktionerne fra 1620/21 altså at have medvirket til at skærpe det kaos på det adelige pengemarked og i den adelige godsbesiddelse, som præger første halvdel af 1620'erne. Den egentlige, bevidste inddragelse af kongens fordringer fandt derimod først sted under kejserkrigen, men selv om den naturligvis i forbindelse med holstenernes gældsfordringer og den

almindelige kapitalknaphed kom til at virke som stærk kreditrestriktion, er det snarest bemærkelsesværdigt, at gælden lod sig afvikle så fuldstændigt som tilfældet var. Vi har kunnet iagttage vanskelighederne meget klart i fru Sofie Brahes regnskabsbog, men selv her lykkedes det at konvertere gælden til overvejende indenlandske lån, omend næppe at nedbringe den væsentligt.

En del af forklaringen kan utvivlsomt ligge i, at regeringens indgreb i gældsstiftelsen ved forordningen 1623 og ved renterestriktionerne over for de 'ukristelige' holstenske kreditorer trods de voldsomme rystelser, de udløste, bidrog til at sanere kapitalmarkedet. Til gengæld vedligeholdt det kongelige kammer bemærkelsesværdigt nok sin kredit principielt uændret indtil så sent som i 1626. Ved en forordning 1632 og ved den praksis, der udformedes på det adelige kapitalmarked i løbet af 1630'erne, blev det videre muligt at kanalisere borgerlige pengemidler ud på markedet, når adelige blot fungerede som kautionsmellemlid mellem debitor og den borgerlige kreditor.⁸³⁾ Men en anden side af forklaringen på, at det lykkedes at likvidere den adelige gæld til kongen så fuldstændigt, og at kongen og adelen omend i beskednere omfang kunde bytte roller som kreditor og debitor,⁸⁴⁾ ligger formentlig i, at gunstige konjunkturer under trediveårskrigen senere faser i 1630'erne og begyndelsen af 1640'erne bragte betydelige kontante kapitaler til landet gennem eksporten af korn og kvæg, specielt til fordel for den økonomisk velbjergede del af adelen. Til gengæld måtte kongen lide den tort, at tre af hans holstenske kreditorer, Ditlev og Henrik Rantzau samt Kay Ahlefeld allerede i april 1628 erindrede ham om hans ubetalte renter; gældsbrevene var desuden »solcher gestalt auch mit einlagers mhanung belestigt wordenn.«⁸⁵⁾

8. Sammenfatning og perspektiver

Undersøgelserne har været tilrettelagt således, at de har kunnet tjene til belysning af vekselvirkningen mellem det adelige kapitalbehov og det kongelige kammers finansielle dispositioner i de første 30–35 år af Christian IV.s regeringstid. Men de er tillige efter sagens natur dermed også begrænset til enkelte – omend væsentlige – sider af disse fænomener. For adelens vedkommende belyser de kun udnyttelsen af den ene af de lånekilder, der stod til dens disposition, og hvad angår kongen gælder de kun en enkelt side af hans rastløse foretagervirksomhed. Selv om det stadig ikke er muligt at kortlægge adelens holstenske lån, dens indbyrdes lån eller lån og krediter hos borgerlige med hensyn til størrelsesorden og kronologi, har undersøgelserne dog kunnet bidrage til mere nærgående bestemmelse af væsentlige sider af gældsstiftelsen, dens funktioner og mekanisme, dens kronologi og effekt. På den anden side har det fyldigere og mere sammenhængende kildemateriale fra kongens kammer gjort det muligt for hans vedkommende i grove omrids at bestemme komponenterne og incitamenterne i hans finansielle kammerpolitik, politiske, materielle og andre, og at følge deres indbyrdes udvikling gennem denne periode.

For adelens vedkommende synes omstændighederne at lade formode, at de langvarige politiske og økonomiske kriser på internationalt plan – og specielt opstanden i Nederlandene – i forbindelse med akutte, men drastiske kornkriser har udløst afsætningsvanskeligheder for kvægekspporten og periodevis også for storlandbrugets kornudførsel. Den begyndende internationale détente 1598–1604 og den spansk-nederlandske våbenhvile 1609–21 ændrede nok de ydre økonomiske vilkår, men bragte også nye tilpasningsvanskeligheder. Kornpriserens stabilisering efter århundredeskiftet og flere usædvanligt gode høstår gjorde sandsynligvis den spekulationsprægede afsætning af korn fra herregårdene mindre lønnende, og omvendt forudsatte den omfattende investering i øksneproduktionen,

som afspejles i eksporttallene i de første årtier af 1600-tallet, ikke blot politisk protektionisme, men utvivlsomt også ganske krævende investeringer. Hertil kommer epidemiårene omkring århundredeskiftet og ganske høje ødegårdsfrekvenser, hvor vi kan konstatere dem.

Det er sandsynligt, at Anders Sørensen Vedel i 1591 blot konstaterede en alment kendt kendsgerning, da han kritiserede danske adeliges tiggergang i Kiels gader for at opnå lån til ublu renter; men det er også sandsynligt, at forklaringen til den hastigt voksende gældsstiftelse i Kiel, som vi kan iagttage i de sidste årtier af 1500-tallet, må søges i visse adelskredses økonomiske forlegenhed i kriseårene. I så fald kan vi ikke udelukke, at lånene under denne synsvinkel må betragtes som investeringslån eller i hvert fald er udtryk for anstrengelser for at overleve akutte kriseforhold uden varigt mén. Men meget tyder tillige på, at kriser og lån ikke mindst har ramt den mindre velbjergede del af adelsstanden med små godsbesiddelser og uden len mest føleligt. Indirekte afspejler den menige adels klager 1588 deres økonomiske trængsler.

Ligeså sandsynligt det er, at investeringslån eller 'overlevelseslån' har spillet en rolle i gældsstiftelsesprocessen, ligeså givet er det, at den tidligt forbindes med systematisk godsspekulation. Den ukontrollerede gældsstiftelse og det institutionelle apparat lod sig, som det er blevet påvist, udnytte til overlagt og ganske håndfast godssamling; ophobning eller opkøb af fordringer og kautioner, ikke blot over for de direkte implicerede, men ikke sjældent også overfor en sagesløs tredjepart, gav muligheder for pant eller indførsel. Den materielt betingede og prestigebetonede godssamling begrænses ikke til de økonomisk stærkeste grupper af adelen; også mindre godsejere tog ivrigt del, for begge parter vedkommende med meget vekslende held. Men den stærke godskoncentration i 1625 til fordel for et fåtal af storgodsejere blev slutfacit. Optagelse af lån er altså ikke længere nogen direkte målestok for adelig armod eller overdreven levestandard, men simpelthen en blanding af økonomisk nødvendighed og godshunger. Systemets svaghed ligger åbenbart blot i, at det kun under gunstige vilkår sikrede de implicerede tilstrækkelige kapitalressourcer til finansieringen af godserhvervelser og tilstrækkelig manøvredygtighed. Likviditeten var trods alt fortsat begrænset.

Det kongelige kammer havde fra Frederik II.s tid og i Christian IV.s første år været åbent for finansierings- eller investeringslån, oftest af ret begrænset størrelsesorden. Men ved et arrangement 1604–05, som synes at have været produkt af politiske forhandlinger, kastede kongen meget betydelige pengemidler på det adelige lånemarked; ved udgangen af

1605 kan hans fordringer opgøres til lidt over 300.000 dr., og i gældsregistrene optræder denne gang også en række meget store enkeltlån ved siden af den store mængde af mindre beløbsstørrelser. Vi kan antage, at forklaringen er kompliceret. Det er sandsynligt, at akutte kriser for storlandbruget og finansieringen af øksneopdrættet har spillet en rolle side om side med regeringens lovindgreb fra 1604. Men en del af forklaringen ligger formentlig også i, at de kriser, der hærgede pengemarkedet i Kiel i dette årti, har resulteret i udlånsrestriktioner i Kiel og kapitalknaphed i kongeriget. Givet er det derimod, at flere af de største lån – men også enkelte af de mere beskedne – med gustent overlæg er blevet kastet ud i kampen om det privilegerede hartkorn, muligvis endda begunstiget af de kritiske økonomiske kår. Det er simpelthen udelukket, at regeringskredsen, kongen og rådet, har været uvidende om denne proces eller har næret ønsker om at bringe den under kontrol; man valgte at vende det blinde øje til.

Men medens afviklingen af denne fase af kongens udlånsvirksomhed under Kalmarkrigen synes at være forløbet uden andre gnidninger end en række adelige fallitter, udløste den anden hovedfase voldsomme brydninger. Til baggrunden hører påny langvarige kriser for storlandbruget, denne gang blot af langt større format end omkring århundredeskiftet, afsætningskrise 1618 under genåbningen af de nederlandsk-spanske fjendtligheder og produktionskrise 1621 og de følgende år. Kriserne kombineres også denne gang med kreditrestriktioner på pengemarkedet i Kiel, ledsaget af meget omfattende pengeudlån fra det kongelige kammer 1618–20; kulminationen nåedes i 1625 med ca. 425.000 rd. Men også det andet ledsagefænomen – den ukontrollable godsspekulation – kan vi iagttage, og denne gang tager ikke blot adelige kredse, men også kongen del i kampen. Til gengæld kompliceres situationen ved Christian IV.s sanering af sine tilgodehavender og ved det voksende engagement i udenrigske anliggender fra 1620/21 så meget, at kongens aktivitet sammen med de holstenske gældsinddragelser på det nærmeste udløser kaos og panik på pengemarkedet og godsmarkedet i første halvdel af 1620'erne.

Den egentlige inddragelse af den adelige gæld finder derimod først sted under kejserkrigen, og selvom den åbenbart har medført meget store likviditetsvanskeligheder og strakte sig over en lang årrække, forløb den i det lange løb planmæssigt. Forklaringen synes delvis at ligge i regeringens anstrengelser for ad lovgivningsvejen og ved domspraksis at bringe pengemarkedet under kontrol, men også i, at krigskonjunkturerne og svenske handelsrestriktioner i Østersøområdet påny startede inflationen

og påny bragte betydelige kapitalmængder til landet. Men som helhed må mekanismen i den adelige gældsstiftelse have været langt mere kompliceret end hidtil antaget; der indgår utvivlsomt økonomisk betingede komponenter, men den forbindes med bevidst godsspekulation i hartkornshungrende adelskredse. I de to hovedfaser af den kongelige udlånsvirksomhed kommer det kongelige kammer således – utvivlsomt med fuldt overlæg – til at fungere som supplerende lånekilde i forhold til pengemarkedet i Kiel, men også som lånekasse for krisetrængte adelige og som finansieringsinstitut for den adelige godsspekulation.

Undersøgelserne af gældsstiftelsens grundlæggende struktur røber imidlertid også andre træk end den ofte hårdhændede udnyttelse af andres forpligtelser som middel til hartkornsgevinst. Trods iøjnefaldende forbindelser mellem flere af de *causes célèbres*, vi kender fra Christian IV.s tidlige regeringstid – mellem Esge Brock, Esge Bille, Truid Bryske, Frederik Munk, Claus Brockenhuus og Otte Christoffer Rosenkrans – tegner der sig andre mønstre, omend foreløbig kun i konturer. For Holger Rosenkrans' vedkommende er det sandsynligt, at hans personlige position også har forlenet ham med særlige forpligtelser. Jørgen Brahe – den nærmeste slægtning, der kunne måle sig med ham – var endnu kun i færd med at opbygge sin position og fik først langt senere rigsrådsværdigheden;¹⁾ kun Holger Rosenkrans indtog i sine nærmeste omgivelser en politisk og kulturel prestige, der også kan formodes at have pålagt ham moralske forpligtelser over for sine og Sofie Brahes slægtnings materielle tarv. Men til slægtssolidariteten hører også slægtsansvaret, som har retlige sider, specielt overfor arvingerne; forordningsforbuddet 1604 mod enkers ret til at forblive i uskiftet bo tilgodeser tilstrækkeligt klart arvingernes rettigheder.

Til disse ganske elementære træk føjer sig tillige andre, umiddelbart mindre iøjnefaldende. Ofte synes adelige at gruppere sig i slægtsbestemte eller regionalt afgrænsede »klaner«, hvis økonomiske interesser og forpligtelser indbyrdes væves sammen indtil uoverskuelighed. Det gælder ikke blot større godsbesiddere, men omkring disse højadelige kredse kan vi ofte indkredse større eller mindre grupper af mindre herremænd, om man vil en art *clientelae*, ofte blot tillige ofrene for den højadelige godssamling. I kredsen omkring Peder Munk, Ludvig Munk, Ellen Marsvin og Esge Brock finder vi stadig medlemmer af den forarmede Stygge-slægt og Juel'erne på Dunslund; omkring Frederik og Ejler Quitzow medlemmer af forholdsvist ubetydelige slægter som Skinkel og Venstermand; og Hans Speil til Gladsaxe og Niels Pedersen Galt til Ingelstad knyttes ved

slægtskabsbånd eller økonomisk afhængighed til Lindenow'erne, der også fik en væsentlig andel i deres forlis.²⁾ På den anden side bør det forstigtvis føjes til, at mønstre af denne type endnu kun aftegner sig i uklare og ofte lidet håndgribelige konturer; en afklaring forudsætter endnu en omfattende og detaljeret forskningsindsats; vi kan blot formode, at de økonomiske kriser fra slutningen af 1500-tallet og i 1620'erne kan have bidraget til den opløsning, vi kan iagttage i den fremadskridende godskoncentration.

Adelig gældsstiftelse er ikke noget specielt dansk fænomen; ustabiliteten i den privilegerede godsbesiddelse og økonomiske kriser gjorde den blot her så omfattende, at selv samtidige iagttagere fandt den påfaldende. Ligesålidt er de adelige kriser noget specielt dansk fænomen; Marc Bloch har endda opereret med »une crise des fortunes seigneuriales« af mere almene dimensioner. Men medens kriserne i Frankrig, England og Sydeuropa blandt andet beror på, at inflationen på langt sigt udmærkede den godsejende adels pengeindkomster og førte frem mod 'refeudalisering' af samfund og hoverikrav,³⁾ er det netop særegent for den danske adel, at den helt overvejende bevarede fæstegodsets faste ydelser i naturalier. Den fik i kraft af det specielle danske produktionssystem derved ikke blot særlige muligheder for at profitere af højkonjunkturerne og konjunkturudsvingene, men den udsatte sig til gengæld også i højere grad end standsfæller i Frankrig for tab, når pris- eller afsætningskriser indtraf. Den polske adels godser, hvis forhold på mange måder kan minde om det danske aristokratis, synes trods den voldsomme kornekspansionsperiode i sidste halvdel af 1500-tallet derimod også at være blevet udsat for varigt faldene produktivitet.⁴⁾

Det engelske aristokrati overlevede de kritiske årtier omkring 1600 bl. a. ved nyinvesteringer i industri, boligspekulation i Londons yderkvarterer eller billige jordopkøb i Irland,⁵⁾ og det havde i modsætning til det danske altid fordelene ved nær økonomisk og rekrutteringsmæssig kontakt med de engelske byers erhvervsliv. For den danske adels vedkommende synes nedgangen for de mindre godsejerkategorier – eller for dem, hvis dérouté førte dem ind i denne gruppe – at have startet varigt allerede i de sidste årtier af 1500-tallet, og den blev fremskyndet af den stærke godskoncentrationsproces. For højadelens vedkommende har tilbagegangen næppe været uafvendelig før konjunkturskiftet i 1640'erne,⁶⁾ og den nåede endda ikke blot at finansiere godskoncentrationen, som vi kender den i 1625, men også at høste fordelene af den krigsprægede profitinflation i 1630'erne.

Det synes imidlertid for de adelsfamiliers økonomi, som vi nu kan komme på nærmere hold at have været et alment og centralt træk, at dens formuer investeres i jordegods eller pengeudlån til standsfæller; der arbejdes med formuen, hvorimod likvide kapitaler kun optræder i forholdsvis begrænset omfang. For en højadelig familie lod kontant kapital sig naturligvis rejse ved frasalg af gods eller ved optagelse af lån; men normalt synes den overfor udsigterne til profitabel godserhvervelse meget naturligt at have foretrukket at formidle den ved kaution og retsforfølgelse af offeret og at finansiere den på kredit. Hele spillet afhang selv i sådanne tilfælde af, hvor hurtigt der kunde rejses likvid kapital og hvor smidigt, der kunde manøvreres med krediter, kautioner og retsforfølgelser. I den heksekedel, som det danske, privilegerede godsmarked har været i denne periode og da særligt under de akutte kriser, spillede lånene i Kiel og i det kongelige kammer en afgørende rolle. Og fremfor omslaget i Kiel havde det kongelige kammer den fordel, at lånene var billigere, og at udlånene begunstigede højadelen eller adelige personer i regeringens og hoffets nærmeste omgivelser.

Den økonomiske rækkevidde og de aristokratiske træk i den kongelige udlånsvirksomhed kan kun have været naturlig, så vel som fuldt overlagt i Christian IV.s øjne. Det er sandsynligt, at han under de politiske drøftelser forud for de store udlån 1604–05 har befundet sig under et vist pres, men derudover dokumenterer analyserne af hans finansielle dispositioner over den lange årrække, at han meget nøje har afvejet sine profitinteresser overfor de investeringsobjekter, der stod til rådighed. Selvom håndfæstningsbestemmelserne hindrede ham i at erhverve privilegeret gods, har han ganske givet betragtet udlånene som en fuldt sikker investering, selv under de periodevis kaotiske forhold, og fra 1616 kastede han sig endda selv indirekte ud i omfattende godserhvervelser for at sikre Kirsten Munks underhold. Christian IV.s kapitaler, der i 1618 rundede millionen, har vel næppe kunnet stå mål med dronning Sofies eller den holstenske adels, men den fik sin særlige betydning ved at kunne træde til som supplerende lånekilde, og den bidrog ikke blot til at forøge kapitalcirkulationens hastighed på det adelige pengemarked, men også ved dispositionerne i 1620'ernes begyndelse at vedligeholde eller skærpe den bestående krise.

Af analyserne af kongens udlånspolitik fremgår det videre, at Christian IV konsekvent fastholdt en fast rentesats på 6 % p. a. overfor sine debitorer, men tillige at udvælgelsen af lånere og forlovere blev foretaget med stor omhu, naturligvis for at opnå den optimale garanti for kapita-

len; derimod håndhæves omslagsreglerne, trods overførslen af holstensk indlagerret 1605, normalt lempeligt, og først meget sent – 1623, da inerten i rentebetalinger og afdrag viste sig – blev det nødvendigt at gribe til hårdere midler. Selv om der periodevis (i hvert fald 1605–09) synes at være tilløb til at yde lån som støtte til adelige uden len, lader beregningerne over det talmateriale, der står til rådighed, formode, at kongen ved sine udlån har begunstiget den velbjergede højadel eller personer, der stod regeringskredsen eller hoffet nær.

Analyserne af det kongelige kammers regnskabsmateriale og omslagsregnskaberne viser os endelig, at Christian IV må have foretaget en meget nøje afvejning af sine materielle profitinteresser overfor investeringernes formålstjenlighed; den kongelige prestige eller kronens materielle og politiske styrke forsvandt aldrig af syne. Der kan både i de første år af 1600-tallet og påny fra 1620/21 iagttages en politisk prioritering af investeringsobjekterne; i begge perioder indgik den nordtyske politik og den fyrstelige prestige som vægtige argumenter i investeringspolitikken. Endelig fik de merkantilistiske eksperimenter fra ca. 1615 en særdeles fremtrædende plads i den kongelige finansieringsvirksomhed, men uden at det synes at have berørt udlånsvirksomheden til adelige mærkbart. Den således meget omfattende kongelige foretagervirksomhed i denne periode hænger givetvis meget nøje sammen med bevidst maksimering af kronens og rigets ressourcer, men først og fremmest stillede Elfsborgs løsen efter Kalmarkrigen, øresundstoldens vækst og enkedronningens subsidier hidtil ukendte kapitalmængder til kongens rådighed. Christian IV.s foretagervirksomhed har mange træk tilfælles med den, markgreve Hans af Küstrin udfoldede, specielt koordinationen af profithensyn og politiske interesser. Men først og sidst møder vi hos Christian IV tillige den statsmerkantilistiske fyrstes anstrengelser for at befæste sin og kronens materielle styrke og politiske prestige overfor et undrende Europa.

Både den finansielle og den politiske side af Christian IV.s færd i denne henseende har altså helt åbenbare træk af tysk territorialfyrstelig støbning; sammenblandingen af den nordtyske territorialpolitik og den kongelige foretagervirksomhed er meget karakteristiske. Kongens forestillinger om den fyrstelige storhed og øvrighedsret var fremdeles endnu dybt forankret i den lutherske ortodoksi og i de tyske territoriers forfatningstradition, men de traditionelle idéer formes hos ham – antagelig under indflydelse af vesteuropæiske kulturimpulser af statsmerkantilistisk støbning – med høje og ganske selvstændige forestillinger om nødvendigheden af at styrke det dansk-norske monarkis magtfulde og prestige i in-

ternational sammenhæng.⁷⁾ Uden her at sondre mellem kongens og rigets finanser kan det fastslås uden videre, at rigets finanser i modsætning til de fleste af samtidens store og mindre staters udmærkede sig ved sin sundhed, og at det ligeledes var et særsyn, at en fyrste kunde disponere over så store kapitaler som Christian IV; den nærmeste parallel på vore breddegrader var enkedronning Sofie, hvis kapital ved hendes død nærmede sig 3 mill. rd. Jacob I måtte improvisere sig frem, det gottorpske hertughus var allerede 1606 stærkt gældsbundet, og hertugerne af Braunschweig-Lüneburg kunne 1592–1608 registrere et under-skud på hofholdningsregnskaberne på 528.000 gld.⁸⁾ Det samme gælder også de større tyske territorier; Brandenburg havde 1618 en fast, kurfyrstelig gæld på ca. 18 mill. dr., Kursachsen i 1563 over 2 mill. gld. og i 1621 5.3 mill. gld., og i Østrig stredes kejser Rudolf II (udover landsstændernes gæld) med gæld på 32 mill. gld. Kun i Bayern akkumuleres takket være hertug Maximilian I.s proto-absolutistiske finansreformer en formue, der 1612 opgøres til 0.9 mill. gld., i 1628 til 2.1 mill. gld.⁹⁾

Det er i moderne forskning med rette blevet stærkt betonet, at den europæiske fyrsteabsolutisme i sin praktiske udformning fordrer et loyalt bureaukrati og et solidt militærapparat; den kapitalkrævende vej til fyrsteabsolutismen måtte nødvendigvis lægges over ubetinget kontrol med beskatningen og anvendelsen af statens finansielle ressourcer på bekostning af stændernes bevillingsret.¹⁰⁾ Men hertil kan føjes, at den ordinære beskatning langtfra altid forslog til bestridelse af den fyrstelige prestigepolitik, og at skattestatens vækst (med den dertil hørende sociale effekt) og statsmerkantilismen er meget nøje forbundet med fyrsteabsolutismens genesis. I de tyske territorialstater – også de, som er nærmest beslægtet med Danmark – indtager fyrsternes kamp med stænderne om skattebevillingsretten og finansforvaltningens reorganisation en helt central plads. Vi kan følge, hvorledes fyrsterne ved kollegial embedsorganisation (specielt Geheimekonseillet) og ved anvendelse af juridisk skolede, borgerlige råder opbygger et centraliseret og loyalt bureaukrati; og specielt finansforvaltningen dirigeres fra det fyrstelige kabinet som et rent fyrsteligt anliggende.¹¹⁾

Den meget nøje kontakt mellem de tyske territorialfyrstehoffer af protestantisk observans og Danmark gør naturligvis sammenligning nærliggende. Men Christian IV.s opbygning af personlige kapitalressourcer tåler kun sammenligning med hertug Maximilian I. af Bayern, her blot som et produkt af forvaltningsreformer af bevidst absolutistisk tilsnit. Ophob-

ningen af de store kapitalressourcer, der tillod kongen at forfølge sine egne mål og tilsyneladende også at forme sine retningslinjer på politisk forpligtende vis, lader sig i Danmark ikke forklare ved finansielle reformer, og kongens aktionsradius begrænses fortsat i den store sammenhæng af rådets medvirken. Det kongelige kammers kapital og aktivitet afhang helt af kongens person, og den savnede omtrent fuldstændigt institutionelle rammer. Der blev på intet tidspunkt gjort forsøg på koordination af rigets og kongens kasser eller bogholderi, endsiges på forud for 1630 at etablere nogen afgrænsning af kammerets indtægtskilder over for rentekammerets. I begyndelsen af 1620'erne gjorde kongen derimod forsøg på at frigøre kapital til fortsat udenrigspolitisk virksomhed ved at forlange dækning for de udgifter, han gennem lån havde afholdt, og først ved kongens troppehvervninger fra 1620 forelå der en situation, der fra rigsrådets synspunkt kunde rumme faretruende, konstitutionelle perspektiver. Før dette tidspunkt indeholder kongens dispositioner ingen træk, der peger frem mod fyrstelig absolutisme.

I de senere faser af denne periode – 1618–25 – opnåede det kongelige kammer derimod en central plads som instrument i kongens udenrigske projekter. Trods denne etapes store kapitalrigdom forcerede den kongelige aktivitet – og specielt netop den udenrigske – kapitalbehovet, og det tvang majestæten ud i en art kumulativ afspresningspolitik overfor rigsrådet: Hans udenrigske engagementer blev iværksat med kammerets egne midler eller finansieret ved lån hos enkedronningen. Når de fuldbyrdede kendsgerninger forelå, forvandlede udgifterne til 'rigens' anliggender, som måtte dækkes ved rigsrådsbevilling af ekstraskatter – hvorved kapitalen blev frigjort til fornyet aktivitet; lånene blev jo nemlig ikke afviklet. Denne udnyttelse af det kongelige kammer røber slægtskabet med de tyske territorialfyrsters finansielle manøvrer; men den er unægtelig ganske perspektivrig, navnlig fordi den bringer kongens udnyttelse af sin stilling som hertug af Holsten (dvs. som tysk rigsfyrste) som udenrigspolitisk afspresningsmiddel overfor rigsrådet i erindring.

At rigsrådet har været på det rene med det politiske og taktiske spil, der foregik fra det kongelige kammer, er uundgåeligt, selvom det ikke er blevet indviet alle de kongelige manøvrer. Men først 1623–24 – under faretruende udenrigspolitisk og økonomisk vejrlig og under omstændigheder, hvor kongens dispositioner netop stod i begreb med at engagere 'riget' – bremsede rådet op. Men dets egen sondring mellem 'rigens' og kongens politiske og finansielle ressort var imidlertid et tveægget sværd, ikke blot fordi Christian IV senere – trods ihærdige protester – netop

benytter den som argument for at afpresse rigsrådet skattebevillinger til refusion af hans dispositioner og udgifter på 'rigens' vegne og for hans skelen mellem rentekammerets og det kongelige kammers midler. Men sagen har tillige principielle perspektiver. Kongens krav på dispositionsret i 'reservatanliggende' – udenrigspolitik og finansstyre – udkrystalliseres nok først ret sent, men der synes dog at have foreligget ikke nærmere definerede forestillinger om visse reservatsager allerede forud for 1620, nemlig den kongelige dynastipolitik, forsåvidt den kun engagerede kongen selv politisk og kun kammerets midler finansielt; udviklingen efter 1620 medførte jo netop, at Christian IV.s hvileløse og kapitalkrævende aktivitet også fik en voksende tendens til at engagere 'riget' politisk og finansielt.

På den anden side bør man formentlig forud for 1630'erne være varsom med at etablere en for skarp principiel modsætning mellem hensigt og midler i rigsrådets og kongemagtens finanspolitik; det traditionelle skel mellem rigsrådskonstitutionalisme og monarki – som forskningen ofte har været tilbøjelig til at hæfte sig ved – er næppe tvingende nødvendigt. Med undtagelse af reaktionsperioden under Christian III præges forholdet mellem kongen og rådet i det 16. århundrede som helhed af harmonisk samarbejde om finanspolitikken.¹²⁾ Begge parter har kunnet følge hinanden langt i retning af målet for kronens finanspolitik: at udnytte kronens ressourcer så effektivt som muligt med henblik på styrkelse af dens materielle og politiske ressourcer, men under kontrol af begge de to parter, der repræsenterede og forvaltede kronens suverænitet. Midlerne dertil lå i indtægtsmaksimering, tilbageholdende beskatning og udgiftsbe- grænsninger, forholdsregler der direkte skulde begunstige samfundets velstandsvækst og indirekte styrke statsmagten.¹¹⁾

Både kongen og rådet accepterede – trods konkrete uoverensstemmelser om udenrigspolitikens udformning – endnu i Christian IV.s første år fuldtud disse principielle doktriner og det konstitutionelle samarbejde. Og selv om kongens finansielle dispositioner fra kammeret kunde rumme en politisk forpligtende effekt, også for rådet, og skønt rådet i begyndelsen af 1620'erne begyndte at rejse indsigelser mod Christian IV.s udenrigske engagement og hans lidt tvivlsomme, finansielle manipulationer, foreligger der næppe tvingende argumenter for at rigsrådet har set et politisk faremoment eller modsætningsforhold i kongens store kapitalressourcer og hans finansielle dispositioner forud for dette tidspunkt. Rådet ønskede fremfor alt at undgå politisk tvingende gældsbundethed under de økonomisk usikre vilkår, men også at afværge engagement i de europæiske konflikter og at afvikle kongens politisk farlige lejetropsamlinger.

Først da nærmede man sig en politisk og finansiell situation, som peger udover de traditionelle rammer.

Kongens nordtyske projekter ved århundredets begyndelse gav ikke anledning til politisk konflikt, hvorimod rådet i 1623–24 betydede kongen, at hans tyske territorialpolitik ikke angik riget, i hvert fald ikke finansielt. På det erhvervspolitiske plan synes rådet principielt at have delt kongens merkantilistiske forestillinger; at rådet 1620–21 anbefalede varsomhed beror formentlig bl. a. på, at de kongelige projekter greb altfor drastisk ind i byernes traditionelle erhvervsstruktur og i øvrigt forudsatte større kapitalressourcer end man rådede over.¹⁴⁾ På ganske tilsvarende måde må vi antage, at rådet fuldtud står bag det kongelige kammers omfattende udlån af kapital. Adelens interesser og erhvervsaktivitet var endnu helt afhængig af afkastningen af deres godsressourcer, og omvendt har hverken kongen eller rådet formentlig set noget forkasteligt eller økonomisk u hensigtsmæssigt i den adelige godsspekulation, før den i 1620'erne truede med at udarte til kaos og måtte bringes under kontrol. Kongens udlånsvirksomhed til danske adelige får således påny både økonomiske, finansielle og politiske perspektiver, men den har også sin plads i datidens politiske og sociale system.

Det er på forhånd velkendt, at danske adelige kun i beskedent omfang investerede kapitalmidler i den merkantilistiske erhvervsvirksomhed i årene omkring 1620; rigsråd Albert Skeels konstatering af sine standsfællers likviditetsvanskeligheder og uvilje mod at engagere sig permanent taler sit tydelige sprog, og den svenske residents iagttagelser reflekterer til overflod en utvivlsomt almen bedømmelse i København. Det er blot ikke ensbetydende med, at rigsrådet principielt distancerede sig fra Christian IV.s merkantilistiske program. Den tidlige danske merkantilisme følger tilsyneladende i højere grad end f. eks. den engelske ældre traditioner for statslig regulering af erhvervslivet og den bærer stadig spor af foretagertraditionerne fra 1500-tallet. I sammenligning med den engelske diskussion tidligt i 1620'erne spiller pengeteoretiske overvejelser, krisefænomener og handelskonkurrence en helt underordnet rolle, medens de idealforestillinger om selvforsyning, velstandsvækst og politisk-økonomisk prestigevekst, som nedfældes i den kongelige danske erhvervspolitik, åbenbart har været helt afgørende.¹⁵⁾

Det er muligt, at de akutte kriser i England, nedgangen i eksporten af *broad cloths* fra 1614 og handels- og pengekriserne i Østersøområdet i begyndelsen af 1620'erne har spillet en rolle for den praktiske udformning af Christian IV.s industrielle og merkantile program. Fælles for de

to lande er det med vished dog kun, at handelskriserne ledsages af drastiske agrarkriser, hvis virkninger i England havde vidtrækkende forsyningsmæssige og sociale perspektiver. Den helt fundamentale forskel ligger derimod i, at den danske erhvervsstruktur ikke blot var helt anderledes ensidig end den engelske, men også i, at man helt savnede den kapitalbevægelighed og den sociale mobilitet, som er så karakteristisk for engelsk erhvervsliv. Strukturelt og socialt har det danske produktionssystem – med mulig undtagelse af Polens – været forholdsvis arkaisk og i hvert fald ganske enestående i europæisk sammenhæng ved sit grundlæggende agrare præg.

Fra det adelige storlandbrugs synspunkt kunde de kongelige pengeudlån som helhed formentlig tillægges en væsentlig funktion under forudsætning af, at disse pengemidler alene tjente krisedæmpende formål, men hertil må det som undersøgelserne synes at have godtgjort dog føjes, at landbrugskriserne ledsages af ganske omfattende – og økonomisk usund – jordspekulation, som komplicerer situationen væsentligt, og som åbenbart bidrog afgørende til at skærpe krisernes omfang og rækkevidde. Antager vi skønsvist, at 3–5 % af det samlede adelige hartkorn blev omsat årligt under 1620'ernes kriseforhold, vil de dermed forbundne investeringer have krævet kapitalomsætning af 400–700.000 rd. årligt, altså beløb af en væsentligt alvorligere størrelsesorden end kriserne i sig selv berettigede til. Selv om disse – helt fiktive – kapitalbeløb aldrig har skullet mobiliseres kontant, har både landbrugskriser og kreditrestriktioner i Kiel formentlig medvirket til at dræne storlandbrugets ressourcer. Under denne synsvinkel får da ikke blot regeringens radikale kriseforanstaltninger 1622–23 deres særlige betydning, men ligeså væsentligt – og næppe uoverlagt – må det have været, at kongen først i 1626 foretog den egentlige inddragelse af sine udestående fordringer hos danske adelige.

Alligevel vil det formentlig – også målt med en samtidig alen – være misforstået eller meningsløst at se en altfor stærk modsætning mellem landbrugsproduktionens interesser og Christian IV.s merkantile program. Det adelige kapitalmarkeds isolation udelukkede en direkte forbindelse til den merkantile og industrielle overbygning, kongen sigtede imod, og omvendt består der ikke nogen direkte sammenhæng mellem det adelige storlandbrugs akutte kapitalbehov under kriserne 1618–23 og de merkantilistiske eksperimenteres delvise forlis. Kongens pengeanbringelse i kapitaludlån har som talanalyserne har dokumenteret nærmest karakter af profitabel investering, når andre og merkantile formål var tilgodeset. modsætningerne ligger langt snarere i, at det merkantilistiske program

og kapitaludlånene hvilede på ekstraordinære indkomstkilder, og at denne virksomhed meget tidligt – og altfor tidligt – blev nedprioriteret i forhold til andre politiske mål, først og fremmest det udenrigske engagement.

Noter

1. Introduktion

1. J. A. Fridericia i Danmarks Riges Historie IV, 1896–1902, s. 131; jf. den seneste og bedste fremstilling af 'statsregnskabet', Sv. Ellehøj, Christian IVs tidsalder, Politikens danmarkshistorie 7, 1970, s. 67–74.
2. J. H. Schlegel, Sammlung zur dänischen Geschichte I.1, Kjbh. 1774, s. 128 og II,4, 1778, s. 146.; jf. også A. Rubow, Renteforhold i Danmark fra Reformationen til Christian V's danske Lov, 1914, s. 107, hvor det tillige nævnes, at kongen allerede omkring 1590 starter sin udlånsvirksomhed på Kieleromslaget; jf. også ndfr. s. 26 f.
3. Sv. Aa. Hansen, Adelsvældens grundlag 1480–1720, 1964, s. 134, 136 f.
4. Jf. Ellehøj, anf.arb., s. 216–18; E. Ladewig Petersen, The Crisis of the Danish Nobility 1580–1660, 1967, s. 20, 25 ff.; SEHR XVIII, 1970, s. 76–78; Gyldendals danmarkshistorie II, Perioden 1560–1645, 1970, kapp. 3.1 og 3.2.
5. Fr. Meidell, Bille-Ættens Historie II,1, 1893, s. 37 f. – Meidells konstruktion af en 'spirende slesvigholstenisme' (sst., s. 52 ff., 470) kan vi derimod uden videre lade ude af betragtning; jf. ndfr. s. 87.
6. Personalhist. tidsskr. 1970, s. 11–26, specielt s. 12 f., 23 f.
7. Sv. Aa. Hansen, anf.arb., s. 134 og 136.
8. Kr. Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid I, 1883–85, s. 139 f.; jf. ndfr. s. 31 f. – Det samme moment kommer oftere frem i de kongelige bevillinger til salg af adelsgods til dækning af gæld.
9. Crisis, s. 14 ff.; jf. M. Sering, Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage, 1908, s. 348 ff.; Rob. Ashton, The Crown and the Money Market 1603–1640, 1960, s. 1–30, specielt s. 12 ff. og 186 ff.
10. C. F. Bricka og S. M. Gjellerup, Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede I, s. 284.
11. Rubow, anf.arb., s. 95 ff.
12. Om de større muligheder for konsolidering af borgerlige lån med adelige kautio-nister som mellemled, se Crisis, s. 14 f.
13. Medens der foreligger enkelte undersøgelser af omslagsinstitutionerne fra retlige eller kulturhistoriske synspunkter savnes der en moderne behandling af penge-markedets økonomiske funktioner; A. Lorenz, Ein halbes Jahrtausend Kieler Um-schlag, Kiel 1965, s. 17–48 kan ikke udfylde dette savn; jf. Hist. tidsskr. 12.r.IV, 1969–70, s. 646 f.
14. R. Ehrenberg, Das Zeitalter der Fugger I, 1922, s. 265 f.
15. Jf. H. v.d. Wee, The Growth of the Antwerp Market and the European Economy II, 1963, s. 239 ff., 263 ff.

16. Ehrenberg, anf.arb. I, s. 267 ff. – Jf. i øvrigt H. Killigrew t. lord Burghley 1588 26/4; G. Gilpin t. Francis Walsingham 1588 9/10; Calendar of State Papers. Foreign Series (Elizabeth) XXI:4, 1931, s. 326 og XXII, 1936, s. 310. De danske akter vedrørende de holstenske lån til Antwerpen foreligger bl.a. i RA.TKUA. Spanske Nederlande A.II.8 Akter og dok. vedr. statholder . . . Henrik Rantzaus fordringer på staden Antwerpen 1570–1606; jeg håber senere at kunne vende tilbage til dette emne, men foreløbig skylder jeg professor Herman van der Wee og dr. Helma de Smedt, Louvain, tak for at have henledt min opmærksomhed på, at der også i Antwerpens byarkiv foreligger et ganske omfattende kildemateriale. – Lignende vanskeligheder havde Peder Oxe ved at få sine udlånte midler hjem; A. N. Ryge, Peder Oxes Levnet, 1765, s. 318 ff. – Samtidig med krisen i Antwerpen kunde Paul Rantzau dog stille 157.000 gld. til rådighed for byen; L. Bobé, Slægten Ahlefeldts historie I, s. LXVII.
17. Ehrenberg, anf.arb. I, s. 268 note 92; jf. også Rubow, anf.arb., s. 105 f. – Rentesatsen for indenrigske pengeudlån i Kiel synes da også – om vi kan fæste lid til tallene – at have været svagt faldende, fra 7½ % i tiåret 1580–89 til ca. 6⅓ % 1590–99, hvorefter den på ny steg svagt.
18. H. Kellenbenz, Der Konkurs des Peter und Thomas Ahlefeldt, 1947, pp. 46, 49 ff.; ndfr. s. 41 f.
19. L. Andresen u. W. Stephan, Der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung II, s. 42 ff.; Johanne Skovgaard i Sønderjyllands historie III, s. 50; jf. ndfr. s. 42.
20. Således Sv. Aa. Hansen, anf.arb., s. 132.
21. Jacob Fabricius d.y.s. optegnelser 1617–44, s. 17, 19 f., 42.
- 22) At de kongelige lån kun udgør en forholdsvis ringe belastning af den adelige godsbesiddelse (jf. ndfr. s. 71 f.) udelukker naturligvis ikke den teoretiske mulighed af, at de kan have haft en investeringsmæssig betydning, eller at de kan have forceret adelig godsspekulation.
23. Særligt karakteristisk er Melchior von der Osses 'Testament gegen Herzog Augusto, Churfürst von Sachsen, 1556'; K. Zielenziger, Die alten deutschen Kameralisten' 1914, s. 161 ff., 174 f.; jf. f.eks. F. Hartung, Der deutsche Territorialstaat des XVI und XVII Jahrhunderts nach den fürstlichen Testamenten, 1912, s. 274 f.; L. Zimmermann, Der hessische Territorialstaat im Jahrhundert der Reformation I, 1934, s. 131 ff.; E. Ladewig Petersen, Fra domænestat til skattestat, kap. I. – Om Danmark, hvor lensreformerne efter reformationen kan antages at afspejle tilsvarende bevidst kameralistiske bestræbelser for maksimering af kronens indkomster, E. Ladewig Petersen, Det danske samfund i reformationstiden, 1971, s. 115 ff., 129 f. Om fyrsten som foretager (*enterpriser*), se H. Kellenbenz, Die unternehmerische Betätigung der verschiedenen Stände während des Übergangs zur Neuzeit, 1957, s. 18–21; W. Treue, Der Verhältnis von Fürst, Staat und Unternehmer in der Zeit des Merkantilismus, 1957, s. 32–34; F. Redlich, Der fürstliche Unternehmer, eine typische Erscheinung des 16. Jahrhunderts, s. 17–32 og 98–112. – Som det vil fremgå af det følgende lader Redlichs sondring mellem fyrsten som økonom og som foretager sig næppe begrunde funktionelt eller opretholde i praksis. At fyrster og adelige ikke indlader sig på egenhandel kan være økonomisk betinget af konkurrenceudygtighed i fragtrater, organisation osv.
24. Redlich, anf.arb., s. 26 ff., 98 ff.; om Sverige, Birgitta Odén, Kronohandel och finanspolitik 1560–1595, 1966, s. 27 ff., 179 ff., 386 ff., 411 ff.

- 25) Charlotte Millies, *Die Anfänge einer staatlichen Wirtschaftspolitik in Mecklenburg im 15./16. Jahrhundert*, 1937, s. 12–19, 76 ff.; jf. også P. Langendorff, *Herzog Johan der Jüngere zu Schleswig-Holstein*, 1924, s. 386 ff.; J. Steen Jensen, *Hertug Hans d.y.*, 1971, s. 42–48, 167–70.
26. Jf. Ellehøj, *anf.arb.*, s. 71 f.; jf. ndfr. s. 18.
27. Jf. E. Ladewig Petersen, *Danske herregårdsregnskaber fra 1600-tallet*, 1969, s. 102 ff., 108 f.; *Crisis*, s. 21 ff. – Enkedronning Sofies udlånsvirksomhed må opfattes under bl.a. denne synsvinkel; jf. ndfr. s. 127 f. note 35.
28. Jf. ndfr. s. 18 ff.
29. Det kan måske tilføjes, at kongens muligheder for foretagervirksomhed – i modsætning til adelens – i princippet begrænses eller helt afskæres af håndfæstningens forbud mod erhvervelse af frit gods; jf. dog ndfr. s. 31 f., 72 f. Og det kan videre i denne sammenhæng nævnes, at det synes at have været normalt i datidens Europa, at adelige og uadelige kapitalister (selv bortset fra alle ambitioner om social status) ofte har foretrukket den lavere forrentede, men sikrere, langsigtede investering i fast ejendom fremfor udlån til markedsrente (H. J. Habakkuk, *The Long Term Rate of Interest and the Price of Land in the Seventeenth Century*, 1952, s. 26 ff.; jf. *Herregårdsregnskaber*, s. 105–08). På den anden side kan det næppe udelukkes, at man i hvert fald periodevis har kunnet opnå højere forrentning ved investering i fast ejendom end på anden måde; jf. *Hist. tidsskr.* 12.r.VI, 1972–73, s. 686.
30. Jf. Redlich, *anf. arb.*, s. 104–08.
31. L. Mollwo, *Ein fürstlicher Kapitalist im sechzehnten Jahrhundert*, 1908, s. 185 ff.; samme, *Markgraf Hans von Küstrin*, 1926, s. 76 ff., 126–41, 491–524. – Om hans indblanding i skandinavisk politik, se f.eks. Birgitta Odén i *Scandia* 37, 1963, s. 110, 117; *Hist. tidsskr.* 12.r.VI, 1972–73, s. 418–22, samt Mollwo, *anf.arb.*, s. 227 ff., 546 ff.
32. Jf. ndfr. s. 32 og 37 ff.
33. Gældsregistret 1605 (åbenbart Schlegels kilde) findes i RA.D.kanc.B 211 (i det flg. GR 1605). – I RA.D.kanc.B 213 findes renteskriver Søren Rasmussens regnskaber for kongens udlånte kapitaler 1625–39 og 1641, som dels indeholder et gældsregister opstillet i flere etaper 1626–30 (i det flg. GR 1626–30), dels løbende regnskaber over afviklingen af fordringerne 1625–39 (i det flg. GR med angivelse af år, f.eks. GR 1627/28. Regnskabet for 1630–31 mangler). – Om kilderne, jf. i øvrigt nedr. s. 25 f. med note 30–32.

2. Rigens og kongens financer

1. Overslagene findes i RA.D.kanc.B 202. Overslaget 1600/01, som er udateret, kan tidsfæstes efter sine oplysninger om lensmændene, men synes i øvrigt kun at være et forarbejde til overslaget 1602. Overslaget 1602 er trykt af Schlegel, *anf.udg.I.1*, 1771, s. 23–130; *Rigens bog 1608 i Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872*, s. 28–98; overslaget 1630 i *Budstikken V*, 1824, sp. 425–82. – Selvom både overslaget 1602 og 1608 påberåber sig gennemsnitsberegninger over treårsperioder for visse indtægter og udgifter (således sundtolden, told og accise og de uvisse lensindtægter), synes den reelle (eller primære) kilde at være arbejdet 1600/01, der således må opfattes som en art standard. Jf. i øvrigt Kr. Erslev, *Konge og lensmand*, 1879, s. 186 f.

og oversigten hos Birgitta Odén, Rikets uppbörd och utgift, 1955, s. 39–42. Den principielle redegørelse for kongens finansielle ressourcer og dispositioner motiveres af den følgende undersøgelse af pengeudlånenes økonomiske og politiske perspektiver.

2. Regnskabet har 129.039 dr.
 3. Jf. Erslev, anf.arb., s. 187 note 1; Odén, anf.arb., s. 41; Ellehøj, anf.arb., s. 67–74; Gyldendal II, kap. 3.4; Engberg, Dansk finanshistorie i 1640'erne, 1972, s. 114 ff. – Kersten Krügers anklage mod danske historikere (senest Ellehøj) for kritikløst at have benyttet disse overslag (Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628, 1970, s. 63 f.) er helt meningsløs og beror på hans egne misforståelser af rentemesterregnskaberne karakter; overslagene har nok overvejende normativ karakter, men afspejler utvivlsomt nettobudgetteringsrammerne langt mere realistisk end rentemesterregnskaberne, der er kasseregnskaber for de beløb, der indgik i rentekammeret; jf. Engberg, anf.arb., s. 20 f. og min anmeldelse af Krügers bog i Hist. tidsskr. 74, 1974, s. 425–27.
 4. Jf. Det danske samfund i reformationstiden, s. 129 f.
 5. Overslaget 1630 synes dog (i langt højere grad end de tidligere) at være tendentiøst; det var udarbejdet på kongens foranledning og havde i hans øjne én gang for alle »demonstreret indtægten ikke at være bastant den daglige udgift at modstå«, medens rådet omvendt påpegede dets ensidigheder; Egenhænd. Breve III nr. 91, 110, 114, 454–55, 458; Erslev RR II, s. 241, 362, 364–66, 367, 395; Gyldendals danmarkshistorie II, kap. 6.2; Engberg, anf.arb., s. 117 og 121; Fra domænestat til skattestat, s. 18 f.
 6. Jf. Ellehøj, anf.arb., s. 306 ff.; Gyldendals danmarkshistorie II, kap. 6.2.
 7. Af øresundstoldindtægterne indbetales f.eks. til kongens kammer (ifølge Christian IV's kalendernotitser):

1607 af 132.552 dr. :	118.030 dr.
1608 – 143.443 – :	123.712 –
1618 – 179.931 – :	158.676 –
1619 – 190.689 – :	142.355 –
- Jf. J. Wilcke, Christian IV's møntpolitik 1588–1625, 1919, s. 234; Krüger, anf.arb., s. 211 ff., 302 f., 313 ff., 320. Efter regaleretten kunde kongen naturligvis principielt disponere over øresundstolden, men den er næppe ubeskåret gået i kongens kasse; udover kongelige anvisninger i tolden er ganske store beløb periodevis indgået til rentekammeret; i overslagene figurerer den jo i øvrigt blandt rigens indtægter. Kontrollen med regnskabsførelsen synes dog at have været unddraget rentekammerets revision; jf. A. G. Hassø, Christoffer Walckendorff, 1933, s. 83 og 87; Aksel E. Christensen, Dutch Trade to the Baltic about 1600, 1941, s. 296 ff., 318 ff.
8. RA. TKIA. A I.12 Registrerede koncepter (og indlæg) til patenter 1525–1661 I, 1608 23/12; Johanne Skovgaard, anf.arb. III, s. 49 f., hvor der ikke skelnes mellem ordinært budget og kapitalregnskab. Koncepten til instruksen er dog næppe helt udtømmende.
 9. RA. OR 1610. – Lånet skyldes formentlig Esge Brocks opkøb af gods fra Elsebe Skram til Svanholm, enke efter Esge Bille, som kompensation for sine udlæg til dækning af dennes gæld; jf. L. S. Vedel Simonsen, Rigsraad Esge Brocks Levnet, Odense 1842, s. 58 f., 66 f. og 74 f.
 10. RA. OR 1605–07; jf. tabelbilag 9.1.

11. Således Krüger, anf.arb., passim.
12. Jf. f.eks. RA. RMR 1606/07, fol. 249r; 1608/09, fol. 293v-94r, 315v, 340v; 1609/10, fol. 221r; 1611/12, fol. 285r; 1612/13, fol. 228r. – Ofte er der vist tale om mindre lån til kancelliembedsmænd. Omvendt bogfører Christian IV i ganske få tilfælde beløb, der »war erlagt paa renteriet af forseelse«, eller betalte en købmand hans tilgodehavender, som han burde have haft i rentekammeret; Nyerup, Kong Christian IVdes egenhændige Optegnelser i hans Skriv- og Reisekalendere, 1825, s. 500; Schlegel, anf.udg. II.3, s. 64.
13. 1593 meddeles det, at fru Mette Rud i rentekammeret havde gjort rede for sin afdøde mands, Henrik Gyldenstiernes restancer; hun afgiver samtidig et gælds brev til kongen på 10.000 dr. og vederlag for resten (P. Friis Edvardsen, Underretning om Schiælschiør Kiøbstad, 1759, s. 613-15; L. S. Vedel Simonsen, Familie-Efterretninger om de danske Ruders . . . Adelslægt II, 1845, s. 210; jf. Kanc.Brevb. 1593-96, s. 30 f., 244 f., 295; 1956-1602, s. 68). – Om Christen Barnekows restancer, se C. F. Bricka i Hist. tidsskr. 4.r.III, s. 20 f.; jf. Da. Saml. VI, 1870-71, s. 133 f.; GR 1625/26 og Kanc. Brevb. 1624-26, s. 578. – Om Marquard Bille til Hvidkilde, se Meidell, anf.arb. II.1, s. 329, 363, 365; jf. Kanc. Brevb. 1603-08, s. 193, 236; 1616-20, s. 101. – Også bøder for personlige eller administrative forseelser indbetales undertiden i kongens kammer; jf. f.eks. Nyerup, anf.udg., s. 453, 456.
14. Egenh. Breve I, s. 371; jf. også s. 63.
15. Jf. Elisabeth Bamberger, Finanzverwaltung der deutschen Territorien im Mittelalter, 1923, s. 191 ff.; Birgitta Odén og Herluf Nielsen i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder VIII, 1963, sp. 190-94; jf. også Astrid Friis, Rigsrådet og statsfinanserne i Christian III's regeringstid, 1940-42, s. 22-35. – Om Christian IV's tid, se nu også Krüger, anf.arb., s. 55 ff., 301 ff.; Engberg, anf.arb., s. 266-74; jf. også generelt G. Oestreich, Das persönliche Regiment der deutschen Fürsten am Beginn der Neuzeit, 1969, s. 201-34.
16. Jf. Engberg, anf.arb., s. 267-69. – Kalenderne 1614 og 1616-17 savner regnskabsnotitser og har itinerar-karakter.
17. Medd. Rtk. arch. 1872, s. 169; jf. Engberg, anf.arb., s. 51.
18. Krügers opstilling (anf.arb., s. 60) af de kongelige indtægter er misvisende, dels fordi den ikke sonder mellem drifts- og kapitalbevægelser, dels fordi sammenstillingen med rentekammerets »wirklichen Einnahmen« er vildledende.
19. Opstillingen er beregnet på grundlag af kalenderne 1607-08; Schlegel, anf.udg. II.3, s. 29-84. – Sammentællingerne af overskuddet 1607 (sst., s. 58 f.) er fejlagtigt. Kurserne for de fremmede møntsorter, der optræder, er udregnet ad matematisk vej og kollationeret med rentemesterregnskabernes.
20. Til forbruget regnes kongens indkøb af klæder, smykker og kunstgenstande, lønninger til tjenestefolk, gaver til gejstlige, drikkepenge, transportudgifter osv.
21. Jf. C. O. Bøggild-Andersen i DBL² IV, 1934, s. 605.
22. Jf. ovfr. s. 16 og ndfr. s. 32, 37 ff.
23. Tabellen opstilles på grundlag af kalenderantegnelserne 1618; Nyerup, anf.udg., s. 401-46; jf. Molbech i Nyt hist. tidsskr. IV, 1850, s. 309-31. – Uoverensstemmelsen mellem kalenderens og mine tal skyldes dels en posteringsfejl, dels, at Christian IV har set bort fra en forstrækning til kommunetet på 9.000 rd. (jf. Nyerup, anf.udg., s. 430; Da. Saml. VI, s. 133-35; C. E. F. Reinhardt i Hist. tidsskr. 3.r.III, s. 26

- note 1). Kurserne for fremmede møntsorter er også her beregnet ad matematisk vej. – Renteindtægter, der registreres omhyggeligt de følgende år, savnes her.
24. Nyerup, anf.udg., s. 413.
 25. Dette svarer altså til Fridericias tal; jf. ovfr. s. 9 note 1.
 26. Nyerup, anf.udg., 2. 428, 441; jf. R. Willerslev, Danmarks første aktieselskab, 1940–42, s. 623, 625 ff. – Der synes bag udlånene til private at skjule sig støtte til disses aktietegning i Ostindisk kompagni.
 27. Jf. Krüger, anf.arb., s. 59 f.; Engberg, anf.arb., s. 268 f.
 28. I april 1611 udbetales således af kongens kammer til den forestående krig 230.794 dr.; RA. D. kanc. B. 215. VIII.2.
 29. Jf. Fridericia, *Écon. politique*, s. 302–25; Willerslev, anf.arb., passim; S. Dalgård, *Dansk-norsk hvalfangst 1615–60*, 1962, s. 360–63; jf. også sammenfattende Ellehøj, anf.arb., s. 328 ff.; Gyldendals danmarkshistorie II, kap. 3.6.
 30. Det kan nævnes, at originale gældsbreve med en enkelt undtagelse ikke synes bevaret. Vi er således udelukkende henvist til forvaltningens regnskaber. Endvidere kan der være grund til at anføre muligheden for at gældsbrevene udover de virkelig udbetalte summer har inkluderet provision eller det første års rente på samme måde som det ofte synes at have været tilfældet i private transaktioner på omslaget i Kiel, således at gældsbrevs nominelle pålydende ikke svarer til det virkelig udbetalte beløb. Til støtte for denne antagelse kan det nævnes, at hovedbrevet på det lån, fru Anne Lykke til Holbækgård optog på omslaget 1606, lyder på 10.000 dr., men at hun i Kiel kun fik 9.500 dr. udbetalt (GR 1605; RA. OR 1606); der foreligger ikke vidnesbyrd om tidligere eller senere udbetalinger, og da lånet opsiges 1612, indkræves det fulde beløb. Dette tilfælde synes – af ukendte årsager – dog netop at have været undtagelsen, da regnskaberne normalt bogfører de fulde beløb til udbetaling. – Hertil kommer de næsten ubegrænsede muligheder for regne- eller posteringsfejl. F.eks. opsiges kancelliet 1626 23/2 lån hos Mogens Kaas til Støvringgård og fru Sofie Brahe, s. Peder Munks (Kanc. Brevb. 1624–26, s. 577), skønt det af omslagsregnskabet fremgår, at begge havde betalt på omslaget 1626. I sådanne tilfælde må regnskabernes oplysninger foretrækkes, bl.a. fordi marginalantegnelserne regulerer efter de aktuelle forhold. Hertil kommer endelig, at debitorer eller kautionister undertiden udskiftes, og at terminsdatoen i visse tilfælde i begyndelsen af 1620'erne ændres til Fabiani et Sebastiani dag (20. januar), formentlig af praktiske grunde.
 31. Teksten er helt uberørt og har ingen oplysninger om ajourføring eller antegnelser om indbetalinger. Opstillingen indeholder dog også beløb af anden art, således at regnskabet får karakter af statusopgørelse for det kongelige omslag i København; jf. tabelbilag 9.3.
 32. Materialets komplicerede art gør det uskikket til tabulering.
 33. Kanc. Brevb. 1584–88, s. 394; jf. ndfr. note 35.
 34. Sst., s. 581.
 35. Sst., s. 616; RA. OR 1588 (overslag) og 1592 (overslag og regnskab). – Det kan ikke udelukkes, at der i kongens bevilling af lån har ligget relikter af middelalderens feudale forestillinger om kongens pligt til at holde sine mænd skadesløs for de tab, de måtte pådrage sig i hans tjeneste. I jan. 1589 meddeler dronning Sofie regeringsrådet, at Ejler Rud har klaget over, at hans fader ved sin tjeneste i syvårskrigen

✓!

16

havde pådraget sig stor gæld og »udsatt megitt aff sitt guodtz«. Da han selv stod overfor at skulle udgive en stor sum penge, havde han andraget om enkedronningens »forskrift« til regeringsrådet om lån (Vedel Simonsen, Fam. Rud II, s. 148 f.); Ejler Rud betjener sig således af de feudale normer som argument overfor regeringen.

36. Kanc. Brevb. 1580–83, s. 546 f.; 1584–88, s. 159 f., 330–32; betalingerne synes, såvidt de lader sig følge i omslagsregnskaberne, dog at være meget mangelfuldt indgået. – Mellem 1581 'og 1600 fordeler de låneforhold, der overhovedet kendes, sig således:

	antal debitorer		lån (i dr.)	
	abs.	pct.	lån	pct.
–1.999.....	46	72,6	43.100	24,4
2.000–5.999.....	12	18,8	27.000	20,0
6.000–.....	6	9,4	75.300	56,6

Af fire gældsbreve over 10.000 dr. hidrører dog et (14,8% af den samlede gældsmasse) fra et godssalg, et fra Mette Ruds lensrestance (jf. ovfr. s. 126 note 13) og to fra almindelige gældsbreve (23,6% af den samlede sum), herfra det ene dog i forbindelse med opgøret med alkymisten Erik Lange; jf. Henry Bruun (C. F. Bricka) i DBL² XIII, 1938, s. 549 f.

37. RA. OR 1584 overslag.
 38. RA. OR 1585 memorial.
 39. I efteråret 1596 låner kongen 15.000 dr. og 28.000 dr. hos henholdsvis enkedronningen og hertug Hans d. y. med danske råder som kautionister; Kanc. Brevb. 1596–1602, s. 61, 65, 362; RA. TKIA. A I.5 Patenten 1596–1602, fol. 68. – 1599 finansieres kongens genkøb af Møgeltønder af Benedikt Rantzau ved et gældsbrev på 70.000 dr.; Friis Edvardsen, anf.arb., s. 432; Kanc. Brevb. 1596–1602, s. 445, 509; RA. TKIA. A I.5 Patenten, fol. 355; RA. OR 1596–1602 og ndfr. s. 33.
 40. Slutbeløbet er usikkert; et lån til Esge Bille til Svanholm på 18.000 dr. bestod endnu 1610, men ved gældsopgørelsen 1612 noteres kun 13.000 dr. (Kanc. Brevb. 1609–15, s. 486 f.). Derimod findes i Gl. Estrups arkiv en obligation på 5.000 dr., som rigsråd Esge Brock indløste på Esge Billes vegne 1611 eller 1612; Vedel Simonsen, Esge Brock I, s. 37.
 41. Jf. ndfr. s. 38.
 42. På omslaget 1597 afbetalte holstenske adelige 11.100 dr.
 43. Beløbene 1619 er rekonstrueret. I den nye gældsstiftelse 1625–32 indgår specielt lensrestancer, der konverteres til faste gældsbreve.
 44. Den følgende sammenregning bygger på gældsregistrene i RA. D. kanc. B 213; jf. ndfr. s. 102 ff.
 45. Hertil kommer yderligere mindst 22.850 rd. (+ renter), der blev indbetalt i kongens gemak eller over andre regnskaber; jf. ndfr. s. 107 med note 81.
 46. Kanc. Brevb. 1609–15, s. 484 ff.
 47. Jf. ndfr. s. 43 f.
 48. Jf. ndfr. s. 98 ff.

3. Christian IV.s udlånspolitik 1603–08

1. Erslev RR I, s. 139 f. – Ordet 'vederhæftig' betyder i samtiden 'betalingsdygtig', 'solvent' og har ikke den biklang af 'pålidelighed' som i moderne sprog; jf. Kalkar, Ordbog over det ældre danske sprog.
2. Jf. Personalhist. tidsskr. 1970, s. 12 og 23 f.; jf. ndfr. kap. 6
3. Jf. ovfr. s. 27 med note 35.
4. CCD III, 1891, nr. 226. Af de øvrige forordninger, der udstedes samme dag (nr. 224–28), påberåber kun én – i forlængelse af den kongelige proposition – sig rådets råd og samtykke.
5. Kanc. Brevb. 1603–08, s. 351; jf. ndfr. s. 37 f. I omslagsregnskaberne 1601–03 registreres overhovedet ingen manglende rentydelser.
6. RA. OR 1597–99.
7. Friis Edvardsen, anf.arb., s. 432 f.; jf. ovfr. s. 27 f.
8. Denne og de følgende redegørelser bygger på analyse af de kongelige omslagsregnskaber 1600–03; jf. tabelbilag 9.1.
9. Udstyr til kongens søster Hedvig, der 1602 ægtede kurfyrst Christian II af Sachsen; jf. DNT III, 1916, s. 164 og 166. Indbetalingerne 1602 har skullet dække denne udgift.
10. Jf. Johanne Skovgaard i Sønderjyllands historie II, s. 370 f., 386 f., 401 f.; III, s. 57. – Kongens foretagervirksomhed har i denne henseende træk tilfælles med den, som f.eks. hertug Hans d.y. udfoldede; jf. henvisningerne ovfr. s. 124 note 25.
11. V. Schweitzer, Christian IV. von Dänemark und sein Verhältniß zu den niederdeutschen Städten bis zum Jahre 1618, 1900, s. 342–46.
12. Acta Brandenburgica I, s. 19 ff., 54, 83, 123, 186, 353, 395 f., 413, 437 ff., Erslev RR I, s. 123, 133; jf. F. L. Carsten, the Origins of Prussia, 1960, s. 175 ff., S. U. Palme, Sverige och Danmark 1596–1611, 1942, s. 131 f., 148, 151 f., 191 f., 327, 352–57 om sammenhængen med forholdet til Sverige og Polen; jf. nu også Res Polonicae ex Archivo regni Daniae V, 1972, nr. 75–128 og W. Czaplinski, Dania u układ Polsko-Brandenburski w 1605. Studia ku nezczeniu prof. K. Tymieniecki, Poznań 1970, s. 145–59. Jeg skylder museumsinspektør J. Steen Jensen tak for at have gjort mig opmærksom på denne afhandling.
13. RA. TKUA. Brandenb. A II.20 1605 9/6; Acta Brandenburgica I nr. 353. – Lånet udgjorde ca. 40% af de penge, kurfyrsten optog til dette forehavende; jf. sst. I nr. 654.
14. Sst. I nr. 323, 405, 408, 416, 426, 438, 447, 452, 466, 354; L. Eckhardt, Eine kurfürstlich-brandenburgische Flottendemonstration vor Königsberg im Jahre 1605, 1898, s. 28 ff.
15. RA. TKUA. Brandenb. A II.20 1606 5/9, 9/8 og u.d.; 1607 20/1, 18/2; 1608 5/4, 23/4 og 15/6; Acta Brandenburgica II nr. 743, 1083; III nr. 2067 og 2149; Schlegel, anf.udg. II.3, s. 71.
16. Jf. Havemann, Geschichte der Herzogthümer Braunschweig und Lüneburg II, 1855, s. 433 ff., 436 ff.; Schweitzer, anf.arb., passim; D. Schäfer, Geschichte von Dänemark V, 1902, s. 361 f. – Akterne i RA. TKUA. Braunsch. A I.4 og A II.3 indeholder intet om lånet.
17. RA. OR 1608; jf. i øvrigt OR 1606–07 og Schlegel, anf.udg. II.3, s. 39.
18. Der foretages ingen ekstraordinære udbetalinger fra rentekammeret i disse år. Til

- gengæld lader det store beløb, der udbetales den brandenburgske kurfyrste i rhinske gylden 1605, formode, at det har været hentet i kongens opbeboersler af sundtolden.
19. M. de Rommel, *Correspondance inédite de Hanri IV, roi de France, avec Maurice-le-Savant, landgrave de Hesse*, 1840, s. 272 ff., 287 ff.; jf. P. den Boer, *Foppe van Aitzema*, 1920, s. 14 ff.
 20. *Acta Brandenburgica* I nr. 186.
 21. Jf. den bitre kommentar sst. III nr. 2055.
 22. *Kanc. Brevb.* 1596–1602, s. 775–77. – Af de lån, der opskrives, hidrører 21.000 dr. fra gældsbreve, som kongen har overtaget fra dronning Sofie. – Gørvel Faddersdatters tilgodehavende indbefatter rentefordringer på ca. 2.300 dr. (svarende til 15–16 års renter!); jf. i øvrigt Poul Colding i *DBL² XXII*, 1942, s. 338 f. – Senere indkræves fra samme kilde yderligere fordringer på ca. 1.270 dr., der skal indbetales i rentekammeret; *Kanc. Brevb.* 1603–08, s. 83 f., 351–53; *RA. RMR* 1605–06, fol. 252r–v, 269r–v.
 23. *Esge Brocks dagb.* 1604 26/5; *Da. Saml.* 2.r.II, 1872–73, s. 265. Esge Brock har overstreget den første notits og senere tilføjet rettelsen.
 24. *Kanc. Brevb.* 1603–08, s. 103, 193, 234, 236; *Esge Brocks dagb.* 1604 30/12; *Da. Saml.* 2.r.II, s. 277; Vedel Simonsen, *Esge Brock I*, s. 37. Om Esge Bille, se Meidell, *anf.arb.* II.1, s. 9 ff. – Gældsbrevene skal opsættes af rentemestrene, og terminen blev som det fremgår af GR 1605 ligeledes Mortensdag.
 25. Jf. *ndfr.* s. 66 tabel 5.1.
 26. *Sammlung Schlesw.-Holst. gemeinschaftl. Verordn.*, s. 407–11 1604 1/3; jf. L. Andresen i *ZGSHG* 50, 1921, s. 75 f.; R. Krohn sst. 55, 1926, s. 480 f.; Axel Petersen, *Om indmaning i Danmark*, 1893, s. 193 ff. – ved frdg. 1616 4/7 (*CCD* III nr. 430) tillodes det forlovere at lade forsømmelige, adelige debitorer indsætte i gældsfængsel i København.
 27. *RA. Kongehusets arkiv, Christian IV.* En bog med forskellige optegnelser af Christian IV, især artilleristiske og medicinske.
 28. *Sst. bl.* 96v–98v. – Tidsfæstelsen af denne del af listen sikres af Esge Billes lån i december 1604. Selv denne første optegnelse synes at være blevet til i flere etaper eller nedskrevet efter flere forlæg; indledningsvis har kongen med ungdommelig ordenssans opstillet gældsposterne efter faldende størrelsesorden, men denne ordning brydes mod slutningen.
 29. *Sst. bl.* 98v–99r. – Enkelte af lånene mangler i GR 1605.
 30. *RA. Øresundstoldregnskab* 1604–05.
 31. *Christian IV t. enkedron. Sofie* 1605 16/4; *Egenh. Breve I* nr. 12 med noten.
 32. *Christian IV t. enkedron. Sofie* 1605 8/5; *t. Christen Friis* 1624 5/3; *sst. I* nr. 13 og 257; jf. *Erslev RR I*, s. 134 og 417; *ndfr.* s. 57.
 33. *Christian IV t. rigsrådet* 1603 ca. 2/12 og 1604 18/8; *Egenh. Breve I* nr. 9 og 11; rådets betænkning 1604 27/8; *Erslev RR I*, s. 125–30; jf. i øvrigt *Palme, anf.arb.*, s. 474–86.
 34. Trods Erslevs slutning *e silentio* (*anf.udg. I*, s. 120) er det sandsynligt, at rådsmødet i Haderslev har fundet sted. Niels Slange (*Christian IV's Historie I*, 1749, s. 203 f. og 208–10), som er vor hjemmelsmand, er ganske vist stærkt tendentøs og har villet dokumentere kongens »heroiske fortsæt« og adelens illoyalitet. Se herom E. Ladewig Petersen, *Veritas et honor regis. Studier over Niels Slanges kilder og kildebehandling i hans fremstilling af Christian IV's historie*, Odense 1975, kap. 3.

35. Erslev RR I, s. 127. Rådets historiografiske argumentation er både tidstypisk og interessant.
36. Jf. Crisis, s. 23 ff. – Jeg håber senere at kunne dokumentere fremstillingen mere udførligt.
37. Jf. F. Braudel, *La méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* bd. I, 1966, s. 538 ff.; *Gyldendals danmarkshistorie II*, kap. 3.2–3.3.
38. Jf. F. V. Mansa, *Bidrag til Folkesygdømmenes og Sundhedspleiens Historie*, 1873, s. 254 ff.
39. Jf. F. Skrubbeltrang i *Hist. tidsskr.* 12.r.V, 1971–72, s. 31 ff.
40. Crisis, s. 23 f.; SEHR XVIII, 1970, s. 76 f.
41. Wilh. Abel, *Agrarkrisen og Agrarkonjunkturen*, 1966, s. 142–44; V. v. Arnim, *Krisen og Konjunkturen der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein*, 1957, s. 30 ff. – I modsætning til Abel, der opfatter hele perioden 1600–1620 som én lang krise, vil det formentlig være mere korrekt at udskille to kritiske faser, 1600–06 og 1618–23.
42. F. Bertheau i *ZGSHG* 28, 1892, s. 277 ff.; Ehrenberg, *anf.arb.* I, s. 267 f.
43. Andresen und Stephan, *anf.arb.* I, s. 409 ff.
44. Kellenbenz, Ahlefeld, s. 46 f., 49 ff.
45. Andresen und Stephan, *anf.arb.* I, s. 418–20; jf. Sv. Aa. Hansen, *anf.arb.*, s. 131 f.
46. RA. Henrik Knudsen Gyldenstiernes privatarkiv II C, Skifte 1957.
47. Knud Gyldenstierne t. Pernille Rud 1601 4/2; RA. Frederik Quitzows privatarkiv I A, privatbreve.
48. Jf. ndfr. kap. 6.
49. Optællingen er foretaget på grundlag af Secher RD bd. I.
50. Jf. ndfr. s. 91 ff., 110 f.
51. Gert Rantzau t. Christian IV 1604 11/11 og 1605 8/2; RA. OR 1605 bilag.
52. Kanc. Breb. 1603–08, s. 560 f.
53. Gert Rantzau t. Christian IV 1606 13/2; RA. OR 1606 bilag.
54. Gert Rantzau t. Christian IV 1604 11/11; RA. OR 1605 bilag.
55. Gert Rantzau t. Christian IV 1606 22/12; RA. OR 1607 bilag.
56. Jf. ovfr. s. 21 f.
57. Undtagelsesvis inddrages overslaget til regnskabet 1612.
58. Kanc. Brevb. 1609–15, s. 484–87. Der opsiges i alt 196.300 dr.

4. Christian IV.s pengepolitik 1618–23

1. RA. OR 1620–26; GR 1626/27; jf. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 710; 1624–26, s. 578. – Andre gældsbreve, dateret 1610–17, som ikke optræder i GR i den første periode, synes at være blevet overtaget fra trediepart; et gældsbrev fra Henrik Bille til Bille-skov 1616 26/6 kom eksempelvis fra fru Sofie Oldeland i forbindelse med opgøret af Truid Bryskes gæld 1622; jf. ndfr. s. 99 f., 105.
2. Da. Saml. VI, s. 133–35; Reinhardt i *Hist. tidsskr.* 3.r.III, s. 26.
3. Jf. ovfr. s. 29 tabel 2.8.
4. Dalgård, *anf.arb.*, s. 96 ff., 125 ff., 309 f.
5. Jf. ndfr. s. 47 med note 12; Lorenzen, *Christian IV's Byanlæg*, 1937, s. 356; Krüger, *anf.arb.*, s. 61 f.
6. Schweitzer, *anf.arb.*, s. 395 ff.; Schäfer, *anf.arb.* V, s. 373 f.; den Boer, *anf.arb.*, s. 25 ff. – Det holstenske lån omtales i omslagsregnskabet 1620 som »hauptsummen

so im vmbschlag 1616 aufgenommen vnd nach Wulfenbüttel wiedervmb geschicket«. Det er muligt, at kongens lån af 210.000 dr. hos enkedronningen i jan. 1614 også står i forbindelse hermed; pengene kan ikke konstateres at være brugt til nedbringelse af krigsgælden. Dronningen ydede selv hertug Frederik Ulrik lån på 100.000 dr.; RA. Kongehusets arkiv, dronning Sofie. Dok. vedr. ... pengesager III; Schlegel, anf.udg. II.4, s. 146 f.

7. Egenh. Breve VIII nr. 9 med noterne; jf. RA. OR 1620–23; Schäfer, anf.arb. V, s. 375 f.
8. RA. Dron. Sofies arkiv, dok. vedr. pengesager III; Nyerup, anf.udg., s. 494; Schlegel, anf.udg. II.1., s. 52 og 61; II.4, s. 146; Egenh. Breve I, s. 172, 176, 209 f.; Schäfer, anf.arb. V, s. 383 ff.; Ashton, anf.arb., s. 16, 164, 188.
9. Heraf 200.000 rd. til England; beløbet udbetales af kongens kasse, men renterne bogføres i Kiel. 1623 ydes et nyt lån til England på 100.000 rd. – Et lån til hertug Ulrik 1621 på 20.000 rd. bortfalder efter dennes død i marts 1624.
10. Eksempelvis figurerer Malmøs lån til sine befæstningsarbejder som udbetaling fra rentekammeret, men senere konsekvent som fordring i kongens gældsregistre.
11. Kanc. Brevb. 1624–26, s. 576 f. Hverken kongens oversigt over de gældsbreve, der skulde fornyes i efteråret 1623 (Egenh. Breve I nr. 177) ellers en løselig oversigt ca. 1619 (RA. D. kanc. B 160 Indlæg) udtømmer de kongelige lån.
12. RA. D. kanc. B 244 Sager vedr. det ostindiske kompagni 1617–48 II; jf. Willerslev, anf.arb., s. 623 f., 626 f., hvis tal dog ikke er fuldt korrekte. At kongens tilgodehavende i dec. 1624 er reduceret til 307.000 rd. beror bl.a. på konverteringer af kapitalposterne. I aug. 1624 synes Ellen Marsvin at have leveret ca. 50.000 rd., som medlemmer af rigsrådet i forbindelse med finansdiskussionerne måtte påtage sig som personlige lån; jf. Egenh. Breve I nr. 275; Erslev RR I, s. 417 f., 425; GR 1626–30 og ndfr. s. 56, 84.
13. RA. OR 1623.
14. RA. Dron. Sofies arkiv. Dok. vedr. pengesager III; Schlegel, anf.udg. II.4, s. 146. Undertiden forrentes krigslån dog vekselvis af kongens kammer og rentekammeret, det store lån på 100.000 rd. som rådet hæftede for dog konsekvent af rentekammeret; Schlegel, anf.udg. II.3, s. 45 og 68; Nyerup, anf.udg., s. 429; Krüger, anf.arb., s. 296 f.
15. Egenh. Breve I nr. 16–22, 24–25, 27; DNT III, s. 259–72.
16. Jf. ovfr. s. 46 med note 8.
17. Schlegel, anf.udg. II.4, s. 146; RA. OR 1630; jf. Molbech, anf.arb. s. 315.
18. Dvs. enkedronning Sofies lån samt hertug Ulriks obligation, der faldt bort ved hans død 1624.
19. Kurfyrstinde Anna af Brandenburg t. Christian IV 1614 12/2–18/4; Christian IV til kurfyrstinde Anna 1614 18/3–15/4 og 3/10; RA. TKUA. Brandenb. A I.8; Egenh. Breve VIII nr. 22, 24–25; jf. i øvrigt om krigsgælden Krüger, anf.arb., s. 296–98.
20. Uligheden mellem Sverige og Danmark er i denne henseende ganske illustrerende; jf. E. F. Heckscher, Ett svenskt krigsskådestånd för 300 år sedan, 1933, s. 1–43; Sv. A. Nilsson, Från förlening till donation, 1969, s. 401–38, spec. s. 432 ff.
21. Beregnet på grundlag af omslagsregnskaberne i tabelbilag 9.1. Kapitalindtægter omfatter renter og afdrag af kongens udlån, kapitaludgifter tilsvarende renter og afdrag af gæld. Ord. udgifter indbefatter deputater, pensioner, vareleverancer, retsalærer osv., ekstraordinære udgifter omkostninger af militær og diplomatisk art.

22. Jf. ndr. s. 73 ff.
23. Jf. ndfr. s. 92 ff. – Fra 1624 indgår rente- og kapitalbetalingerne ejendommeligt nok mere regelmæssigt.
24. Om hertug Filip Sigismund, der var kongens personlige ven, se Egenh. Breve I 295, 304, 416 note 3; DNT III, s. 436 f., 515 ff. – Om hertug Georg, se F. v. d. Decken, Herzog Georg von Braunschweig und Lüneburg I, 1833, s. 900 ff.; DNT III, s. 397, 519. – Om grev Anthon Günther af Oldenburg, se E. Winkelmann, Oldenburgische Friedens- und Kriegs Handelungen, s. 157 f., 162 ff.; DNT III, s. 445, 449, 462, 621 f., 628.
25. Jf. ovfr. s. 22 ff.
26. Beregningerne bygger på kalenderne 1619–21; Nyerup, anf.udg., s. 448–509; Schlegel, anf.udg. II.1, s. 43–74. – Til ordinære indtægter regnes øresundstold, møntudbytte, overskud af omslaget, bøder, varesalg, spilleindtægter osv. – I ekstraord. indtægter indgår Elfsborgs løsen, skatteintrader m.v. – I ordinære udgifter inkluderedes forbrug, byggearbejder, udbetalinger til mønten m.v.; til ekstraord. udgifter, militære og diplomatiske omkostninger m.v.
27. Heraf grev Ernst of Schaumborg 50.000 rd.; jf. ndfr. s. 53.
28. Udlån til England.
29. Jf. ovfr. s. 46.
30. DNT III, s. 426 ff.; H. D. Loose, Hamburg und König Christian IV von Dänemark während des dreissigjährigen Krieges, 1963, s. 7–21.
31. DNT III, s. 435–505, 515–39; Schäfer, anf.arb. V, s. 369–74.
32. DNT III, s. 425; jf. den meget karakteristiske brevveksling om denne sag i M. C. Londorp, Acta publica II, 1668, s. 404–13; Quellensamml. II.2, 1865, s. 117. – Om betalingen Schlegel, anf.udg. II.1, s. 55 f., 58, 60.
33. Nyerup, anf.udg., s. 480; Schlegel, anf.udg. II.1, s. 67 og 70. Over omslagsregnskaberne 1622–23 udbetales i Bremen og Verden henholdsvis 30.950 og 23.000 rd.; det sidste regnskab bilægges domkapitelmedlemmernes originale kvitteringer; jf. DNT III, s. 518 f.
34. Adskillige adelige indbetaler derimod deres renter direkte til kongens kammer, men de bogføres normalt i omslagsregnskaberne.
35. Ved udlån til det gottorpske hertughof, hertugerne af Braunschweig-Wolfenbüttel og Mecklenburg på tilsammen 1 mill. rd. støttede hun naturligvis i praksis kongens nordtyske politik; jf. Schlegel, anf.udg. II.4, s. 147 f.
36. Erslev RR I, s. 239 f., 241, 344; Egenh. Breve I nr. 196. – Omslagsregnskaberne i 1620'erne opdeles i en »erste Rechnung«, der optager de ordinære amts- og toldindtægter, og en »zweite Rechnung wegen der ausgesetzten Kapitalen«, men distinktionen er ikke konsekvent gennemført, idet udgiftsposteringen hverken følger sondringen mellem ordinært og ekstraordinært budget eller mellem drifts- og kapitalbudget.
37. Christian IV t. Christen Friis 1620 4/5; Egenh. Breve I nr. 141.
38. Erslev RR I, s. 279 ff., 294 ff.
39. Sst. I, s. 279; Christian IV t. Christen Friis 1620 17/8; Egenh. Breve I nr. 150.
40. Erslev RR I, s. 282.
41. Schlegel, anf.udg. II.1, s. 54.
42. Egenh. Breve I nr. 163, 166–67 og 170; Schlegel, anf.udg. II.1, s. 55; Erslev RR I, s. 320 f.

43. Christian IV t. Christen Friis 1621 5/4 og 15/4; Egenh. Breve I nr. 162–63.
44. Erslev RR I, s. 365–67.
45. Sst. I, s. 379–82.
46. Sst. I, s. 403, 405; jf. Egenh. Breve I nr. 257, 259–60, 263–64.
47. Erslev RR I, s. 425; jf. ovfr. s. 132 note 14.
48. Sst. I, s. 415–18.
49. Det sidste er en tilsnigelse, da ordet 'efterkommere' i samtidens statsakter anvendes funktionelt om de råder, der indtager de frafaldnes pladser; jf. Kalkar, Ordbog.
50. Erslev RR I, s. 417.
51. Gunnar Olsen, Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610–60, 1940–42, s. 459–66, 482 f.; jf. i øvrigt Abel, anf.arb., s. 142–44.
52. SEHR XVIII, 1970, s. 76–78.
53. Crisis, s. 26 f.
54. Willerslev, anf.arb., s. 622 og ndfr. s. 90 f.

5. Profithensyn og lånevilkår

1. Gert Rantzau t. Christian IV 1604 11/11; RA. OR 1605 bilag.
2. Gert Rantzau t. Christian IV 1604 8/11; og omslagsberetning 1605 8/2; RA. OR 1605 bilag.
3. Kanc. Brevb. 1603–08, s. 506 f.
4. RA. OR 1608 overslag I.
5. RA. OR 1608 regnskab.
6. Christian IV t. Ellen Marsvin 1616 10/7; Egenh. Breve VIII nr. 33.
7. Nyerup, anf.udg., s. 428, 438, 442.
8. Sst., s. 449 ff.
9. Gert Rantzau t. Christian IV 1606 13/2; RA. OR 1606 bilag. Lånet, der gælder afd. Ditlev Ahlefeldts arvinger, synes ikke at være blevet til noget.
10. RA. OR 1625–27.
11. Jacob Fabricius d.y. optegnelser, s. 37.
12. Jf. Meidell, anf.arb. II.1, s. 9 ff.
13. RA. OR 1608. – Hans Lindenows store lån kan hænge sammen med opkøbet af Ingelstad fra Niels Pedersen Galt; Personalhist. tidsskr. 1970, s. 22 f.
14. Jf. ovfr. s. 43.
15. For de resterende 6.000 dr. af kongens udlån oplyses kautionsforholdet ikke. Kautionsforpligtelsen er udregnet som kvotadele af lånet, hvor der optræder flere forlovere; jf. Personalhist. tidsskr. 1970, s. 15 f.
16. Jf. C. O. Bøggild-Andersen i DBL² II, 1933, s. 304 f.; VIII, 1936, s. 345 f.; SDA V, 1901, s. 239. Alle tre indehavde desuden betydelige hartkornsressourcer; RA. D. kanc. B 96 Rostj. taks. 1614; Da. Mag. 5.r.I, s. 166; Da. Saml. 2.r.III, s. 135.
17. F.eks. Kanc. Brevb. 1596–1602, s. 669; 1603–08, s. 193, 234, 350; 1609–15, s. 206 f.; 1621–23, s. 94 og 471.
18. Sst. 1616–20, s. 805, 954 f. – jf. også sst. 1584–88, s. 394; 1621–23, s. 708 f.
19. Sst. 1616–20, s. 729.
20. Sigv. Beck t. Niels Friis 1618 14/12; RA. D. kanc. B 160 Indlæg.
21. Kanc. Brevb. 1624–26, s. 811.

22. Sst. 1621–23, s. 471. – En suite af gældsopsigelser 1622–23 kan bero på samme sikkerhedshensyn; sst. s. 710; jf. listen over debitorer i RA. D. kanc. B 160 Indlæg ca. 1619 u. d. og Egenhænd. Breve I nr. 177.
23. Jf. f.eks. Kanc. Brevb. 1603–08, s. 234; 1609–15, s. 206 f.; 1616–20, s. 729.
24. Sst. 1621–23, s. 392. – Af gældsregistre, hvor Anne Wittrup forrenter gælden, fremgår det, at det lykkedes at skaffe forlovere.
25. RA. D. kanc. B 160 Indlæg 1622 20/9; Kanc. Brevb. 1621–23, s. 434. Ansøgningen er dateret på Kragerup, kanslerens gård, og røber sandsynligvis tvivl om Sofie Ulfstands solvens.
26. Sst. 1621–23, s. 680.
27. Heraf følger omvendt også, at adelig gældsstiftelse ikke automatisk kan tages som vidnesbyrd om, at den pågældende befandt sig i pengeforlegenhed; jf. Crisis, s. 11 f.
28. For situationen 1605–08 hviler beregningerne af lån og kautioner på gældsregistre, omslagsregnskaber og gældsinddragelsen 1607; godsressourcerne er beregnet på basis af rostjenestetaksationen 1614 (RA. D. kanc. B 96) under den formentlig tilnærmelsesvis rigtige forudsætning, at den nogenlunde afspejler godsfordelingen (jf. Personalthist. tidsskr. 1970, s. 12–14). – Den anden del af undersøgelsen hviler på beregninger over gældsfordelingen 1624 og rostjenestetaksationen 1625 (Da. Mag. 5.r.I, s. 163–78). – Der kan endelig være grund til at gøre opmærksom på, at det på grund af mangler i rotjenestematerialet ikke har været muligt at tilvejebringe fuld dækning af lånebestanden. Af slutsummen i GR 1605 kan der skaffes oplysninger om godsbestanden for 82.4% af lånene og 76.9% af lånerne. I korrelationen af kautionsforpligtelser og rostjenestetakster er 82,6% af beløbet og 83.3% af kautionerne dækket. – Med hensyn til sammenligningen 1624/25 er henholdsvis 83.8% og 83.7% af lånemassen og låntagerne repræsenteret; korrelationen af kautionsbyrder og godsbesiddelse omfatter 88.3% af kautionssummen og 78.6% af forloverne. Afslutningsvis kan nævnes, at de enkelte størrelseskategoriers repræsentation i materialet er fuldt ensartet. Der er således i alle tilfælde tilfredsstillende, statistisk dækning.
29. Undtagelsen er Herluf Daae til Snedinge, høvedsmand på Island; om dennes personlige forhold, se A. Thiset i Hist. tidsskr. 6.r.I, 1887–88, s. 79–147. Herluf Daae synes på dette tidspunkt at have været velanskrevet hos Christian IV. – Mest iøjnefaldende er det, at tre 'besiddelsesløse' herremænd, som ikke takseres for rostjeneste, hæfter for 9.000 dr. lån, uden at vi kender deres forhold nærmere.
30. Otte Brahe Pedersen til Krogholm kautionerer for i alt 14.000 dr., men optræder i rostjenestelisten med 50 td. htk.; 1638 sidder han inde med 1200 td. htk.
31. Beregningerne hviler på rostjenestetaksationen 1614 og 1625. Taksationen 1614 kan sammenfattes således:

	personer		heste	
	antal	pct.	antal	pct.
for lidt gods, ikke takseret . . .	65	12,8	0,0	0,0 (1,3)
–1 hest(e)	229	45,1	150,0	17,8 (17,6)
–2 –	99	22,3	186,5	22,1 (21,8)
–4 –	78	15,3	259,0	30,8 (30,4)
4– –	37	7,3	246,0	29,3 (28,9)

- Tallene i parentes i sidste kolonne angiver den korrigerede pct.-fordeling under forudsætning af, at de 'besiddelsesløse' herre mænd alle vilde kunne mønstre op til $\frac{1}{4}$ hest, der 1625 var grænsen for taksation (CCD IV nr. 152, s. 214); tallene repræsenterer i øvrigt næppe mere end en grov tilnærmelse.
32. Der består derimod ingen sammenhæng mellem disse personers godsbesiddelse og lånenes størrelse. Tabellen er udregnet på grundlag af Erslevs Len og lensmænd 1596–1660.
 33. RA. Herredagsdomb. nr. 26 1620, fol. 138; Secher RD I, s. 539; jf. SDA I, s. 54. – Noget lignende gælder formentlig også Jacob Lykke til Tanderup, der 1605 lånte 10.000 dr.; jf. O. Nielsen, Historiske Efterretninger om Hjerm og Ginding Herreder, 1876, s. 509 ff. Om andre – f.eks. Enevold Seefeld til Skærvad, der optog 13.000 dr. – har vi derimod slet ingen eller ufyldstgørende oplysninger.
 34. Kanc. Brevb. 1603–08, s. 346; SDA I, s. 54; H. H. Fussing i Hist. tidsskr. 10.r.III, s. 62 f. – Otte Banner havde tidligere tilbudt Esge Brock Gjessingholm.
 35. Personalhist. tidsskr. 1970, s. 16–18.
 36. RA. OR 1608; jf. ovfr. s. 62.
 37. H. D. Lind, Christian IV og hans Mænd paa Bremerholm, s. 37 ff.; ndfr. s. 75 ff.

6. Gældsstiftelsens funktioner

1. Jacob Fabricius d.y. optegnelser, s. 19 f.
2. Sv. Aa. Hansen, anf.arb., s. 37–42, 142–45. Principielt er denne målestok altfor grov; jf. Sv. Ellehøj i Hist. tidsskr. 12.r.IV, s. 210 f.
3. Jf. ovfr. s. 135 note 31; Da. Mag. 5.r.I, s. 162; Crisis, s. 7 f. Den foregående og følgende fremstilling støtter sig til endnu upublicerede undersøgelser over adelens gældsstiftelse i almindelighed.
4. Personalhist. tidsskr. 1970, s. 14–23.
5. Jf. sst., s. 16–18 om Børge Rosenkrans; om Otte Christoffer Rosenkrans, se Meidell, anf.arb. II.1, s. 34–38 (hvis fremstilling er fejlfuld og forældet); S. Mørch, Forsøg på en udredning af Claus Brockenhuus' økonomiske forhold 1620–1640, s. 474, 477, 514–16 note 71–80; H. Land Hansen, Ejler Høg til Dallund, s. 270 ff.; jf. ndfr. s. 81 ff. – For Frederik Quitzows vedkommende må jeg nøjes med at henvise til mine endnu upublicerede undersøgelser.
6. Da. Mag. 5.r.I, s. 170 og 174; Skifte efter rigsråd Esge Brock, indledningen. – 1614 takseres Ellen Marsvin for 7 heste, medens Esge Brocks kontingent forhøjes fra 6 til 10 heste; RA. D. kanc. B 96 Rostj. taks. 1614.
7. Personalhist. tidsskr. 1970, s. 15–17.
8. Kanc. Brevb. 1616–20, s. 77.
9. Sst., s. 48; Anders Petersen, Vallø og Omegn, 1877, s. 68, 366 f. Chr. A. Jensen i DSH IV, s. 305 f.; Wm. Norvin, sst. VII, s. 274. Pontoppidan, Danske Atlas III, 1767, 560, hvis meddelelse om en købspris af 100.000 dr. for Ulfeldsholm ikke lader sig verificere.
10. Egenh. Breve VIII nr. 33 1616 10/7. I 1618 afdrager Ellen Marsvin disse 40.000 dr.; Nyerup, anf.udg., s. 407 og 409. I OR 1620 figurerer hun endnu med en gæld på 20.000 rd.

11. I sommeren 1616 forhandler kongen med Ellen Marsvins svoger, Corfitz Rud om køb af godset; Egenh. Breve VIII nr. 33.
12. Jf. sst. VIII nr. 27 1615 24/8; 1622 titulerer Sigvard Grubbe hende hofmesterinde; Da. Mag. 4.r.IV, 1878, s. 65.
13. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 605; jf. Nyerup, anf.udg., s. 468; Schlegel, anf.udg. II.1, s. 46.
14. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 49 f., 165; jf. Mørch, anf.arb., s. 475 ff.
15. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 221 f.; jf. Mørch, anf.arb., s. 474 f. – Mørchs opgørelse af gælden til ca. 150.000 rd. forslår næppe.
16. RA. OR 1622–23; jf. Mørch, anf.arb., s. 514–16 note 79. Beløbet svarer omtrent til overskuddet fra omslaget 1622, da den disponible restsum opgøres til 74.000 rd., der skulde anvendes til dækning af den øvrige gæld, som i juli – sikkert utilstrækkeligt – opgøres til 80.858 rd.; RA. Herredagsdomb. nr. 27 1622, fol. 229v; nr. 28 1623, fol. 614v–15r; jf. Mørch, anf.arb., s. 477.
17. Jf. Land Hansen, anf.arb., s. 271–74 om likvideringen af disse fordringer.
18. Jf. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 667 f.; RA. Herredagsdomb. nr. 30 1624, fol. 132v–35. – I de 'konsortier', der er tale om, optræder til stadighed fætrene Jørgen Friis til Krastrup og Niels Kaas til Birkelse, Hans Dyre til Boller og Iver Dyre til Hvidstedgård og mere i periferien andre af Otte Christoffer Rosenkrans' slægtninge, Sofie Ulfstand til Kørup, brødrene Truid og Gert Bryske, Hans Lykke til Krabbesholm, Jacob Lykke til Tanderup og Iver Lykke til Eskjær; jf. f.eks. RA. Herredagsdomb. nr. 25 1619, fol. 190r–94v; nr. 28 1622, fol. 341v–42r, 347r–v, 348r–v; Kanc. Brevb. 1621–23, s. 207, 369, 615; Esge Brocks dagb. 1622 i Da. Saml. 2.r.VI, s. 17, 19 ff.
19. RA. OR 1622–23.
20. Jf. C. O. Bøggild-Andersen i DBL² VII, 1935, s. 396 f. og ovfr. note 18.
21. Christen Friis t. Niels Friis 1622 28/1; RA. D. kanc. B 160 Indlæg.
22. RA. OR 1620–22; Kanc. Brevb. 1621–23, s. 48 f., 95. – Lånet androg 3.000 rd.
23. Jf. C. O. Bøggild-Andersen i DBL² XV, 1938, s. 364.
24. Nye da. Mag. I, 1794, s. 221 f.; Egenh. Breve II nr. 228; Kanc. Brevb. 1630–32, s. 192 f., 220 f. – Kjørstrupgård på Tåsinge havde Ellen Marsvin erhvervet 1623 fra Pernille Gyldenstiernes søn Erik Rosenkrans; jf. J. Holmgaard i Trap V: 2, s. 706 f.; ndfr. s. 93.
25. Jf. ovfr. s. 72 med note 8–13.
26. Jf. ndfr. s. 92 ff. om Pernille Gyldenstiernes skifte.
27. Kanc. Brevb. 1596–1602, s. 775; Esge Brocks dagb. 1604 26/5; Da. Saml. 2.r.II, s. 265; GR 1605; jf. ovfr. s. 36. Peder Munks aktivitet rækker i øvrigt tilbage til 1580'erne; jf. Kanc. Breb. 1580–83, s. 610; 1584–88, s. 764, 861 f.
28. SDA V, 1901, s. 335 ff.
29. Secher RD II, s. 287. – Aftaletidspunktet kunde lade formode, at der allerede da var truffet aftale med kongen om lånet, eller at Peder Munk har foregrebet begivenhedernes gang.
30. Sst. I, s. 484–86. – Købet fandt sted i jan. 1602.
31. Sst. II, s. 279 ff.
32. Sst. I, s. 484 ff.
33. Da. Atlas V, s. 438; Secher RD II, s. 287; SDA V, s. 337 f.; jf. også RA; Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 68r–70r.
34. Secher RD I, s. 538 f.; jf. s. 475.

35. Sst. II, s. 400 f. – Heller ikke sit opkøb af Asdal gård og gods, som Peder Munk havde i pant af Knud Grubbe for 8.000 dr., og Alslev, som han havde afkøbt denne for 4.000 dr., gav noget udbytte. Ved kongens indgreb lykkedes det Knud Grubbes svigersøn Sigvard Grubbe at få gårdene tilbage ved at affinde den modstræbende Peder Munk; Kanc. Brevb. 1603–08, s. 263, 405, 410; Secher RD II, 83; Sigv. Grubbes dagb. i Da. Mag. 4.r.IV, s. 22. – Større held havde Peder Munk med erhvervelsen af Vrejlev kloster fra Henning Bille, men købet synes at have måttet finansieres ved lån og kautioner i Kiel; Secher RD II, s. 530; Kanc. Brevb. 1616–20, s. 306 f.; Fr. Meidell, anf.arb. II.1, s. 382 f.
36. Om Stygge-slægten, se SDA X, s. 249 f.; K. Barner, Familien Rosenkrantz' Historie I, 1874, s. 238 f.; jf. C. T. Engelstoft i Hist. tidsskr. 4.r.IV, s. 477 ff. – Styggernes déroute havde berøring med Christoffer Rosenkrans' falsknerier; jf. Secher RD II, s. 235 ff.; Troels-Lund i Hist. tidsskr. 4.r.III, s. 522 ff.
37. Kanc. Brevb. 1588–92, s. 33, 195.
38. Sst. 1952–96, s. 236; SDA VIII, s. 44; C. Rise Hansen i DSH XI, 1966, s. 382.
39. Secher RD II, s. 82; jf. iøvrigt. Da. Mag. I, 1746, s. 62 f.; H. H. Fussing, Demstrup og Sødtringholm, s. 4 og SDA X, s. 249. – Demstrup erhvervede Peder Munk på lignende vis; Secher RD II, 81 ff.; Fussing, anf.arb., s. 3 og ovfr. note 36.
40. Vedel Simonsen, Esge Brock I, s. 105; jf. Kanc. Brevb. 1609–15, s. 778. Esge Brock, der havde kautioneret for 4.000 dr., indløste dette beløb med to års renter i renteriet; af restsummen betalte han Herman Kaas, der havde holdt Anne Lykkes rostenesteheste under krigen, 200 dr.
41. Vedel Simonsen, Esge Brock II, s. 19 f.; K. Hansen, Danske Ridderborge I, 1832, s. 52 f. – I andre tilfælde synes Esge Brock at have været villig til at betale en langt højere hartkornspris; jf. f.eks. Danmarks Herregaarde ved 1920 III, s. 332.
42. K. Hansen, anf.arb. I, s. 52; jf. Kanc. Brevb. 1612 9/4. – Niels Krabbe havde været kautionist for 6.000 dr.
43. Secher RD II, s. 81–84; jf. Kanc. Brevb. 1603–08, s. 397, 448.
44. Jf. Erslev RR I, s. 146 f. med note 10; Henry Bruun i DBL² XVI, 1939, s. 229; Palme, anf.arb., s. 492–94. – Hans fald medførte dog ikke opsigelse af de store, kongelige lån.
45. Kanc. Brevb. 1609–15, s. 485.
46. O. Nielsen, anf.arb., s. 512; SDA VI, s. 87 f.
47. F.eks. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 491 f., 615; RA. Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 68r–70r, 158r–161v.
48. Vib. Lt. SPprot. I, 1624 nr. 3, 32–33; jf. Fussing, anf.arb., s. 9.
49. Vib.Lt.SPprot. I, 1624 nr. 194 og 1625 nr. 41; jf. Meidell, anf.arb. II.1, s. 382 f. – Et lån på 8.000 rd. hos kongen blev regelmæssigt forrentet til 1624; 1625 afbetalte Sofie Brahe 5.500 rd.; de resterende 2.500 rd. forrentes 1626; GR 1626–30; RA. OR 1620–26; Kanc. Brevb. 1624–26, s. 572; i GR 1633/38 noteres blot, at restbeløbet var blevet betalt.
50. RA. OR 1620–21. I 1618 havde han og Esge Bille dog udtrykt nervøsitet for at lånet stod for opsigelse; der viste sig dog kun at være tale om en fornyelse; Sigv. Beck til Niels Friis t. Krastrup 1618 19/12; RA. D. kanc. B 160 Indlæg.
51. Esge Brocks dagb. 1619; Da. Saml. 2.r.III, s. 194–96; jf. også Meidell, anf.arb. II.1, s. 48–54.

52. RA. Esge Jørgensen Billes privatarkiv II, skiftesager 1619; jf. Esge Brocks dagb. 1619 4/4; Da. Saml. 2.r.III, s. 201 og 205. – Se i øvrigt L. Moltkes oversigt over slægtsforholdene, sst. s. 196 note 3 og 201, note 3–4; jf. også Kanc. Brevb. 1635 23/3; Meidell, anf. arb. II.1, s. 49 og Esge Brocks skifte, s. XI.
53. Esge Brocks dagb. 1619 19/11; Da. Saml. 2.r.III, s. 215 f. – Meidells antagelse (anf. arb. II.1, s. 50 og 53) af, at Esge Brock som den eneste »patriotiske« af arvingerne drog konsekvenserne af Esge Billes *high life* og »satte sin velfærd i vove for at holde holstenernes truende indførsel borte«, må helt afvises.
54. Jf. sst. II.1, s. 53 f., 241; RA OR 1620–24, hvoraf det fremgår, at hun standsede sine rentebetaling af kongens lån 1623. – 1614 takseres hun og Claus Podebusk til Kørup for 13 heste, ved skiftet af fællesboet efter hans død beholdt hun ca. 2.500 td. htk., men i rostjenestetaksationen 1625 ansættes hun på meget usikkert grundlag til 1.500 td. htk. af sit tilbageblevne gods; RA. D. kanc. B 96 Rostj.taks. 1614; LA. Fyen. Roepstorffs (Kørup)s godsarkiv III, fru Sofie Ulfstands jordebog 1617; Da. Mag. 5.r.I, s. 165 f.; jf. også Mørch, anf.arb., s. 473, 475, 492, 528.
55. Esge Brocks dagb. 1619 19/1; Da. Saml. 2.r.III, s. 193 f. – Om dagbøgernes kildeværdi i denne henseende kan det bemærkes, at de for Esge Brock synes at have tjent som en art kvitteringsbog for ind- og udbetalinger; ofte kvitterer han sine regnskabsnotiser med underskrift og »manu propria«. De bærer – hvad der ikke fremgår af udgaverne – præg af senere overarbejdelse og stadig ajourføring, som lader sig kritisk udnytte; at dagbøgerne i andre henseender er sekundære (jf. I. Wadén, Berättande källor till Calmarkrigets historia, 1936, s. 140–44) angår ikke de her relevante partier.
56. Esge Brocks dagb. 1619 28/12; Da. Saml. 2.r.III, s. 218.
57. Esge Brocks dagb. 1622 19/6, 20/9, 20/10 og 31/12; Da. Saml. 2.r.VI, s. 29, 36, 38, 41. – Gælden til Gert Rantzau opgives her til 5.000 rd., hvoraf 2.000 rd. afbetales. Blandt lånene 1622 figurerer ét på 3.000 rd. til rigskansler Jacob Ulfeld for et gods-køb.
58. RA. OR 1620–25; GR 1626. – Lånet på 4.000 rd. synes senere at være blevet konverteret, således at Esge Brock og kautionisten Otte Brahe Pedersen til Krogholm byttede roller. 1624 måtte Esge Brock betale dobbelte renter, da Otte Brahe svigtede, og året efter indfri hovedstolen; jf. Kanc. Brevb. 1624–26, s. 93.
59. Esge Brocks dagb. 1622 6/2 og 1/3; Da. Saml. 2.r.VI, s. 17 og 19; Vedel Simonsen, Esge Brock I, s. 116 f.; RA. Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 236r.
60. Esge Brocks dagb. 1622 25/2; Da. Saml. 2.r.VI, s. 19.
61. Esge Brocks dagb. 1622 28/1, 29/1 og 11/3; sst. 2.r.VI, s. 16 og 30 f.
62. Esge Brocks dagb. 1622 6/2, 7/3 og 21/3; sst. 2.r.VI, s. 17, 20 og 22.
63. Esge Brocks dagb. 1622 29/1, 11/3 og 16/3; sst. 2.r.VI, s. 16 og 21.
64. RA. Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 305 ff.; Esge Brocks dagb. 1622 9/7, 10/7 og 12/7; Da. Saml. 2.r.VI, s. 31.
65. Vedel Simonsen, Esge Brock I, s. 140.
66. H. H. Fussing i Hist. tidsskr. 10.r.III, s. 63 f.
67. Secher RD I, s. 521 ff.
68. Jf. f.eks. Kanc. Brevb. 1616–20, s. 717, 782, 902, 906; RA. Rentemesterregnsk. 1616–20, passim; Sv. Larsen, Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede II, 1965, s. 42 og 69.

69. For Børge Rosenkrans havde han hos kongen kautioneret for 3.000 dr., der blev opsagt 1612 (Kanc. Brevb. 1609–15, s. 485), men medens Børge Rosenkrans' øvrige lån hos kongen førte ham i kautionisternes indlager (Personalhist. tidsskr. 1970, s. 17 f.), forlyder der intet videre om Holger Rosenkrans' forløfte.
70. RA. D. kanc. B 160 indlæg 1612 30/2. Skadesløshedsbrevet er udstedt hos Frederik Quitzow på Quitzowsholm.
71. Secher RD II, s. 474 f.; jf. også Kanc. Brevb. 1609–15, s. 625 f. – Ved omslaget 1613 optog Holger Rosenkrans 4.000 dr. til 7% i Kiel; Vedel Simonsen, Esge Brock II, s. 16.
72. Anders Petersen, anf.arb., s. 68; C. Rise Hansen i Trap IV: 1, s. 142; jf. i øvrigt ovfr. s. 73. I sin imødegåelse af kongens fordring om krig 1604 argumenterer rigsrådet bl. a. med, at krigserklæringen øjeblikkeligt og med katastrofale virkninger vilde udløse kreditrestriktioner i Kiel; Erslev RR I, s. 129.
73. Nyerup, anf.udg., s. 428; RA. OR 1620.
74. RA. OR 1620–23.
75. Om disse, se Karl Hansen, anf.arb. II, 1876, s. 112–15, 161–71 (jf. Brickas kommentarer i Hist. tidsskr. 4.r.VI L, s. 92 ff.); Bue Kaae, Frederik Munk til Krogsgård, passim; Land Hansen, anf.arb., passim. – Jeg har desuden kunnet benytte et utrykt arbejde om Truid Bryske af stud. mag. Bente Rosenbeck, Odense.
76. Jf. SDA II, s. 135 ff.
77. RA. Ejler Bryskes og Gert Bryskes privatarkiv, skiftesag 1615.
78. Vib. Lt. domb. 1616, s. 158; K. Hansen, anf.arb. II, s. 112, 114.
79. Vedel Simonsen, Esge Brock II, s. 51.
80. RA. Herredagsdomb. nr. 39 1633, fol. 420r–38r; K. Hansen, anf.arb. II, s. 114.
81. Vib. Lt. domb. 1616, s. 159 og 167; RA. Herredagsdomb. nr. 28, 1622, fol. 264v–65r, 327v–30v.
82. RA. Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 200r–202r; jf. K. Hansen, anf.arb. II, s. 162 f. – Om Kjeld Brockenhuus og hans arvinger, se C. T. Engelstoft i Hist. tidsskr. 4.r.IV, s. 362 f.
83. RA. Herredagsdomb. nr. 27 1621, fol. 157v–158v; jf. K. Hansen, anf.arb. II, s. 163.
84. RA. Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 311r–v; Sv. Larsen, anf.arb. I, s. 136, 223; II, s. 114.
85. RA. OR 1620; RA. Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 157v, 310v, hvoraf det fremgår, at de nævnte kun er hovedforlovere.
86. RA. Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 311v.
87. Chr. Friis t. Niels Friis t. Krastrup 1622 28/1; RA. D. kanc. B 160 indlæg.
88. Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 348r–v, 392r.
89. Lignende synspunkter har Laurence Stone på Elisabeth-tidens engelske aristokrati, *The Crisis of the Aristocracy 1558–1641*, 1965, spec. kap. X, *Conspicuous expenditure*; jf. SEHR XVI, 1968, s. 192 f.
90. SDA II, s. 137 f.
91. Hist. tidsskr. 4.r.VI L, s. 94.
92. K. Hansen, anf.arb. II, s. 118 og 163.
93. Fr. Meidell, anf.arb. II.1, s. 37, 52 ff., 470.
94. Da. Mag. 4.r.IV, s. 64; jf. også det meget karakteristiske citat fra en lignprædiken 1609 i Personalhist. tidsskr. 1970, s. 24.

7. Kapitalkriser og gældsafvikling i 1620'erne

1. L. Tandrup, Svensk agent ved sundet, s. 252 f.
2. Sst., s. 296.
3. CCD IV nr. 73; en lignende forordning synes i hvert fald hertug Frederik III af Gottorp at have udstedt 1621; Corpus Statutorum Slesvicense I, s. 246 f.
4. Rubow, anf.arb., s. 124 ff.
5. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 677; 1624–26, s. 5 f.
6. Sst. 1621–23, s. 630 f., 678; RA. Herredagsdomb. nr. 29 1623, fol. 329–30v.
7. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 678; RA. Herredagsdomb. nr. 29 1623, fol. 118r–20v; Bue Kaae, anf.arb., s. 179 ff.
8. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 346, 491 f., 628 f., 692, 726; om Truid Bryske, se ndfr. s. 99 ff.
9. Stig Iuul, Fællig og Hovedlod, 1938, s. 253 f., 274, 279, 285, 295.
10. SDA XI¹, 1928, s. 137 f.
11. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 473 f., 481 f., 489 f. – Selv sørgede kongen for at likvidere sit tilgodehavende på 20.000 rd. hos kautionisterne; sst., s. 489, 605; jf. RA. OR 1623–25.
12. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 499, 535 f., 632.
13. RA. Herredagsdomb. nr. 19 1623, fol. 108v–18r; anklagen spec. fol. 109r–11r, domspræmisserne og dom fol. 117r–18r.
14. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 612–14, 617–22, 637 f., 667, 728; 1624–26, s. 12, 135. Børnene var ved herredagsdomme 1623 17/6 blevet forpligtet ved kønsed til at påse, at moderens bo blev bragt i en sådan stand, at det »nogenlunde kan strække til mod hendes gæld«.
15. Sigv. Grubbes dagb., sept.–okt. 1623; Kgl. B. Ulldall 449.4°, bl. 244–46; Da. Mag. 4.r.IV, s. 67. Sigvard Grubbes sluttal er 304.026 rd. sp.; fejlen lader sig ikke opklare.
16. Jf. Gyldendals danmarkshistorie II, kap. 6.4 med tabel 2.
17. RA. D. kanc. B 96 Rostj.taks. 1614; Da. Mag. 4.r.IV, s. 67.
18. Jacob Fabricius d.y. optegnelser, s. 123 f. – Identifikationen bestyrkes ved, at Godske Wensin optræder blandt kreditorerne; RA. Herredagsdomb. nr. 29 1623, fol. 145r–46r.
19. Jf. J. Holmgaard i Trap V: 3, s. 706 f.; godset indgik i det udlæg for fædrende arv, som Ellen Marsvin 1630 foretog til Kirsten Munk, og det blev ligeledes administreret fra rentekammeret, en antydning af, at kongen har været indblandet i sagen; jf. ovfr. s. 75.
20. Egenh. Breve I nr. 252–53, 265; jf. Wm. Norvin i DSH VI, 1965, s. 342. – Om Ejler Urnes fordringer, se RA. Herredagsdomb. nr. 29 1623, fol. 110v–11r, 188v–91r. Ejler Urne havde i maj 1622 ægtet Jytte Gyldenstjerne, Pernilles søster; Da. Mag. 4.r.IV, s. 65; SDA VI, 1905, s. 220.
21. Egenh. Breve I nr. 253, s. 373 f. med noterne; L. Laursen (A. Thiset) i DBL² II, 1933, s. 182.
22. Jf. ovfr. s. 84.
23. Jf. ovfr. s. 79 f.
24. Jf. J. Oskar Andersen i DBL² XX, 1941, s. 86 f.
25. J. A. Fridericia, Adelsvældens sidste Dag, 1894, s. 58 ff.; Sv. Aa. Hansen, anf.arb.,

- s. 119–29, 139–41, hvis behandling ligeledes er for summarisk; jf. Hist. tidsskr. 11.r.IV, 1953–56, s. 664 ff.
26. Tabellen er opstillet på grundlag af 'Fru Sofie Brahes regnskabsbog 1627–40', udg. ved H. Paulsen, 1955, s. 1–40.
 27. 1621 må han (som værge for Henrik Gøye til Turebys børn) og svogeren Ejler Quitzow således stævne Falk Brahe og fordre indførsel i Pederstrup gods; RA. D. kanc. B 139 Stævningebog 1629–21, fol. 234; jf. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 792.
 28. Jf. ovfr. s. 84.
 29. RA. OR 1622–23.
 30. J. Holmgaard i Trap V: 2, s. 915.
 31. Dvs. renter af donationer til skoler, asyler osv.
 32. I opstillingen er de posteret som ordinære renter; jf. ovfr. note 31.
 33. Sofie Brahes regnskabsbog, s. 25.
 34. Sst., s. 38, 62, 79, 98; jf. Trap V: 2, s. 915.
 35. RA. Herredagsdomb. nr. 40 1636, fol. 276v–77r; Sofie Brahes regnskabsbog, s. 207.
 36. Da. Mag. 5.r.I, s. 170; jf. Da. Saml. 2.r.III, s. 144.
 37. Mellem 1623 og 1630 inddrog Holger Rosenkrans landsbyen Atterup under Ravnholt hovedgård; Gunnar Olsen, Hovedgård og bondegård, 1957, s. 321, 363.
 38. Jf. Hist. tidsskr. 11.r.IV, s. 665 f.
 39. Da. Mag. 5.r.I, s. 185.
 40. Crisis, s. 28 f., 33.
 41. Sv. Aa. Hansen, anf.arb., s. 142, 144.
 42. Jf. Bue Kaae, anf.arb., s. 34 ff., 165–93. – Broderens henrettelse 1616 for blodskam kan have stået mellem ham og kongen.
 43. Jf. ovfr. s. 85 f.
 44. RA. Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 391 f.; nr. 30 1624, fol. 27 f.; jf. Bue Kaae, anf.arb., s. 172 ff. – 1621 sørgede Frøderik Munk tillige for at Henrik Billes kaution for Truid Bryske til Gert Rantzau for 6.000 rd. samt Frederik Markdanners og hans broders, Hans' krav blev betalt;sst., s. 172, 177 f.
 45. Se oversigten ndfr. tabelbilag 9.8; jf. Christen Friis t. Niels Friis t. Krastrup 1622 28/1; RA. D. kanc. B 160 indlæg.
 46. Jf. Mørch, anf.arb., s. 483–85 med noterne 101–17. Truid Bryske indlader han sig åbenbart ikke direkte med.
 47. Se oversigten i tabelbilag 9.9.
 48. RA. Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 152r–53r, 157r–58v, 389r–v, 418r–v, 427r–28r. – Det kongelige lån genfindes ikke i gældsregistre; ifølge dommen havde jomfru Sofie Gyldenstjerne arvet forpligtelsen, og kongen havde stævnet hende og hendes værge, Tønne Friis; det er muligt, at der er tale om rester af Niels Gyldenstjerne til Gelskovs gæld; jf. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 686.
 49. RA. Herredagsdomb. nr. 28 1622, fol. 309r–15r; jf. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 391 f., 496, 615; K. Hansen, anf.arb. II, s. 164–67.
 50. RA. Herredagsdomb. nr. 29 1623, fol. 000–00; K. Hansen, anf.arb. II, s. 168.
 51. LA. Fyen. Rønningsøgårds godsarkiv, skøde 1624 8/12.
 52. K. Hansen, anf.arb. II, s. 168 ff. med Brickas rettelser i Hist. tidsskr. 4.r.VI L, s. 91 f.
 53. Vib. Lt. SPprot I, s. 66. – 1626 boede Frederik Markdanner i Odense, 1636 på Østrupgård og døde 1639 i Kerteminde; SDA VI, s. 129 f.; VII, s. 385.

54. Vib. Lt. SPprot I, 1627 nr. 83–84; SDA II, s. 128 f.
55. Rubow, anf.arb., s. 121 f.
56. Frederik Munk t. Niels Friis t. Krastrup 1623 23/8; RA. D. kanc. B 160 indlæg.
57. CCD III nr. 534; jf. Personalhist. tidsskr. 1970, s. 15 f.
58. Crisis, s. 14 ff.
59. RA. D. kanc. B 96 Rostj.taks. 1625, de fyenske taksatorers indledende bemærkninger 1625 26/9; jf. lignende iagttagelser (sst.) i de sjællandske og fyenske taksatorers lister 1624 9/4; jf. også Fridericia, Adelsv., s. 59 f.
60. Jf. ovfr. s. 29 med tabel 2.8; s. 45 ff.
61. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 49 f., 94 f., 207 f., 296 f., 369 f., 387, 434, 487, 615; 1627–29, s. 577–79. Der er også her tale om minimumstal; af Oluf Rosensparres ansøgning 1622 22/9 (RA. D. kanc. B 160 indlæg) og kancelliets bevilling 1622 24/9 (Kanc. Brevb. 1621–23, s. 434) fremgår det, at Sofie Ulfstands lån på 10.000 dr. også var blevet opsagt i sommeren, uden at det registreredes i tegnelserne.
62. RA. OR 1620–27. Regnskaberne mangler i de sidste krigsår 1628–29.
63. Egenh. Breve I nr. 177 (omtr. 1621); dateringsændringen beror på, at kancelliets ordrer om forandringen er udsendt i oktober 1623; Kanc. Brevb. 1621–23, s. 703 f., 709 ff.
64. Sst. 1621–23, s. 703 f., 709 f.
65. Sst. 1621–23, s. 710 f.
66. Jf. sst. 1621–23, s. 392; SDA XIV⁵, s. 107.
67. Nyerup, anf.udg., s. 510; jf. Egenh. Breve I, s. 225; Da. Saml. VI, s. 134; Kanc. Brevb. 1621–23, s. 710; 1624–26, s. 539; GR 1633/38.
68. Kanc. Brevb. 1624–26, s. 93.
69. GR 1625/26.
70. GR 1626/27; jf. Da. Saml. VI, s. 133; Reinhardt i Hist. tidsskr. 3.r.III, s. 20, 667.
71. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 97 f.
72. Sst. 1624–26, s. 18; jf. også ndfr. s. 140 note 81 og Erslev RR I, s. 253; jf. dog også Kanc. Brevb. 1576–79, s. 167. Vistnok i 1621 tilbød Niels Gyldenstjerne til Gelskov, at kongen kunde overtage hans gods i pant for gæld; RA. D. kanc. B 160 indlæg ca. 1620.
73. Kanc. Brevb. 1624–26, s. 93; Meidell, anf.arb. II.1, s. 363. – Sv. Aa. Hansens konstatering (anf.arb., s. 137), at kongen fulgte omslagspraksis, er nok for kategorisk.
74. Kanc. Brev. 1621–23, s. 545 f., 551; 1624–26, s. 76 f., 93 ff., 655 etc.
75. Jf. ovfr. s. 80.
76. Sst. 1624–26, s. 789, 811, 816, 825, 844; 1627–29, s. 111; jf. også kommentarerne i Kieleromslogsregnskaberne, ndfr. s. 147 og 149.
77. Jf. ovfr. s. 103 tabel 7.3.
78. Overvejende lån fra adelige overført til kongen.
79. Regnskabet har 30.092 rd.
80. Heri 18.000 rd. fyrstelige lån samt en gave på 20.000 rd. fra Helvig Rantzau i Holsten, vist eftergivelse af et lån.
81. Hertil kommer yderligere mindst 22.850 rd., der blev indbetalt i Kongens kammer, 6.100 rd., der blev betalt over rentemester Aksel Arenfelds krigsregnskab og 1.727 rd., som indgik ved indførsel i adeligt gods.
82. Jf. de korrigerede tal ovfr. s. 29 tabel 2.8.

83. Jf. Crisis, s. 13–15 og 17.
84. Erslev, Len og lensmænd, s. 93 f. – De 23 lånere 1627–29 tegner sig for et beløb af ca. 52.400 rd.
85. Ditlev Rantzau m. fl. t. Christian IV 1628 4/4; RA. OR 1628 bilag; indlagerpligten gjaldt også fyrsters forlovere; jf. Jahrbücher für schleswig-holsteinische Geschichte III, s. 17; Neues staatsbürgerliche Magazin IV, s. 333 f.

8. Sammenfatning og perspektiver

1. Henry Bruun i DBL² III, 1934, s. 568.
2. Jf. Personalhist. tidsskr. 1970, s. 15 ff.
3. Marc Bloch, Les caractères originaux de l'histoire rurale française, 1952, s. 117, 127 ff.; Braudel, anf.arb. II, s. 50 ff.; L. Stone, anf.arb., passim.
4. J. Topolski i Acta Poloniae historica 7, Warszawa 1962, s. 36 f.; A. Maćzak, sst. 18, 1968, s. 77 f.
5. L. Stone, anf.arb. 189 ff., 335 ff., 750–52.
6. Crisis, s. 29 ff.
7. De territorialfyrstelige træk understreges især af D. Schäfer, anf.arb. V, s. 677 f.; jf. J. A. Fridericia i Hist. tidsskr. 7.r.IV, 1902–04, s. 132–34; jf. C. O. Bøggild-Andersen i DBL² V, 1934, s. 114–16; Gyldendals danmarkshistorie II, kap. 8.2.
8. Jf. Ashton, anf.arb., passim; L. Andresen u. W. Stephan, anf.arb. I, s. 409 ff.; Havemann, anf.arb. II, s. 521 f. note 4.
9. Jf. F. Kaphahn i Deutsche Geschichtsblätter XIII, 1912, s. 146 f.; F. L. Carsten, anf.arb., s. 171 ff.; P. Dollinger, Studien zur Finanzreform Maximilians I. von Bayern, 1968, passim.
10. Jf. f.eks. E. Molnár, Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme, 1965, s. 155 ff.
11. Jf. W. Ohnsorge, Zum Problem: Fürst und Verwaltung um die Wende des 16. Jahrhunderts, 1951, s. 150–74; G. Oestreich, anf.arb. s. 201–34; Fra domænestat til skattestat, passim; jf. også Andresen u. Stephan, anf.arb. I, s. 302 ff., 368 ff. om Gottorp.
12. Jf. Astrid Friis, Rigsrådet og statsfinanserne, s. 121 f.
13. Jf. hertil F. Hartung, anf.arb., passim; L. Zimmermann, anf.arb. I, s. 131 ff.; R. Mousnier et F. Hartung, Problèmes concernant la monarchie absolue, 1955, s. 4 ff.; E. Ladewig Petersen, Det danske samfund i reformationstiden, s. 129 f. – En afhandling af J. Engelfried, Der deutsche Fürstenstand des 16. und 17. Jahrh. im Spiegel seiner Testamenten, Tübingen 1961 har ikke været tilgængelig for mit arbejde.
14. Gyldendals danmarkshistorie II, kap. 3.6.
15. Om den tidlige engelske merkantilisme, se B. E. Supple, Commercial Crisis and Change in England 1600–1642, 1959, passim; Ch. Wilson, England's Apprenticeship 1603–1763, 1965, s. 57 ff.

Table 9.1. Kgl. Kieromslagsregnskaber 1596–1627: indtægter.

år	be- holdn.	be- amts- indt.	told	af- drag	renter	lån	ind- betal.	div.	tils.
1596 o.	—	33.500 ¹⁾	—	10.000	900	—	—	—	44.400
r.	185	39.961	—	10.000	2.058	—	—	2.500	54.704
1597 o ¹⁾	—	52.000	—	10.770	1.642	35.000	—	—	99.142
r.	—	48.366	—	11.100	1.524	54.000	—	—	114.990
1598 i.	—	22.000	—	12.300	858	—	9.711 ¹⁾	—	47.880
1599 i.	—	61.640	—	4.000	120	—	—	—	65.760
1600 o.	—	65.611	—	—	—	—	—	1.000	66.611
1601 o.	—	49.000	—	18.700	3.529	—	—	4.602 ¹⁾	75.831
r.	—	48.163	—	25.405	2.528	—	—	240 ¹⁾	76.336 ²⁾
1602 r.	1.758	38.810	—	—	2.877	41.500	—	—	84.945
1603 r.	179	50.290	—	2.000	3.446	57.700	78.874 ¹⁾	—	184.489
1605 o.	—	46.000	980	—	—	—	—	6.000	52.980
r ¹⁾	—	44.242	980	—	—	—	—	2.000	47.222
1606 o.	—	44.000	1.473	—	—	—	—	3.000	48.473
r.	—	51.112	1.473	—	—	—	—	3.180	55.765
1607 o.	—	50.000	500	—	—	—	—	500	50.500
r.	—	54.236	1.398	—	—	—	—	500	56.134
1608 o.	—	50.100	1.500	1.600	96	—	—	—	53.296
o.	11	52.000	1.500	111.600 ¹⁾	6.696	—	—	—	171.807
r.	11	57.910	1.036	111.600 ¹⁾	5.496 ²⁾	—	—	817	176.870
1609 o.	—	48.600	1.819	30.500	1.830	—	—	—	82.749
r.	—	43.212	1.819	32.000	4.320	—	—	—	81.251
1610 o.	—	35.220	1.800	2.000	2.500	—	—	—	41.520
r.	—	41.332 ¹⁾	—	2.200	2.500	—	—	—	45.832
1611 o.	—	49.300 ¹⁾	—	—	2.910 ²⁾	—	—	27.250 ³⁾	79.460 ²⁾
r.	—	53.164 ¹⁾	—	35.500	2.910	100.000	—	17.250 ³⁾	208.824
1612 o.	—	56.000 ¹⁾	—	13.000	780	—	—	17.250 ³⁾	87.030
1620 r.	22.821	60.300	1.897	116.000	42.116	—	184.000	—	427.132
1621 r.	—	51.926	2.091	85.000	40.978	—	138.100	—	341.695
1622 r.	—	41.137	1.373	83.000	37.450	—	180.000	—	342.960
1623 r.	35.532	54.966	989	143.000	59.745	—	—	30.878	325.110
1624 r.	—	63.584	1.969	40.028	26.665	—	87.280	111	219.637
1625 r.	—	80.263	1.637	47.500	60.909	100.000	52.000	10.020	352.329
1626 r.	—	64.465	1.424	48.010	9.189	194.100	—	—	317.188
1627 r.	3.968	53.222	700	70.300	4.710	167.700	—	—	300.600

Noter til tabel 9.1:

- 1596 1. Flensborg og Rendsborg amter mangler.
- 1597 1. Ifølge en anden optegnelse opgøres kongens gæld til kræmmere og juvelerer til 103.593 dr.; et derefter følgende (løst) overslag kalkulerer med lån hos enke-dronning Sofie på 15.000 dr. og hos hertug Hans d. y. på 28.000 dr. (det første overslag har 20.000 dr.), samt amtsindtægter og yderligere lån på i alt 58.033 dr.; underskuddet vil herefter andrage 2.560 dr. (jf. tabel 9.2). Et endnu senere udkast opgør de samlede udgifter (inklusive de ordinære omkostninger i hertugdømmerne) til 110.158 dr. og underskuddet til 8.467½ dr. Om lånet hos hertug Hans d. y., se J. Steen Jensen, anf.arb. s. 16 og 156 note 61; ovfr. s. 128 note 39.
- 1598 1. Renteskriver Christoffer Diderichsen indbetaler 9.311 dr., den norske statholder Aksel Gyldenstjerne 400 dr.
- 1601 1. Tyrkeskat (inkl. renter).
2. Herudover indbetales efter balanceopgørelsen 32.100 dr.; jf. tabel 9.2 med noterne.
- 1603 1. Heraf indbetales fra rentekammeret 6.000 dr., fra Kolding 50.400 dr. og af enkedronningen 12.444 dr. Pengene skulde anvendes bl.a. til betaling af prinsesseudstyr; jf. tabel 9.2 med kommentar.
- 1605 1. Regnskabsekstrakt; det egentlige regnskab foreligger ikke.
- 1608 1. Hertug Henrik Julius af Braunschweig-Wolfenbüttel heraf 90.000 dr., rigsråd Henrik Ramel 20.000 dr. og Gert Rantzau 1.600 dr.
2. Henrik Ramel betaler sine renter i rentekammeret.
- 1610 1. Inkluderer told.
- 1611 1. Inkluderer told.
2. Renteindtægten er anført udenfor balancen; indtægterne beregnes i regnskabet derfor til 76.550 dr.
3. Indtægter af den af landdagen 1610–11 bevilgede landbede; jf. P. Ipsen, Die alten Landtage der Harzogthümer Schleswig-Holstein 1588–1675, Kiel 1852, s. 93 ff.; Johanne Skovgaard, anf.arb. III, s. 4–6 og 49.
- 1612 1. Inkluderer told.
2. Landbede; jf. kommentaren til 1611.

Kilde: RA. Rev. regnskaber. Kgl. Kieleromslagsregnskaber 1596–1627.

Forkortelser:

- i = omslagsinstrukts.
o = overslag (designation).
r = endeligt omslagsregnskab.

Table 9.2. Kgl. Kieromslagsregnskaber 1596–1627: udgifter.

år	anl.arb. gods køb	udlån	afdrag	renter	ud- betal.	de- posita	pensio- ner m.m.	diverse	udgifter i alt	overskud
1596 o..	35.510	—	9.700	389	—	—	2.718	4.477	52.794 ¹⁾	÷8.394 ²⁾
1597 r..	36.228	600	9.700	389	—	—	6.441	796	54.154	550
1598 i..	—	—	—	—	—	—	6.200	3.180 ¹⁾	9.380	90.032
1599 i..	—	—	14.000	840	—	—	9.930	104.773 ²⁾	114.703	287
1600 o..	—	—	48.100	5.611	—	—	6.317	26.631 ¹⁾	47.788	92
1601 o..	—	46.482	—	—	—	—	6.047	2.183	61.941 ¹⁾	3.819 ²⁾
1602 r..	30.318	23.000	—	—	—	10.000	5.859 ¹⁾	3.929	73.106 ²⁾	2.725 ³⁾
1603 r..	30.318 ⁴⁾	23.000	—	—	—	—	6.330	14.930	74.578	1.758
1604 r..	20.544	9.000	1.000	—	—	30.000	14.968	9.254	84.766	179
1605 o..	52.910	—	22.000	2.515	—	60.000 ¹⁾	30.895	13.221	181.541	948
1606 o..	10.600	—	—	—	—	—	18.550	—	29.150	23.830
1607 o..	11.236	17.000	—	—	—	—	18.306	—	46.542	680
1608 o..	—	16.000	—	—	—	—	17.661	—	33.661	14.812
1609 r..	—	22.500	—	—	—	—	18.765	—	41.265	14.500
1610 o..	—	—	34.000	5.040	—	—	—	22.884	61.824	÷11.324
1611 o..	—	—	26.000	5.040	—	—	—	25.083	56.123	11
1612 o..	—	—	58.000	3.480	—	—	19.267	—	80.747	÷27.451
1613 o..	—	—	58.000	3.480	—	—	19.249	—	80.729	91.078
1614 r..	—	—	58.000	3.480	—	—	19.737	—	175.217	1.653
1615 r..	—	94.000	—	—	—	—	16.511	—	16.511	66.238
1616 o..	—	10.000	—	—	—	—	16.511	6.608	33.120	48.231
1617 o..	—	—	—	—	—	—	16.017	—	16.017	25.503
1618 o..	—	—	—	—	—	—	15.956	—	15.956	29.876
1619 o..	—	—	—	—	—	—	75.768 ¹⁾	—	77.768	(3.692)
1620 o..	—	—	—	—	—	—	68.991 ¹⁾	—	68.991	139.833
1621 o..	—	—	—	—	—	—	38.325	—	44.325	42.705
1622 o..	—	—	—	—	—	—	38.325	—	44.325	42.705
1623 o..	32.812	122.500	155.000	6.000	—	—	15.094	41.826	403.532	23.600
1624 r..	180.759	38.600	40.000	36.300	—	—	14.829	42.059 ¹⁾	341.247	448
1625 r..	23.360	—	—	25.000	—	—	—	253.112 ²⁾	324.506	18.454
1626 r..	12.885	62.000	—	24.600	—	7.506 ¹⁾	15.928	103.823 ²⁾	311.919	13.191
1627 r..	14.000	32.000	—	24.600	62.321	28.125 ¹⁾	18.165	115.615 ¹⁾	199.417	20.220
1628 r..	17.658	5.000	—	12.600	—	—	9.731	31.771 ¹⁾	76.760	275.569
1629 r..	—	—	95.000	20.100	—	—	10.077	188.043 ¹⁾	313.220	3.968
1630 r..	—	—	85.000	13.261	163.513	—	8.162	30.336 ¹⁾	300.272	328

Noter til tabel 9.2:

- 1596 1. Rettet i teksten fra 52.783 dr.
2. Teksten har 8.383 dr.; tallet er ikke rettet i overensstemmelse med ændringen af udgiften; jf. note 1.
- 1597 1. Guldsmed Didrich Fuiren 3.000 dr. + renter 180 dr.
2. Leverandører og guldsmede, overvejende i Hamburg; der er formentlig overvejende tale om udgifter i forbindelse med kongens kroning.
- 1598 1. Vareleverancer.
- 1599 1. Regnskabet har 60.491 dr.
2. Regnskabet har 4.819 dr.
- 1600 1. Rettet i teksten fra 5.933 dr.
2. Rettet i teksten fra 73.281 dr.
3. Rettet i teksten fra 2.550 dr.
4. Herunder betalinger på købet af Møgeltønder 1601 26/1 på 30.000 dr. + 2.100 dr. renter af hele købesummen (70.000 dr.); jf. ovfr. s. 33.
- 1603 1. Deponeret i Hamburg; beregnet til betaling af prinsesseudstyr; jf. tabel 9.1 1603 note 1 og ovfr. s. 33 med note 9.
- 1611 1. Heraf hertug Ulrik 60.000 dr. + normal deputat (12.000 dr.); jf. ovfr. s. 48.
2. Heraf samme 53.000 dr. + normal deputat.
- 1621 1. Heraf regning fra Hans Wloerb i Haderslev 28.790 dr.
- 1622 1. Beregnet 'til krigsbrug'.
2. Heraf 168.060 rd. til Ellen Marsvin i forbindelse med afviklingen af Otte Christoffer Rosenkrans' fallitbo, domkapitlet i Bremen 30.950 rd. og 20.346 rd. til Paul de Willumb i Amsterdam ifølge afregning med rentekammeret.
- 1623 1. Deponeret for kongens regning i Steinburg og Hamburg, formentlig til militære formål.
2. Heraf udbetalt til afvikling af Otte Christoffer Rosenkrans' gæld 74.213 rd., 23.000 rd. anvendt i Bremen.
- 1624 1. Krigsudgifter 24.892 rd., kontante udbetalinger i Rendsborg for kongens regning 87.279½ rd. samt en udbetaling til Ellen Marsvin på 8.000 rd.
- 1625 1. 11.600 rd. udbetalt på (afdøde) hertug Ulriks vegne.
- 1626 1. Heraf 91.110 rd. til krigsudgifter, 66.769 rd. udbetalt i Verden.
- 1627 1. Heraf krigsudgifter 10.404 rd.

Tabel 9.3. Christian IV.s gældsregister 1605.

Kilde: RA. D. kanc. B 221 Register och forteignelse anlangendis K. M.s eigen omslags vdrætning her wdi Kiøbnehaffnn till sancti Mortens dag vdi nerverendis aar 1605. Aftrykket følger originalen; retskrivningen er dog her moderniseret. Forkortelser: h = hovedstol; k = kautionist(er).

1. Til indtægt fra kongens kasse:

5.10	Leveret fra Kongens kammer til renteskriver Christoffer Diderichsen til at udlåne	20.000 dr.
5.10	Anvisning på toldkisten i Helsingør	1.000 –

2. Indbetaling af adelige, der har opsagt deres lån til betaling til Mortensdag:

8.11	Godslev Budde til Rødslet	2.000 –
10.11	Verner Parsberg til Sandbygård	1.000 –
11.11	Enevold Seefeld til Skærvad	13.000 –
11.11	Jacob Rosenkrans til Kjørstruggård	6.000 –

3. Renteindtægter til Mortensdag:

2.11	Thomas Maltesen (Sehested) til Tanderup (h. 16.000 dr.)	960 –
11.11	Enevold Seefeld til Skærvad (h. 13.000 dr.)	780 –
4.11	Esge Bille til Valden (h. 8.000 dr.)	480 –
30.9	Beate Huitfeld til Møllerød (h. 3.000 dr.)	180 –
26.10	Jørgen Brockenhus til Vollerslev (h. 2.000 dr.)	120 –
30.10	Esge Krafse til Assendrup (h. 3.000 dr.)	180 –
7.11	Fru Karen Gyldenstjerne til Hegnsby (h. 2.000 dr.)	120 –
14.11	Otte Banner til Gjessingholm (h. 10.000 dr.)	600 –
9.11	Christian Gyldenstjerne til Stjernholm (h. 1.000 dr.)	60 –
10.11	Sten Madsen (Laxmand) til Rønneholm (h. 1.000 dr.)	60 –
2.11	Fru Karen Banner til Høgholt (h. 1.000 dr.)	60 –
11.11	Christian Krabbe til Aastrup (h. 3.000 dr.)	180 –
10.11	Fru Anne Kaas til Tarupgård (h. 3.000 dr.)	180 –
6.11	Otte Lindenow til Borreby (h. 6.000 dr.)	360 –
10.11	Otte Christoffer Rosenkrans til Boller (h. 5.000 dr.)	300 –
8.11	Christoffer Krafse til Egholm (h. 1.000 dr.)	60 dr.
11.11	Knud Rud til Vedbygård (h. 500 dr.)	30 –
11.11	Fru Karen Thott til Tunbyholm, s. Ove Brahes (h. 2.000 dr.)	120 –
7.11	Niels Kaas til Birkelse (h. 6.000 dr.)	360 –
5.11	Herluf Daae til Snedinge (h. 500 dr.)	30 –
25.10	Morten Skinkel til Østrup (h. 3.000 dr.)	180 –
6.11	Fru Elisabeth Sehested til Harrestedgård (h. 1.000 dr.)	60 –
13.11	Mogens Juel til Pallesbjerg (h. 6.000 dr.; renten indbetales af enken fru Birgitte Rosenkrans)	360 –
10.11	Fru Elisabeth Svave til Giorslev, s. Vincens Juels (h. 4.000 dr.)	240 –
6.11	Jørgen Venstermand til Boserup (h. 4.000 dr.)	240 –
11.11	Hans Lindenow til Gavnø (h. 4.000 dr.)	240 –
5.11	Frederik Quitzow til Quitzowsholm (h. 3.000 dr.)	180 –
5.11	Mogens Gøye til Gunderslev (h. 4.000 dr.)	240 –
5.11	Mogens Gøye til Gunderslev (h. 2.000 dr.)	120 –
31.10	Frans Brockenhuus (h. 2.000 dr.)	120 –
11.11	Fru Regitze Rosenkrans til Palsgård (h. 4.000 dr.)	240 –
11.11	Enevold Kruuse til Hjørneslev (h. 1.000 dr.)	60 –
10.11	Claus Bille til Vandås (h. 2.000 dr.)	120 –
2.11	Holger Rosenkrans til Rosenholm (h. 2.000 dr.)	120 –
11.11	Holger Ulfstand til Vosborg (h. 4.000 dr.)	240 –
31.10	Esge Bille til Svanholm (h. 20.000 dr.)	1.200 –

10.11	Fru Karen Gyldenstjerne til Stiernholm (h. 3.000 dr.)	180	–
10.11	Jens Bille til Vrejlev (h. 2.000 dr.)	120	–
11.11	Fru Kristine Rud til Høllingholm (h. 1.000 dr.)	60	–
9.11	Peder Munk til Estvad (h. 24.000 dr.)	1.440	–
9.11	Peder Munk til Estvad (h. 6.000 dr.)	360	–
14.11	Jens Mogensen (Harbou) til Sindinggård (h. 1.000 dr.)	60	–
7.11	Ove Urup til Øvidsholm (h. 4.000 dr.)	240	–
7.11	Søren Akselsen (Baden) til Duege (h. 1.000 dr.)	60	–
4.11	Jørgen Friis til Krastrup (h. 2.000 dr.)	120	–
24.10	Eustachius von Thünen (h. 1.000 dr.)	60	–
6.11	Fru Anne Venstermand (h. 1.000 dr.)	60	–
8.1	Christoffer Pachs von Festenberg (h. 1.000 dr.)	60	dr.
11.11	Sigvard Beck til Førslev (h. 1.000 dr.)	60	–
11.11	Hans Lindenow til Ingelstad (h. 1.300 dr.)	78	–
12.11	Jørgen Grubbe til Lystrup (h. 500 dr.)	30	–
11.11	Jacob Lykke til Tanderup (h. 10.000 dr.)	600	–
10.11	Sigvard Grubbe til Hofdal (h. 2.000 dr.)	120	–
10.11	Johan Rud til Møgelkjær (h. 7.000 dr.)	420	–
9.11	Christian Barnekow til Birkholm (h. 2.000 dr.)	120	–
7.11	Godslev Budde til Rødset (h. 8.000 dr.)	480	–
7.11	Godslev Budde til Rødset (h. 2.000 dr.)	120	–
11.11	Jacob Rosenkrans til Kjørstrup (h. 6.000 dr.)	360	–
10.11	Verner Parsberg til Sandbygård (h. 1.000 dr.)	60	–
Samlet renteindtægt		14.448	dr.

4. Renter af lån optaget i årets løb:

11.11	Marquard Bille til Hvidkilde (h. 2.000 dr.) for perioden 12.9–10.11	20	dr.
11.11	Børge Rosenkrans til Ørup (h. 10.000 dr.) for perioden 20.9–10.11	86	dr.
		22	fl
11.11	Johan Due til Kullebjerg (h. 800 dr.) for perioden 10.7–10.11	16	dr.
11.11	Herluf Daae til Snedinge (h. 4.000 dr.) for perioden 10.10–10.11	15	–
Tilsammen		137½	dr. 5½ B

5. Annamet af K.M.s rentekammer:

29.1	Indbetalt af rentekammeret, hvormed blev fyldestgjort de 10.000 dr., Breide Rantzau til Rantzausholm oversendte på K.M.s vegne til Gert Rantzau, statholder i fyrstendømmerne	1.000	dr.
Summarum på indtægt		58.585½	dr. 5½ B nu går

Udgift mod forskrevne indtægt.

1. Udlån til adelige personer:

23.9	Fru Anne Lykke til Holbækgård, s. Mourids Stygges; udbetalt til Claus Dyre til Linderum af de 10.000 dr., kongen har lovet hende; resten udbetales <i>in octavis trium regum</i> 1606	5.000	dr.
5.11	Herluf Daae til Snedinge (dat. 8.11) f.: Morten Skinkel til Østrup, Børge Trolle til Trolholm, Claus Daae til Ravnstrup	4.000	–
15.10	Birgitte Marsvin til Palsgård (dat. 11.11) f.: Enevold Kruuse til Hjernmidslev, Otte Marsvin til Dybæk	2.000	–
25.10	Hans Kaas til Kiel (dat. 26.10) f.: Morten Skinkel til Østrup, Niels Skinkel til Gelskov, Jørgen Kaas til Gelskov	1.500	–

4.11	Morten Pachs til Torup (dat. 10.11).....	1.000 -
	f.: Erik Vassbyrd til Vinderupgård, Mogens Pachs til Kindholm.	
4.11	Oluf Munk til Kvistrup.....	1.500 -
	f.: Hans Lykke til Krabbesholm, Hans Munk til 'Vedtzelbirck'.	
4.11	Fru Margrethe Friis til Englund (dat. 9.11).....	1.000 -
	f.: Iver Friis til Ørbæk, Iver Lykke til Buderupholm.	
9.11	Christian Barnekow til Birkholm (dat. 10.11).....	1.500 -
	f.: Laurids Ebbesen til Tulstrup, Mogens Ulfeld til Selsø.	
9.11	Fru Anne Skovgaard til Barløse (dat. 9.11).....	500 -
	f.: Marquard Bille til Hvidkilde, Jørgen Kaas til Gelskov.	
13.11	Fru Anne Skovgaard til Barløse (dat. 10.11).....	1.000 -
	f.: Ejler Bryske til Dallund, Johan Rud til Møgelkjær.	
10.11	Otte Brahe Akselsen til Elved (dat. mangler).....	500 -
	f.: Enevold Kruuse til Hjeremidslevgård.	
10.11	Fru Anne Bille til Nakkebølle (u. dato).....	1.000 dr.
	f.: Thomas Maltens til Tanderup, Frederik Quitzow til Quitzowsholm.	
14.11	Christoffer Lykke til Hessel (dat. 9.9).....	1.000 -
	f.: Jens Mogensen til Sindinggård, Claus Dyrre til Linderumgård	
16.11	Holger Lindenow til Oregård (dat. 9.11).....	5.000 -
	f.: Hans Lindenow til Gavnø, Otte Lindenow til Borreby.	
16.11	Jørgen Kaas til Gelskov (dat. 11.11).....	1.000 -
	f.: Laurids Ebbesen til Tulstrup, Knud Urne til Aarsmarke.	
18.11	Holger Ulfstand til Häckebjerg (u. dato).....	3.000 -
	f.: Ove Urup til Øvidsholm, Christen Gyldenstjerne til Stjernholm, Christian Barnekow til Birkholm, Christoffer Ulfeld til Svendstrup.	
11.11	Hans Lindenow til Ingelstad (u. dato).....	1.000 -
	f.: Ove Urup til Øvidsholm, Christian Gyldenstjerne til Stjernholm.	
15.11	Hans Akselsen (Arenfeld) til Rugård; 6.000 dr. udbetales ham af Gert Rantzau (u. dato). Det samlede lån andrager 15.000 dr., fordelt på syv breve.....	9.000 -
	(1) f.: Enevold Kruuse til Hjeremidslev, Otte Marsvin til Dybæk, Peder Marsvin til Avnsbjerg (2.000 dr.)	
	(2) f.: Enevold Kruuse til Hjeremidslev, Otte Marsvin til Dybæk, Peder Marsvin til Avnsbjerg (2.000 dr.)	
	(3) f.: Enevold Kruuse til Hjeremidslev, Otte Marsvin til Dybæk, Peder Marsvin til Avnsbjerg (3.000 dr.)	
	(4) f.: Godslev Budde til Rødslet, Johan Rud til Møgelkjær, Erik Lunge til Stougård (2.000 dr.)	
	(5) f.: Godslev Budde til Rødslet, Johan Rud til Møgelkjær, Erik Lunge til Stougård (2.000 dr.)	
	(6) f.: Stygge Høeg til Vang, Godslev Budde til Rødslet, Jørgen Taube til Oxeholm (2.000 dr.)	
	(7) f.: Stygge Høeg til Vang, Godslev Budde til Rødslet, Jørgen Taube til Oxeholm (2.000 dr.)	
	Jens Bille til Vrejlev udbetales <i>in octavis trium regum</i> i Kiel (dat. 11.11).....	(4.000 -)
	f.: Ditlev v. Qualen til Søbo, Johan Rud til Møgelkjær, Henning Walckendorff til Glorup, Frederik Quitzow til Quitzowsholm.	
13.11	Claus Bille til Vandaas (u. dato).....	2.000 -
	f.: Mogens Gyldenstjerne til Bjersgård, Hans Lindenow til Ingelstad, Gert Bryske til Estrup, Anders Bille til Ravbølle.	
16.11	Niels Bild til Ravnholt (u. dato).....	500 -
	f.: Henning Walckendorff til Glorup, Jacob Rosenkrans til Kjærstrupgård.	

21.12	Christen Holck til Svendstrup (u. dato), to breve.	4.000 -
	f.: Peder Munk til Estvad, Thomas Maltesen til Tanderup, Esge Krafse til Assendrup (2.000 dr.)	
	f.: Hannibal Gyldenstjerne til Restrup, Iver Juel til Villestrup, Christoffer Krafse til Egholm (2.000 dr.)	
28.12	Claus Dyre til Linderum (u. dato)	1.000 -
	f.: Enevold Kruuse til Hjermslev, Jens Mogensen til Sindinggård.	
28.12	Frederik Lange til Søvde (u. dato)	2.000 -
	f.: Lauge Urne til Beltebjerg, Melchior Ulfstand til Akselvold, Esge Bille til Valden, Sigvard Grubbe til Hofdal.	
-	Mogens Ulfeld til Selsø.	2.000 -
-	David Lykkes brev ¹⁾ (u. dato)	(1.000 -)
<hr/>		
Summarum på hvis penge, H.M. har udsat på rente.		44.500 dr.
<hr/>		
1) Tilføjet i manuskriptet med anden hånd; summen er ikke medregnet i regnskabets slutsum.		
2. Af kongens rentepenge er forsendt fra København til Wolfenbüttel:		
2.1	Efter Breide Rantzaus befaling givet Joachim v. Königsberg, møn- stringsskriver 600 rosennobler, hver regnet til 3½ dr., og 1.750 dr. . .	4.000 dr.
29.1	Efter Breide Rantzaus befaling sendt med renteskriver Gregers Christensen, de penge, som var oppebåret af rentekammeret.	10.000 -
<hr/>		
Samlet udgift.		58.500 dr.
<hr/>		
Lignes indtægt og udgift, så befindes K.M. til bedste		85½ dr. 5½ B
<hr/>		

Tabel 9.4. Sammenstilling af lånsstørrelser (kongens debitorer) og godsbesiddels

rostj.-heste lån (daler)	0		0.1-1.0			1.1-2.0		
	A	L	A	L	H	A	L	H
- 999	-	-	3	1.500	3	-	-	-
1.000-1.999	1	1.000	5	6.000	4	2	2.000	-
2.000-5.999	2	8.000	2	4.000	2	7	23.000	13.
6.000-9.999	-	-	-	-	-	-	-	-
10.000-	-	-	1	10.500	1	-	-	-
I alt	3	9.000	11	22.000	10	9	25.000	17.
pct. fordel.								
- 999	-	-	5.3	0.6	1.8	-	-	-
1.000-1.999	1.8	0.4	8.7	2.4	2.4	3.5	0.8	2.
2.000-5.999	3.5	3.2	3.5	1.6	1.2	12.3	9.2	8.
6.000-9.999	-	-	-	-	-	-	-	-
10.000-	-	-	1.8	4.1	0.6	-	-	-
I alt	5.3	3.6	19.3	8.7	6.0	15.8	10.0	10.

Kilder: Lånsstørrelser: RA. GR 1605.

Rostjenesteheste: RA. D. kanc. B 96 Rostjenestetaksationer på adelen 1614.

Forkortelser: A = antal lånere.

L = lån (i daler).

H = antal rostjenesteheste.

Tabel 9.5. Sammenstilling af kautionsforpligtelser for kongens debitorer 1605-08 o

godsbesiddelse (rostj.-heste) kaution (daler)	-1.0			1.1-2.0			2.1-4.0		
	antal	kaution	heste	antal	kaution	heste	antal	kaution	heste
-1.999	4	2.500	4	10	10.083 1/3	19	16	13.833 1/3	50
2.000-5.999	4	12.000	4	3	9.833 1/3	6	6	19.650	19
6.000-9.999	-	-	-	1	6.250	2	2	12.500	7
10.000-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
I alt	8	14.500	8	14	26.166 2/3	27	24	45.983 1/3	76
pct.....	12.3	9.3	3.5	21.5	16.9	11.9	37.0	29.6	33.3

Kilder: Kautionsforpligtelser: RA. GR 1605 og omslagsregnskaber 1605-08.

Godsbesiddelse: RA. D. kanc. B 96 Rostjenestetaksationer på adelen 1614.

Kautionsbyrderne er for hver enkelt forlover udregnet efter pro-quota-princippet.

rostjenesteheste) 1605/14.

A	2.1-4.0		A	4.1-		A	I alt		oplysn. savnes	
	L	H		L	H		L	H	L	A
2	1.300	8	-	-	-	5	2.800	11	-	-
4	4.000	12	2	2.000	10	14	15.000	30	3.500	8
11	29.300	37.5	3	12.500	19	25	76.800	72	11.000	4
3	19.000	10	1	6.000	5	4	25.000	15	14.000	2
4	46.000	12	4	75.000	27	9	131.500	40	20.000	2
24	99.600	79.5	10	95.500	61	57	251.100	168	53.500	16
3.5	0.5	4.8	-	-	-	8.8	1.1	6.5	-	-
7.0	1.6	7.1	3.5	0.8	6.0	24.5	6.0	17.9	-	-
9.3	11.6	22.3	5.3	5.0	11.3	43.9	30.4	42.8	-	-
5.3	7.6	6.0	1.8	2.4	3.0	7.1	10.0	8.9	-	-
7.0	18.3	7.1	7.0	30.0	16.1	15.8	52.4	23.8	-	-
12.1	39.6	47.6	17.6	38.0	36.4	100.0	99.9	99.9	-	-

odsbesiddelse 1614.

antal	4.1-		antal	I alt		størrelse uoplyst		hovedsum	
	kaution	heste		kaution	heste	antal	kaution	antal	kaution
9	10.416 $\frac{2}{3}$	54	39	36.833 $\frac{1}{3}$	127	11	8.766 $\frac{2}{3}$	50	45.600
8	32.116 $\frac{2}{3}$	48	21	73.650	77	2	4.000	23	77.650
-	-	-	3	18.750	9	-	-	3	18.750
2	26.000	15	2	26.000	15	-	-	2	26.000
19	68.583 $\frac{1}{3}$	117	65	155.233 $\frac{1}{3}$	229	13	12.766 $\frac{2}{3}$	78	168.000
19.2	44.2	51.1	100.0	100.0	99.8	-	-	-	-

Tabel 9.6. Sammenstilling af lånstørrelser (kongens debitorer) og godsbesiddelser

godsbesiddelse (td. htk.) lån (daler)	-250		251-500			
	antal	lån	td. htk.	antal	lån	td. htk.
- 999.....	3	624	368.5	-	-	-
1.000-1.999.....	2	2.500	283.5	4	4.700	1.324.0
2.000-5.999.....	6	22.000	822.5	8	23.325	2.937.5
6.000-9.999.....	-	-	-	2	13.500	621.5
10.000-.....	1	11.000	50.0	1	11.000	444.5
I alt.....	12	36.124	1.524.5	15	52.525	5.327.5
procentfordeling						
- 999.....	4.5	0.2	0.5	-	-	-
1.000-1.999.....	3.0	0.9	0.4	6.0	1.6	1.8
2.000-5.999.....	9.0	7.7	1.1	11.9	8.1	4.1
6.000-9.999.....	-	-	-	3.0	4.6	0.8
10.000-.....	1.5	3.9	0.0	1.5	3.9	0.6
I alt.....	18.0	12.5	2.0	22.4	17.6	7.4

Kilder: Lån: RA. Kgl. Kieleromslagsregnskaber 1624 og GR 1626-30.
Hartkornsbesiddelse 1625: Da. Mag. 5.r.I, s. 161 ff.

Tabel 9.7. Sammenstilling af kautionsforpligtelser for kongens debitorer og gods-

godsbesiddelse (td. htk.) kaution (daler)	-250			251-500			501-1.000		
	antal	kaution	td.htk.	antal	kaution	td. htk.	antal	kaution	td.htk.
-1.999.....	4	3.500	565	13	12.017	4.707	6	7.000	4.153
2.000-5.999.....	1	2.500	194	10	34.759	3.441	13	41.859	9.767
6.000-9.999.....	-	-	-	1	6.500	350	1	9.333	874
10.000-.....	1	14.083	50	-	-	-	-	-	-
I alt.....	6	20.083	809	24	53.276	8.498	20	58.192	14.794
procentfordeling									
-1.999.....	4.6	1.1	0.6	14.8	3.7	4.7	6.8	2.1	4.2
2.000-5.999.....	1.1	0.8	0.2	11.4	10.5	3.5	14.8	12.7	9.8
6.000-9.999.....	-	-	-	1.1	2.0	0.3	1.1	2.8	0.9
10.000-.....	1.1	4.3	0.1	-	-	-	-	-	-
I alt.....	6.8	6.2	0.9	27.3	16.2	8.5	22.7	17.6	14.9

Kilder: som tabel 9.6.

Kautionsforpligtelserne er for hver enkelt forlover udregnet efter pro-quota-princippet.

1624–25.

501–1.000			1.001–			i alt			htk. uoplyst	
antal	lån	td. htk.	antal	lån	td. htk.	antal	lån	td. htk.	antal	lån
1	800	508.0	1	800	2.449.5	5	2.224	3.326.0	4	1.141
6	6.500	4.135.0	2	2.500	2.575.0	14	16.200	8.317.5	3	3.000
4	13.500	2.304.0	16	43.391	27.088.5	34	108.216	33.152.5	4	13.467
3	20.000	2.339.5	1	6.000	2.662.5	6	39.500	5.623.5	1	8.000
–	–	–	6	100.417	21.133.5	8	122.417	21.628.0	2	30.000
14	40.800	9.286.5	26	152.958	55.908.0	67	288.557	72.047.5	14	55.608
1.5	0.3	0.7	1.5	0.3	3.4	7.5	0.7	4.6	–	–
9.0	2.2	5.7	3.0	0.8	3.6	20.9	5.6	11.4	–	–
6.0	4.6	3.2	23.9	16.8	38.3	50.7	37.5	46.0	–	–
4.5	6.8	3.2	1.5	2.5	3.7	9.0	13.7	7.8	–	–
–	–	–	9.0	34.8	29.4	11.9	42.4	30.2	–	–
20.9	14.0	11.5	38.8	55.2	78.4	100.0	99.6	100.0	–	–

residdelse 1624–25.

1.001–			i alt			htk. uoplyst		hovedsum	
antal	kaution	td. htk.	antal	kaution	td. htk.	antal	kaution	antal	td. htk.
9	9.283	11.831	32	31.800	21.256	17	17.617	49	49.417
17	57.850	36.734	41	136.968	50.136	6	20.100	47	157.068
6	41.410	10.169	8	57.243	11.393	1	6.000	9	63.243
6	88.833	16.495	7	102.916	16.545	–	–	7	102.916
38	197.376	75.229	88	328.927	99.330	24	43.717	112	372.644
10.3	2.8	11.9	36.5	9.7	21.4	–	–	–	–
19.3	17.6	37.0	46.6	41.6	50.5	–	–	–	–
6.8	12.6	10.2	9.0	17.4	11.4	–	–	–	–
6.8	27.0	16.6	8.0	31.3	16.7	–	–	–	–
43.2	60.0	75.7	100.1	100.0	100.0	–	–	–	–

Tabel 9.8. Oversigt over likvidationen af Anne Friis' gæld til Christian IV (beløb i rd.).

omslag 1620:	kapital	afdrag	renter	restfordr.	forlovere:
ny lån	12.000	-	-	-	Frederik Markdanner, Truid Bryske, Claus Brockenhuus, Henrik Holck.
omslag 1621:					
renter af 12.000 rd.	-	-	720	12.000	
nyt lån på Truid Bryskes vegne.....	3.600	-	-	3.600	Truid Bryske, Claus Brockenhuus.
omslag 1622:					
renter af 12.000 rd.	-	-	720	12.000	
renter af 3.600 rd.*)	-	3.600	216	-	
et lån, hun skulde betale på Karen Friis' vegne.....	1.000	1.000	60		
	4.600	996		5.596	
Anne Friis betaler heraf..		682		4.914	
Restfordring der fordeles:				4.914	
(1) Karen Friis	2.000				Knud Gyldenstjerne Esge Brock til Estrup nævnes ikke.
(2) Knud Gyldenstjerne	1.000				
(3) samme.....	600				
(4) smykker i pant....	1.314				
omslag 1624:					
renter af 12.000 rd.	-	-	720	12.000	
renter af 4.914 rd.:					
Knud Gyldenstjerne (1)-(3)).....	-	3.600	216	-	
(4) af pantet sælges for 113 rd.	?	?	?	?	
omslag 1624:					
Claus Brockenhuus be- taler**).	12.000	12.000	720	-	

*) Lånet opsiges allerede i sept. 1621 til betaling på omslaget 1622; Kanc. Brevb. 1621-23, s. 207.

**) Lånet opsiges 1623 til betaling på omslaget 1624 (sst., s. 515); i omslagsregnskabet 1623 noteres det dog, at det havde været opsagt til betaling allerede da.

Tabel 9.9. Oversigt over afviklingen af Truid Bryskes gæld til kongen.

omslag 1619:	renter	restfordr.
nye lån (1) 4.000 rd. (forl. Frederik Markdanner).....	-	4.000
(2) 4.000 rd. (Otte Brahe Pedersen).....	-	4.000
(3) 4.000 rd. (Knud Gyldenstjerne).....	-	4.000
(4) 3.000 rd. (Claus Brockenhuus).....	-	3.000
omslag 1620:		
renter af 15.000 rd.	900	15.000

<i>omslag 1621:</i>	<i>renter</i>	<i>restfordr.</i>
renter af 15.000 rd.	900	15.000
<i>omslag 1622:</i>		
Truid Bryske udebliver.		
(1) Frederik Markdanner renter af 4.000 rd. og stiller sikkerhed for kapitalen:	240	4.000
(a) gældsbrev fra rigskansler Jacob Ulfeld til fru Sofie Oldeland 1.000 rd.		
(b) gældsbrev fra Henrik Bille til Billeskov til samme på 500 rd.		
(c) smykker til vurderingsværdi af i alt 1.657 rd. stilles som pant.		
(d) personlig obligation på 843 rd.		
(2) Otte Brahe Pedersen betaler renter af 4.000 rd. og udgiver personlig obligation for hovedstolen.	240	4.000
(3) (a) Anne Henriksd. Gyldenstjerne (g. m. Frederik Markdanner, søster til Knud Gyldenstjerne) betaler renter (dobbelte?)	240	2.000
Knud Gyldenstjerne udsteder obligation for hovedstolen.		
(b) Hans Pogwisch (medforlover?) betaler ikke rente, men udgiver obligation på hovedstol og rente og stiller pant i smykker til værdi af 2.132¼ rd.	-	2.120
(4) Claus Brockenhuus betaler renter og udsteder obligation på 3.000 rd. med Ejler Quitzow som forlover.		
<i>omslag 1623:</i>		
(1) (a) ingen oplysning		1.000
(b) ingen oplysning		500
(c) af smykkerne sælge for 364¼ rd.		?
(d) ingen oplysning		843
(2) Otte Brahe betaler renter, hovedbrevets betaling udsættes et år	240	4.000
(3) (a) Knud Gyldenstiernes søster Pernille Gyldenstjerne har indbetalt et brev til sig selv fra Jørgen Brahe Stensen til Hvedholm på 2.000 rd. som denne betaler med renter og hovedstol	300	-
(b) af Hans Pogwischs smykker sælges for i alt 202¼ rd.		?
(4) ingen oplysning		3.000
<i>omslag 1624:</i>		
(1) (a) Sofie Oldeland betaler renter	60	1.000
(b) Henrik Bille betaler ikke, manes	-	500
(c) ingen oplysning		?
(d) Frederik Markdanner betaler som forlover ikke renten, skal manes	-	843
(2) Otte Brahe betaler hovedstol og rente	240	-
(3) (a) ingen oplysning		(2.000)
(b) ingen oplysning		?
(4) Claus Brockenhuus betaler renter	180	3.000

Oplysninger i øvrigt:

- (1) (a) Ifølge Kieleromslogsregnskab 1626 betalte Jacob Ulfeld dette år renter med 60 rd.; 1626 23/2 opsiges lånet til betaling til Mikkelsdag (Kanc. Brevb. 1624-26, s. 578). Efter GR 1633/38 blev gælden betalt med renter på omslaget 1627.

- (b) Henrik Billes brev (dat. 1616 24/6) fra jomfru Anne Gyldenstjerne opsiges 1624 og betales if. GR 1625/26 med renter for 3½ år, i alt 596½ rd.; jf. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 710; 1624–26, s. 93 og 578.
- (d) Gælden på 843 rd. opsiges 1623 24/6 Sofie Oldeland; 1624 23/3 får hun ordre til at begive sig i indlager i København. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 615; 1624–26, s. 93.
- (2)–(3) Ingen oplysninger foreligger.
- (4) Claus Brockenhuus udreder renter på omslagene 1625–26 med 180 rd. årligt; 1627 får han 'dilation' med renten, men if. GR 1628/29 betalte han 1629 13/1 hovedstol og rente for et år og 2 mdr. med 3.210 rd.; jf. Kanc. Brevb. 1621–23, s. 616; 1624–26, s. 575, 844; 1627–29, s. 317, 356, 383.

Kilder og litteratur¹⁾

1. Utrykte kilder

1. Rigsarkivet, København (RA.):

Danske kancelli (D. kanc.):

B 96 Rostjenestetaksationer på adelen 1574–1652 (*Rostj.taks.*).

B 139 Stævningbøger 1592–1632.

B 160 Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager 1572–1650 (*B 160 indlæg*).

B 211 Overslag over rigens indtægt og udgift 1600–1656.

B 211 Register och forteignelse paa K.M.s eigen ombslags vdretning her wdi Kiøbnehaffn . . . 1605. (*GR 1605*).

B 213 Omslagskriver Søren Rasmussens regnskaber for K. M.s udestående kapitaler 1625–39 og 1641:

a. Gældsregister 1626–30. (*GR 1626–30*).

b. Løbende regnskaber over afviklingen af kongens fordringer 1625–39 og 1641. (*GR m. årstal*).

B 244 Sager vedr. det ostindiske kompagni 1617–48 II: Kongens mellemværender med kompagniet.

Rettertingets arkiv: Herredagsdombøger nr. 24–40 1618–33.

Registrant 108 b: Reviderede civile regnskaber:

Rentemesterregnskaber 1596/97–1624/25 (*RMR + årstal*).

Kgl. Kieleromslagsregnskaber 1563–1630 (*OR + årstal*).

Registrant 118: Øresundstolden:

Øresundstoldregnskaber 1596–1625.

Tyske kancelli indenlandske afdeling (TKIA):

A I.5 »Patenten« 1596–1602.

A I.12 Registrerede koncepter (og indlæg) til patenter 1525–1669 I.

¹ Forkortelser anføres i parentes efter titel; hvor der ikke angives forkortelse, citeres titlen første gang fuldt, men uden angivelse af serietitler m.v. og trykkested, senere blot med forfatter- eller udgivernavn tilføjet »anf.arb.« eller »anf.udg.«.

Tyske kancelli udenlandske afdeling (TKUA):

Brandenburg-Preussen:

A I.5–7 Breve fra kurfyrst Johan Sigismund til Christian IV 1594–1618 (25).

A II.20 Akter og dokumenter vedr. det politiske forhold 1504–1625.

Braunschweig-Lüneburg:

A I.4 Breve fra hertug Henrik Julius af Wolfenbüttel 1582–1613.

A II.33 Akter og dokumenter vedr. det politiske forhold 1570–1615.

Spanske Nederlande:

A II.8 Akter og dokumenter vedr. statholder ... Henrik Rantzaus fordringer på staden Antwerpen 1570–1606.

Kongehusets arkiv:

Christian IV. En bog med optegnelser af Christian IV, især artilleristiske og medicinske.

Dronning Sofie. Dokumenter vedr. dronning Sofies pengesager III.

Privatarkiver før 1660:

Bille, Esge Jørgensen, til Ellinge m. m. (d. 1619).

Bryske, Ejler Gertsen til Dallund (d. 1614) og Karl Gertsen til Langesø (d. 1613).

Gyldenstjerne, Henrik Knudsen, til Aagaard (d. 1592).

Quitrow, Frederik, til Sandager (d. 1624).

2. *Landsarkivet for Fyen, Odense (LA. Fyen):*

Roepstorff (Kørup). Godsarkiv III. Fru Sofie Ulfstands jordebog 1617.

Rønningesøgård. Godsarkiv.

3. *Det kongelige Bibliotek, København (Kgl. B.):*

Ulldall 449.4°. Sigvard Grubbes dagbøger.

2. Trykte kilder

Acta Brandenburgica. Brandenburgische Regierungsakten seit der Begründung des geheimen Rates, hrsg. v. Melle Klinkenberg, I–IV, Berlin 1927–30. (*Acta Brandenburgica*).

Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid I–III, udg. af Kr. Erslev, Kjbh. 1883–90 (*Erslev RR*).

Fru Sofie Brahes regnskabsbog 1627–40, udg. af Jydsk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur ved H. Paulsen, Viborg 1955. (*Sofie Brahes regnskabsbog*).

Bricka, C. F. og S. M. Gjellerup, Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede I–II, Kjbh. 1874–1913.

Calendar of State Papers. Foreign Series of the Reign of Elizabeth XXI pt. 4, ed. by S. Crawford Lomas and A. B. Hinds; XXII, ed. by R. B. Wernham, London 1931–36.

Corpus Statutorum Slesvicensium I, Slesvig 1794.

Danmark-Norges Traktater 1523–1750 III, udg. af L. Laursen, Kbh. 1916 (*DNT III*).

- Danske Magazin, udg. af det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie I ff., Kjbh. 1745 ff. (*Da. Mag.*).
- Danske Samlinger for Historie, Topographie, Personal- og Literaturhistorie, udg. af *Chr. Bruun* m.fl. I–VI og 2.r.I–VI, Kjbh. 1865–79. (*Da. Saml.*).
- Erslev, Kr.*, Den danske Adels Hartkorn i Kristian IV's Tid, *Da. Mag.* 5.r.I, 1887–89, s. 161–190.
- Danmarks-Norges Len og Lensmænd 1596–1660, Kbh. 1885.
- Jacob Fabricius den yngres optegnelser 1617–44, udg. af *A. Andersen*, Tønder 1964. *Grundtvig, Joh.*, Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872–77. (*Medd. Rtk.arch.*).
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551–1645, udg. af Rigsarkivet ved *C. F. Bricka* m.fl., Kbh. 1885–1963. (*Kanc. Brevb.*).
- Londorp, M. C.*, Der römischen kaysrerlichen Majestät und des Heiligen römischen Reichs . . . Acta publica I–III, Frankfurt a.M. 1668. (*Londorp, Acta publica*).
- Kong Kristian den Fjerdes egenhændige Breve, udg. ved *C. F. Bricka, J. A. Fridericia* og *Johanne Skovgaard* I–VIII, Kbh. 1887–1947.
- Moltke, L.*, Rigsraad Esge Brocks Dagbøger 1604, 1609, 1919 og 1622. *Da. Saml.* 2.r.II, 1872–73, s. 256–300; 2.r.III, 1973–74, s. 193–218; 2.r.VI, 1877–79, s. 14–41. (*Esge Brocks dagb. med dato og sidehenviisning*).
- Nyerup, R.*, Kong Christian IVdes egenhændige Optegnelser i hans Skriv- og Reisekalendere, Magazin for Reiseiagttagelse IV, Kjbh. 1825, s. 401–577.
- Overslag paa hele Rigets Indtægt og Udgift 1630. Budstikken, Et Ugeblad af statistisk-oeconomisk og historisk Indhold V, *Chria.* 1824, sp. 425–82.
- Quellensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte II, Kiel 1864–65.
- Res Polonicae ex Archivo regni Daniae, pars V, edd. *C. Lancorońska* et *G. Steen Jensen*. Institutum historicum polonicum Romae, Elementa ad fontium editiones XXIX, Romae 1972.
- Rommel, M. de*, Correspondance inédite de Henri IV, roi de France, avec Maurice-le-Savant, landgrave de Hesse, Hamb. et Paris 1840.
- Ryge, A. N.*, Peder Oxes Levnets Beskrivelse, Kjbh. 1765.
- Rørdam, H. F.*, Sigvard Grubbes Dagbog, *Da. Mag.* 4.r.IV, 1878, s. 4–83.
- Sammlung der hauptsächlichen Schleswig-Holsteinischen gemeinschaftlichen Verordnungen, hrsg. v. *C. Chr. Michelsen* u. *C. H. Johannssen*, Kiel 1773.
- Secher, V. A.*, Corpus constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558–1660, III–IV, Kbh. 1891–93. (*CCD*).
- Samling af Kongens Rettertings Domme 1595–1614, I–II, Kbh. 1881–86. (*Secher RD*).
- Schlegel, J. H.*, Sammlung zur Dänischen Geschichte I–II, Kjbh. 1771–78.
- Simonsen, L. S. Vedel*, Bidrag til Rigsraad Eske Brocks Levnetsbeskrivelse med hans egenhændige Dagbøger, I–II, Odense 1842–43.
- Familie-Efterretninger om de danske Ruders for 200 Aar siden uddøde Adelsslægt I–II, Odense 1845.
- Skifte efter rigsråd Esge Brock 1626, udg. af Landbohistorisk Selskab ved *C. Rise Hansen*, Kbh. 1967. (*Esge Brocks skifte*).
- Slange, Niels*, Den stormægtigste Konges . . . Christian den Fierdes Historie . . . , udg. og forbedret af *Hans Gram*, I–II, Kjbh. 1749.

- Geschichte Christians des Vierten Koenigs von Dänemark, . . . mit Anmerkungen von J. H. Schlegel, I–III, Kbh. u. Leipzig 1757–71.
- Smith, S. Birket*, Nogle Bidrag til Kommunitetets og Regentsens Historie, Da. Saml. VI, 1870–71, s. 124–36.
- Tandrup, L.*, Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. Skrifter udg. af Jysk Selskab for Historie 26, Århus 1971.
- Viborg Landstings dombøger 1617A og 1618, udg. af Landsarkivet for Nørrejylland ved Poul Rasmussen, Viborg 1965–71. (*Vib. Lt. domb.*).
- Viborg Landstings skøde- og pantebog 1624–37, udg. af Landbohistorisk Selskab ved Jens Holmgaard, Kbh. 1966–70. (*Vib. Lt. SPprot.*).

3. Litteratur

- Abel, Wilh.*, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter, 2. Ausg., Hamb. u. Bln. 1966.
- Andresen, L.*, Holstein und die deutsche Reichspolitik zur Zeit des Regensburger Reichstages 1653–54, Zeitschr. d. Gesellsch. für Schlesw.-Holst. Gesch. 50, Kiel 1921, s. 1–146.
- und *W. Stephan*, Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung 1544–1659 I–II, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 14–15, Neumünster 1928.
- Arnim, V. von*, Krisen und Konjunktoren der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 35, Neumünster 1957.
- Ashton, Rob.*, The Crown and the Money Market 1603–1640, Oxf. 1960.
- Bamberger, E.*, Die Finanzverwaltung in den deutschen Territorien des Mittelalters, Zeitschr. f. die gesamte Staatswissensch. LXXVII, Tübingen 1923, s. 168–255.
- Barner, K.* og *A. Heise*, Familien Rosenkrantz' Historie I–II, Kjbh. 1874–82.
- Bloch, Marc*, Les caractères originaux de l'histoire rurale française, nouv. éd. Paris 1952.
- Bobé, L.*, Slægten Ahlefeldts Historie I, Kbh. 1897.
- den Boer, P.*, Foppe van Aitzema, Utrecht 1920.
- Braudel, F.*, Le méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, I–II, 2. éd., Paris 1966.
- Carsten, F. L.*, The Origins of Prussia, Oxf. 1954 (1968).
- Christensen, Aksel E.*, Dutch Trade to the Baltic about 1600, Cph. 1941.
- Czaplinski, W.*, Dania a układ Polsko-Brandenburski w 1605 roku. Studia ku nezczeniu prof. Kazimierza Tymieniecki, Poznań 1970, s. 145–59.
- Dansk biografisk Leksikon, red. af *P. Engelstoft* og *Sv. Dahl*, I–XXVII, Kbh. 1933–44. (*DBL²*).
- Danske Slotte og Herregårde 1 ff., 2. udg. red. af *Aa. Roussell*, Kbh. 1963 ff. (*DSH*).
- Dalgård, S.*, Dansk-norsk hvalfangst 1615–1660. En studie over Danmark-Norges Stilling i europæisk merkantil expansion, Kbh. 1962.

- v. d. *Decken*, Herzog Georg von Braunschweig und Lüneburg. Beiträge zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges nach Originalquellen des königlichen Archivs zu Hannover I, Hann. 1833.
- Dollinger, H.*, Studien zur Finanzreform Maximilians I. von Bayern in den Jahren 1598–1618. Ein Beitrag zur Geschichte des Frühabsolutismus, Schriftenreihe der hist. Kommission bei der Bayr. Akad. d. Wissensch. 8, Göttingen 1968.
- Eckhardt, L.*, Eine kurfürstlich-brandenburgische Flottendemonstration vor Königsberg im Jahre 1605, Hohenzollern-Jahrbuch II, Bln. 1898, s. 28 ff.
- Ehrenberg, R.*, Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Kreditverkehr im 16. Jahrhundert I–II, 3.3. Aufl. Jena 1922.
- Ellehøj, Sv.*, Christian 4.s tidsalder, Politikens danmarkshistorie 7, 2. udg. Kbh. 1970.
- Engberg, J.*, Dansk finanshistorie i 1640'erne. Skrifter udg. af jysk Selskab for Historie 28, Århus 1972.
- Engelstoft, C. T.*, Den gamle danske Adelslægt Brockenhuus, Hist. tidsskr. 4.r.IV, 1873–74, s. 413–536; V, 1875–77, s. 117–220.
- Erslev, Kr.*, Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede. Studier over Statsomvæltningen i 1536 og dens Følger for Kongemagt og Adelsvælde, Kjbh. 1879 (1970).
- Fridericia, J. A.*, Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IV's Død til Enevældens Indførelse, Kbh. 1894 (1969).
- Remarques sur la conduite de Christian IV en économie politique et sur ses relations avec la bourgeoisie, Oversigt over det kgl. danske Videnskabernes Selsk. Forhandl. (Kbh.) 1896, s. 287–325. (*Fridericia, Econ. politique*).
 - (Perioden 1588–1699), Danmarks Riges Historie IV, Kjbh. 1896–1902. (*Fridericia, DRH IV*).
- Friis, Astrid*, Rigsrådet og statsfinanserne i Christian III.s regeringstid, Hist. tidsskr. 10.r.VI, 1940–42, s. 1–140.
- Friis-Edwardsen, P.*, Underretning om Schiælschiør Kiøbstæd, Kjbh. 1759.
- Fussing, H. H.*, Gessingholm 1603–1661, Hist. tidsskr. 10.r.III, 1933–34, s. 59–101, 193–241.
- Demstrup og Sødringholm 1625–63, Jydske samlinger 5.r.III, Århus 1935, s. 1–98.
 - Stiernholm len 1603–1661, Studier i krongodsets forvaltning. Det kgl. danske Vidensk. Selsk. Hist.-filol. Skr. III: 1, Kbh. 1951.
- Habakkuk, H. J.*, The Long Term Rate of Interest and the Price of Land in the Seventeenth Century, Ec. Hist. Rev. 2.ser.V, Camb. 1952, s. 26–45.
- Hansen, H.* Land, Ejler Høg til Dallund. En undersøgelse over dansk adelig økonomi i det 17. århundrede, Fyenske årbøger X, Odense 1970–71, s. 246–305, 377–450.
- Hansen, Karl*, Danske Ridderborge beskrevet meest efter utrykte Kilder I–II, Kjbh. 1832–76.
- Hansen, Sv. Aa.*, Adelsvældens grundlag, Kbh. 1964.
- Hartung, F.*, Der deutsche Territorialstaat des XVI. und XVII. Jahrhundert nach den fürstlichen Testamenten, Deutsche Geschichtsblätter XIII, Gotha 1912, s. 265–84.
- et *R. Mousnier*, Problèmes concernant la monarchie absolue, X Congresso internazionale di scienze storiche, Relazioni IV, Firenze 1955, s. 4–55.
- Hassø, A. G.*, Righshofmester Kristoffer Valkendorf til Glorup, 1526–1601, Kbh. 1933.
- Heckscher, E. F.*, Ett svenskt krigsskådestånd för 300 år sedan. Betalningen av den andra Elfsborgs lösen 1613–19, Ekonomisk tidsskr. 1933 (Uppsala), s. 1–43.

- Heise, A.*, Bidrag til Familien Rosenkrantz's Historie, Hist. tidsskr. 5.r.V, 1885-86, s. 279-492; VI, 1886-87, s. 1-158, 485-646.
- Historisk tidsskrift, udg. af den danske historiske Forening I ff., Kbh. 1839 ff. (*Hist. tidsskr.*).
- Havemann, W.*, Geschichte der Lande Braunschweig und Lüneburg II, Gött. 1855.
- Ipsen, P.*, Die alten Landtage der Herzogthümer Schleswig-Holstein, Kiel 1850.
- Jensen, Jørgen Steen*, Hertug Hans den yngre, u. st. 1971.
- Iuul, Stig*, Fællig og Hovedlod. Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller i Tiden før Christian V.s danske Lov, Kbh. 1940.
- Kaphahn, F.*, Der Zusammenbruch der deutschen Kreditwirtschaft im XVII. Jahrhundert und der dreissigjährige Krieg, Deutsche Geschichtsblätter XIII, Gotha 1912, s. 139-61.
- Kellenbenz, H.*, Der Konkurs des Peter und Thomas Ahlefeldt. Zur Geschichte des Kieler Umschlags um die Wende zum 17. Jahrhundert, Rastloses Schaffen. Festschrift für Fr. Lammert, Stuttg. 1954, s. 45-55.
- Die unternehmerische Betätigung der verschiedenen Stände während des Übergangs zur Neuzeit, Vierteljahrsschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 44, Wiesbaden 1957, s. 1-25.
- Krohn, R.*, Die Abhaltung des 'Ehrlichen Einlagers' im Rathauskeller zu Itzehoe, Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte Schleswig-Holsteins, Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schlesw.-Holst. Gesch. 55, Kiel 1926, s. 479-88.
- Krüger, Kersten*, Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588-1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte, Marburg 1970.
- Kaae, Bue*, Frederik Munk til Krogsgård, Fra Ribe Amt XIV, Varde 1954, s. 1-47, 161-97.
- Langendorff, P.*, Herzog Johann der Jüngere zu Schleswig-Holstein-Sonderburg, Nordelbingen III, 1924, s. 341-410.
- Larsen, Sv.*, Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede I-II, Fynske Minder V: 1-2, Odense 1965.
- Lind, H. D.*, Kong Kristian IV og hans Mænd paa Bremerholm, Kbh. 1889.
- Loose, H.-D.*, Hamburg und König Christian IV. von Dänemark während des dreissigjährigen Krieges, Hamb. 1963.
- Lorenz, A.*, Ein halbes Jahrtausend Kieler Umschlag, Kiel 1965.
- Lorenzen, Vilh.*, Christian IV's Byanlag og andre Bygningsværker, Kbh. 1937.
- Mansa, F. V.*, Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark, Kjbh. 1873.
- Meidell, Fr.*, Bille-Ættens Historie II, Kjbh. 1891-93.
- Millies, Charlotte*, Die Anfänge einer staatlichen Wirtschaftspolitik in Mecklenburg im 15./16. J7hrhundert, Mecklenburgische Jahrbücher 101, Schwerin 1937, s. 1-84.
- Molbech, Chr.*, Uddrag af Kong Christian den Fierdes Skrivcalendere, Nyt hist. tidsskr. IV, 1850, s. 213-368.
- Mollwo, L.*, Ein fürstlicher Kapitalist im sechzehnten Jahrhundert, Festschrift für Hans Delbrück, Bln. 1908.
- Markgraf Hans von Küstrin, 1513-71, Hildesheim 1926.
- Molnár, E.*, Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme, XII Congrès international des sciences historiques, Rapports IV, Wien 1965, s. 155-69.

- Mørch, S.*, Forsøg på en udredning af Claus Brockenhuus' økonomiske forhold (ca. 1620–1640), Fyenske årbøger IX, Odense 1965–67, s. 467–528.
- Nielsen, O.*, Historiske Efterretninger om Hjerm og Ginding Herreder, Kjbh. 1876.
- Nilsson, Sv. A.*, Från förläning till donation. Godspolitik och statshushållning under Gustav II Adolf, (Svensk) Hist. tidskrift 1969, s. 401–41.
- Odén, Birgitta*, Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet, Bibliotheca historica Lundensis I, Lund 1955. (*Odén, Rikets uppbörd*).
- Kronohandel och finanspolitik 1560–1595, Skrifter utg. av Vetenskaps-Societeten i Lund 56, Lund 1966.
- Oestreich, G.*, Das persönliche Regiment der deutschen Fürsten am Beginn der Neuzeit, Geist und Gestalt des frühmodernen Staates, Bln. 1969, s. 201–34.
- Ohnsorge, W.*, Zum Problem: Fürst und Verwaltung um die Wende des 16. Jahrhunderts, Blätter für deutsche Landesgeschichte 88, Hann. 1951, s. 150–74.
- Olsen, Gunnar*, Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik 1610–60, Hist. tidsskr. 10.r.VI, 1940–42, s. 428–84.
- Hovedgård og bondegård. Studier over storgodsdriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774, Kbh. 1957.
- Palme, Sven U.*, Sverige och Danmark 1596–1611, Upps. 1942.
- Petersen, Axel*, Om Indmaning i Danmark indtil Christian V's danske Lov, Germanistiske Abhandl. zur 70. Geburtstag Konrad v. Maurers dargebracht, Gött. 1893, s. 149–84.
- Petersen, Anders*, Vallø og Omegn, Kjbh. 1877.
- Petersen, E. Ladewig*, The Crisis of the Danish Nobility 1580–1660, Odense 1967. (*Crisis*).
- The Elizabethan Aristocracy anatomized, atomized and re-assessed, The Scand. Ec. Hist. Rev. XVI, Cph. 1968, s. 174–94. (*SEHR XVI*).
 - Danske herregardsregnskaber fra 1600-tallet, Hilsen til Hæstrup, Odense 1969, s. 91–109.
 - Hans Speil til Juelskov – Børge Rosenkrans til Ørup – Niels Pedersen Galt til Ingelstad. Studier over virkningerne af den adelige gældsstiftelse omkring 1600, Personalhist. tidsskr. 1970, s. 11–26. (*Personalhist. tidsskr. 1970*).
 - Danish Cattle Trade during the 16th and 17th Centuries, The Scand. Ec. Hist. Review XVIII, 1970, s. 69–85. (*SEHR XVIII*).
 - (Perioden 1560–1645), Gyldendals danmarkshistorie II, duplikeret manuskript, Odense 1970. (*Gyldendals danmarkshistorie II*).
 - Det danske samfund i reformationstiden. Træk af Danmarks sociale historie 1523–1560, duplikeret forelæsningskompendium, Odense 1971. (*Det danske samfund i reformationstiden*).
 - (Anmeldelse af K. Krüger, Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister, og J. Engberg, Dansk finanshistorie), Hist. tidsskr. 74, Kbh. 1974, s. 423–30.
 - Fra domænestat til skattestat. Syntese og fortolkning. Skrifter udg. af Institut for historie og samfundsvidenskab ved Odense universitet, Odense 1974. (*Fra domænestat til skattestat*).
 - Veritas et honor regis. Studier over Niels Slanges kilder og kildebehandling i hans fremstilling af Christian IV's historie, Odense 1975.

- Pontoppidan, Erik*, Det danske Atlas I–VII, Kjbh. 1763–71 (1968).
- Redlich, Fritz*, Der fürstliche Unternehmer, eine typische Erscheinung des 16. Jahrhunderts, Tradition, Zeitschr. f. Firmengeschichte und Unternehmerbiographie III, Mnch. 1958, s. 17–32, 98–112.
- Reinhardt, C. E. F.*, Kommunitetet og Regentsen fra deres Stiftelse til vore Dage, Hist. tidsskr. 3.r.III, 1826–64, s. 1–416.
- Rubow, A.*, Renteforhold i Danmark fra Reformationen til Christian V's danske Lov, Kbh. 1914.
- Schweitzer, V.*, Christian IV. von Dänemark und sein Verhältniß zu den niederdeutschen Städten bis zum Jahre 1618, Zeitschr. d. Vereins für Lübeckische Geschichte VIII, Lpz. 1900, s. 314–409.
- Schäfer, D.*, Geschichte von Dänemark V (1559–1648), Gotha 1902.
- Sering, M.*, Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage, Bln. 1908.
- Skovgaard, Johanne*, (Perioden 1544–1660), Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk, red. K. Fabricius m.fl., II, Kbh. 1939, s. 345–508; III, 1940, s. 1–152 og 488–505.
- Stamtavler over danske Adelsslægter, udg. af *A. Thiset* m.fl., I–XV, Kjbh. 1887–1945. (SDA).
- Stone, L.*, The Crisis of the Aristocracy 1558–1641, Oxf. 1965.
- Supple, B. E.*, Commercial Crisis and Change in England 1600–1642, Cambridge Studies in Economic History, gen. ed. M. M. Postan, Cambr. 1959 (rpt. 1964).
- Trap, J. P.*, Kongeriget Danmark, 5. udg., I–X, Kbh. 1953–67. (*Trap*).
- v. d. Wee, H.*, The Antwerp Market and the Growth of European Economy I–III, Haag 1963.
- Wadén, I.*, Berättande källor till Calmarkrigets historia, Lund 1936.
- Wilcke, J.*, Christian IV's Møntpolitik 1588–1625, Kbh. 1919.
- Willerslev, R.*, Danmarks første Aktieselskab, Hist. tidsskr. 10.r.VI, 1940–42, s. 608–59.
- Wilson, Ch.*, England's Apprenticeship 1603–1763, London 1965.
- Winkelmann, J. J.*, Oldenburgische Friedens und der benachbarten Örter Kriegs Handlungen, Oldenb. 1671.
- Zielseniger, K.*, Die alten deutschen Kameralisten. Ein Beitrag zur Geschichte der Nationalökonomie und zum Problem des Merkantilismus, Beiträge zur Geschichte der Nationalökonomie, hrsg. v. K. Diehl, bd. 2, Jena 1914.
- Zimmermann, L.*, Der ökonomische Staat Landgraf Wilhelms IV von Hessen I–II, Veröffentlichungen der hist. Kommission für Hessen und Waldeck XVII: 1–2, Marburg 1933–34.

Summary: Christian IV's loans to the Danish nobility. Royal enterprise and noble indebtedness 1596–1625

Expansion and a plentiful level of liquidity characterised the Danish national finances in the early decades of the 17th century, in contrast to the situation in most continental princely states and in England. The harmonious cooperation prevailing between the monarch and the state council (*rigsråd*) after the Seven Years' War of the North (1563–70) enabled the ordinary national budget to be balanced successfully (in accordance with 16th century *oeconomia* doctrines), thanks to administrative rationalisation and a cautious expenditure policy. A series of normative – but also realistic, as far as can be judged – “estimates of the income and expenditure of the state” (i.e., funds available after deduction of fixed administrative costs) for 1602–08 show that the government reckoned upon a cumulative annual growth rate of 3.5–4.0% within the framework of traditional financial policy.

The finances of the state were still based mostly upon the income derived from crown lands, supplemented by the Sound Toll revenues. The king traditionally enjoyed the disposal not only of the Sound Toll (the yield of which was rising, thanks to such factors as the introduction of a new system of customs inspection in 1618) but also of the national budget surplus and the surplus yielded by the administration of the royal parts of lands in the Duchies of Slesvig and Holstein. Christian IV (1596–1648) can be presumed theoretically to have enjoyed free and formal disposal in the early decades of the 17th century of 300,00–400,000 Rix-dollars annually beyond the means of interference by the state council. An extraordinary Swedish “war indemnity” following the Kalmar war of 1611–13 brought the king a further million Rix-dollars in 1616–19. All this money made it possible for Christian IV to cultivate an area of independent financial and political activity of which the King's chamber was the focus and instrument while not at any time being distinguished as an independent financial organ nor having its sphere of competence defined; the King's chamber was simply identical with the king's person and the king's dispositions.

The absence of bookkeeping precludes exact computations of the fortune accumulated in the royal coffers; but it may be cautiously estimated at about 1 million Rix-Dollars in 1618 and something like 1.5 million at the beginning of the 1620s. The vast funds available to Christian IV naturally endow the financial and political involvements of the King's chamber with particular interest, and studies seem to confirm that His Majesty utilised the chamber's funds in the pursuit of deliberate political and financial goals, and thus that he must have assigned premeditated priorities to the various facets of his policy. It is already fairly well known that from about 1615, as one element of a pre-conceived programme bearing a distinctly mercantilistic stamp, the king invested very

large sums in business ventures, companies (the Danish East India Company of 1616 and others), industrial enterprises, mining in Norway and the founding of towns (especially in Skåne and Slesvig and Holstein).

It is also well known that a link existed between the king's economic projects and his foreign policy (especially directed against the nascent political *rapprochement* between Sweden, the Wendish towns and the Netherlands). What is less widely known is that during the period 1603–08, partly motivated by the unremitting tradition of hostility towards Sweden, the king was already investing very considerable sums in north German Protestant territorial policy (Brandenburg and Brunswick-Lüneburg); Christian IV shrank from involving himself in the Jülich-Cleves succession dispute, however, or in the Protestant Union of 1608. But there is evidence from about 1620 of a renewed and vigorous tendency towards intervention in north German politics with a view to securing the sovereignty of the Danish crown over Hamburg and to acquiring the secularised bishoprics of Bremen and Verden as a means of providing for the king's younger son; a little later on this policy drifted into an active political and financial involvement in the Lower Saxony circle's policy and so embroiled Denmark in the Thirty Years' War in 1625.

Least known of all is that Christian IV also invested considerable sums in cash loans to Danish nobles; in 1605 he calculated the balances owing to him at about 300,000 Rix-Dollars, and by the beginning of the 1620s (after a second lending phase in 1618–21) the figure was up to about 425,000 Rix-Dollars. These lendings, which form the real subject of this study, seem to have been motivated by acute economic crises which hit large-scale farming in Denmark with particular severity, as for instance in the years immediately after the turn of the century and during the international agricultural crises of 1618–23. The country did not have sufficient capital resources of its own, nor does the Holstein money market, *der Kieler Umschlag* (the Kiel Exchange) seem to have been able to supply adequate funds, so that the king – apparently in accordance with political agreements with the state council – had to intervene with aid in 1603–04 and 1618–20. On the other hand this investment seems to have been financially entirely satisfactory to the king, who always screened his debtors with care and made a fixed interest charge – always 6% – on his lendings.

Thus, although it was to some extent a matter of investment loans aimed at the overcoming of acute crises, another incentive at least equally important seems to have been present by virtue of the fact that the indebtedness of the nobles and the instability of their possession of their estates gave rise to hectic land speculation among the nobility, sometimes with success but often with catastrophic consequences. A large part of the funds lent out by the king seems to have been consumed in the financing of this struggle for the privileged possession of land, along with whatever sums could be borrowed on the Holstein capital market. In his lending operations both in 1603–08 and in 1618–20, the king seems to have favoured the larger noble magnates or nobles standing close to his person; nor did he scruple to participate in this land speculation himself. The result was not only a fundamental and catastrophic instability in the 1620s but also extremely marked tendencies towards the concentration of noble land ownership in the hands of a small number of great proprietors.

All these forms of activity were embraced in varying proportions in the operations of the King's chamber, which do not seem to have occasioned any conflict between the

king and the state council inasmuch as they did not involve the state financially and politically but only the king. But Christian IV also manifestly applied an order of priorities to his undertakings. In particular, it is demonstrated that he began to reappraise his investment priorities at the beginning of the 1620s; loans to the nobility and investments in mercantile and other business ventures had to bow before the king's foreign policy in Germany. This change also meant, however, that the cash in the chamber was no longer enough; the king had to supplement his funds by borrowings (especially from his mother, the Dowager Queen Sophia, who left a fortune of about 3 million Rix-Dollars when she died in 1631), which he afterwards bullied the state council into covering by extraordinary grants of supply; the loans were simply never settled, but the grants of supply liberated funds for continued or renewed political activity. But it was not until 1623–24 that the state council, whose assent to extraordinary grants of supply was constitutionally prescribed, tried to call a halt and asserted the principle that the king should respect the boundaries between his own political and financial commitments and those of the realm, especially in the fields of foreign policy and defence.

The activities of Christian IV in these years are characterised by somewhat dubious political and financial manoeuvrings and by a tendency to bind "the realm" politically and financially to his personal dispositions. The king's use of his chamber as an instrument of his political and economic goals prior to 1620 was in many ways in line with the actions of other princely entrepreneurs of the age (the markgrave Hans of Küstrin, the Dowager Queen Sophia, the duke Hans the Younger of Sønderborg); but in many other ways his financial operations of the 1620s foreshadow the conflicts with the state council after Denmark's participation in the Thirty Years' War (1625–29) over supply grants and the use of funds, and an increasing liability on the part of the king to reserve for his own disposition certain financial funds, to which funds like the Sound Tolls, the Norwegian customs revenues etc. belonged, and certain fields of politics (especially foreign policy). The king's actions prior to the 1630s – in contrast, for instance, to the reforming policies developed by the elector Maximilian I of Bavaria – did hardly amount to deliberate ambitions of royal absolutism, whereas the conflicts after Denmark's participation in the Thirty Years' War and during the deepening financial adversities of the 1630s reflect the inelasticity of the domain state and its inadequacy to meet the requirements of expanding state power. The incipient transition from the domain state, based upon the income from crown lands, to the fiscal state during the 1630s and 1640s is dealt with in a treatise to be published in the *Scandinavian Economic History Review* in 1975.

Register

- Abel, Wilh., ty. historiker 131.
Adolf, hertug af Gottorp 34.
Agersbæk, hgd. (Hind h.) 101.
Ahlefeld, Balthasar, amtmand 34. – Benedict 41, 61. – Ditlev t. Oldenhof 34, 134.
Akselsen, Hans, se Arenfeld. – Søren, se Baden.
Alslev, hgd. (Fakse h.) 78–79, 138.
Anthon Günther, greve af Oldenburg 51, 133.
Antwerpen 12, 41, 123.
Arenfeld, Aksel t. Rugård, rentemester 143. – Hans Akselsen t. Rugård 152.
Arreskov, hgd. (Sallinge h.) 93.
Asdal, hgd. (Vennebjerg h.) 78–79, 138.
Atterup, landsby (Lunde h.) 142.
- Baden, Søren Akselsen t. Duege 151.
Bager, Oluf, Odensekøbmand 27.
Banner, Karen t. Høgholt 150. – Otte t. Gjessingholm 68, 136, 150.
Barnekow, Christian t. Birkholm 36, 45, 126, 151–52; se også Margrethe Brahe. – Ove t. Birkholm 95, 105.
Barnewitz, Joachim v. t. Rudbjerggård, hofmester 93.
Bayern 116.
Beck, Sigvard t. Førsløv, rentemester 37, 62, 151.
Below, Henrik t. Spøttrup, rigsråd 62.
Bild, Anne 95; se også Otte Brahe Stensen. – Niels t. Ravnholt 152.
Bille, Anders t. Ravbølle 152. – Anne t. Nakkebølle 152. – Claus t. Vandås 150, 152. – Esge Jørgensen t. Valden og Ellinge 43, 59, 63, 67, 79–81, 89, 106, 112, 130, 138–39, 150, 153. – Esge Pedersen t. Svanholm 27, 36, 61–62, 68, 125, 128, 150; se også Elsebe Skram. – Hartvig t. Damsgård 80–81. – Henning t. Vrejlev kloster 138. – Henrik t. Billeskov 105, 131, 142, 159–60. – Holger t. Hørbylund 100. – Jens t. Vrejlev kloster 150, 152. – Knud Stensen t. Kjærsgård 74. – Lisbet t. Førsløv 63; se også Sigvard Beck. – Marquard t. Hvidkilde 105–06, 126, 151.
Bjørnholm, hgd. (Sdr. Djurs h.) 77.
Bloch, Marc, fr. historiker 113.
Blome, Wulff, holst. landråd 97.
Boller, hgd. (Bjerge h.) 73, 75.
Brahe, Falk t. Oreby 142. – Jørgen Stensen t. Hvedholm 112, 159. – Margrethe t. Birkholm 45, 105; se også Chr. Barnekow. – Otte Akselsen t. Elvedgård 152. – Otte Pedersen t. Krogholm 86, 135, 139, 158–59. – Otte Stensen t. Næsbyholm 95, 100. – Ove, se Karen Thott. – Sofie t. Vrejlev kloster 78, 127; se også Peder Munk. – Sofie 83, 95, 112; se også Holger Ro: senkrans. – Sten t. Knudstrup 97.
Brandenburg-Preussen 15, 35, 48, 116, 170.
Braunschweig, staden 35, 38, 46. – B.-Lüneburg 116, 170. – B.-Wolfenbüttel 133.
Bredsted 24, 46, 50, 60.

- Bremen by og stift 47, 50–51, 53, 133, 149, 170.
- Bricka, C. F., historiker 87, 140, 142.
- Brock, Esge t. Estrup, rigsråd 19, 43, 61, 63, 67, 71–72, 77–83, 88, 94, 100, 106, 112, 125, 128, 130, 138–39, 158. – Lauge 105.
- Brockdorff, Ditlev t. Vindeby 83. – Dorothea 97; se også Gert Rantzau.
- Brockenhuus, Claus t. Broholm 86, 95, 97, 99–101, 106, 112, 158–60. – Frans t. Volderslev 150. – Johan t. Lerbæk 74, 85. – Just 85. – Jørgen t. Volderslev 150. – Kjeld t. Lerbæk 85, 101, 140.
- Bryske, Christence 85; se også Thomas Fasti. – Ejler t. Dallund 152. – Gert t. Margård og Katholm 84, 86–87, 137, 152. – Truid t. Langesø 67, 80, 84–88, 91–92, 94, 99–101, 112, 131, 137, 140–42, 158–60; se også Karen Friis.
- Buchwald, Adelheid v. 61. – Claus v. 80, 86. – Katharina v. 93; se også Godske Wensin.
- Budde, Godslev t. Rødslet 36, 150–52.
- Bølle (Orning;, Maren 83.
- Charisius, Jonas, kancelliembedsmand 22.
- Christensen, Gregers, renteskriver 153.
- Christian III, da. konge 118. – IV, da. konge, *passim*. – (V), udvalgt konge 63. – II, kurfyrste af Sachsen 129. – Hertug af Braunschweig 53.
- Danzig 57.
- Demstrup, hgd. (Gerlev h.) 78–79, 138.
- Diderichsen, Christoffer, renteskriver 20–21, 26, 37, 147, 150.
- Due (Taube), Frans t. Oxholm 85–86. – Johan t. Kullebjerg 62, 151. – Jørgen t. Oxholm 152.
- Dyre, Claus t. Linderum 151–53. – Hans t. Boller 137. – Iver t. Hvidstedgård 137.
- Daae, Claus t. Ravnstrup 151. – Dorthé t. Gjerdrup 78. – Herluf t. Snedinge 63, 135, 150–51.
- Ebbesen, Laurids, se Udsen.
- Elfsborgs løsen 18, 20, 22–23, 115, 133.
- Ellinge, hgd. (Harjager h.) 81.
- Engberg, J., historiker 5.
- England 54, 113, 119–20, 132–33, 169.
- Ernst, greve af Schaumburg 53, 55, 133. – E.-Ludvig, hertug af Sachsen 51.
- Erslev, Kr., historiker 130.
- Estrup, hgd. (Sdr. Hald h.) 85, 128.
- Estvadgård, hgd. (Ginding h.) 78.
- Fabricius, Jacob d. y., hofpræst 71.
- Fasti, Thomas t. Katholm 85; se også Christence Bryske.
- Filip Sigismund, hertug af Braunschweig-Lüneburg 51, 133.
- Flensborg amt 147.
- Frankrig 113.
- Frederik II, da. konge 26–27, 34, 70, 77, 110. – (III), hertug, biskop af Bremen 53. – III, hertug af Gottorp 46, 141. – V, pfalzgreve, konge af Böhmen 46, 54. – F. Ulrik, hertug af Braunschweig-Wolfenbüttel 46–47, 132.
- Frederiksborg slot 23, 46.
- Fridericia, J. A., historiker 9, 95, 127.
- Friis, Albert t. Haraldskjær 84–85. – Anders t. Hungstrup 74, 91. – Anne t. Stensballe 80, 85–86, 91, 99–100, 158; se også Gert Rosenkrans. – Christen t. Kragerup, kansler 55, 58, 74, 86, 99, 135. – Iver t. Ørbæk 152. – Jørgen t. Krastrup 137, 151. – Karen Alb.datter t. Haraldskjær 67, 80, 84, 87, 99, 101, 158; se også Truid Bryske. – Lisbet t. Vosnæs 101–102. – Margrethe t. Engelund 36, 152. – Niels t. Krastrup, øverstesekretær 63, 74. – Sofie Alb.datter t. Haraldskjær 99; se også Frederik Munk. – Tønne t. Hesselager 100, 142.

- Fuiren, Didrich, guldsmed 149.
Fyen 86.
- Galt, Niels Pedersen t. Ingelstad 72, 112, 134.
- Galten h. 77.
- Georg, hertug af Braunschweig 51, 133.
- Gjessingholm, hgd. (Sdr. Hald h.) 68, 82, 136.
- Glückstadt 24, 46.
- Gottorp, hertugslægten, hoffet 71, 93, 116, 133.
- Grubbe, Jesper t. Aastrup, landsdommer 63; se også Anne Wittrup. – Jørgen t. Lystrup 151. – Knud t. Røgle 63, 138. – Sigvard t. Hofdal, rentemester 37, 62, 89, 137–38, 141, 151, 153.
- Gyldenstjerne, Anne 160. – Aksel t. Lyngbygård, norsk statholder 147. – Anne Hansdatter (g. m. Frederik Markdanner) 159. – Christian t. Stiernholm 150, 152. – Gabriel t. Restrup 100. – Hannibal t. Restrup 153. – Henrik Knudsen t. Aagaard 126; se også Mette Rud. – Jytte (g. m. Ejler Urne) 141. – Karen (g. m. Godske Lindenow) 105. – Karen t. Hegnsby 150. – Karen s. Holger Rosenkrans' t. Stiernholm 62. – Knud t. Aagaard 42, 61, 80, 86, 99–100, 158–59. – Laxmand t. Duege 45. – Mogens t. Bjersgård 152. – Niels t. Gelskov 73, 91, 142–43. – Pernille t. Arreskov m. m. 73, 75, 83, 89–94, 137, 141, 159; se også Jacob Rosenkrans. – Sofie, abbedisse i Maribo 142.
- Gøye, Absalon t. Kjelstrupgård, rigsråd 27. – Falk Falksen t. Skærsø 74, 83–84, 91, 95. – Henrik t. Tureby 62, 142. – Margrethe, s. Erik Billes t. Skovsgård 83–84. – Mogens t. Gunderslevholm 84, 94, 150.
- Göteborg 95.
- Haderslev 39, 130.
- Hamburg 12, 34, 43, 52, 149, 170.
- Hans den yngre, hertug af Sønderborg 27, 34, 80, 128–29, 147, 171. – Markgreve af Küstrin 15–16, 35, 115, 171.
- Hansen, K., præst, hist. forf. 87. – Sv. Aa., økon.historiker 5, 143.
- Hansestæderne 35, 46, 170.
- Haraldskjær, hgd. (Tørrild h.) 99.
- Harbou, Jens Mortensen t. Sindinggård 74, 151–53.
- Haseldorff (Holsten) 60.
- Hedvig, kurfyrstinde af Sachsen 129.
- Helsingborg 95.
- Helsingør 60, 105, 150.
- Henrik Julius, hertug af Braunschweig-Lüneburg 19, 35, 38, 43, 60, 147.
- Herlufsholm gods 40.
- Herman, greve af Lippe 51.
- Hersomgård, hgd. (Rinds h.) 76, 79.
- Hertugdømmerne 18–20, 23, 33–35, 37, 49, 51–55, 84; se også Holsten og Slesvig.
- Holbækgård, hgd. (Rugsø h.) 77.
- Holck, Christen t. Svendstrup, rigsråd 153. – Henrik t. Ravnholt, officer 97–99, 158.
- Holst, Henrik, omslagsforvalter 80.
- Holsten 12, 21, 28, 38–39, 42–43, 47–48, 52, 60, 71, 73, 76, 96, 117, 169–70; se også Kiel, pengemarkedet.
- Høeg, Just t. Krumstrup og Bjørnholm 74, 76. – Stygge t. Vang 77, 152.
- Højris, hgd. (Mors Sdr. h.) 76.
- Ingelstad, hgd. (Ingelstad h.) 134.
- Irland 113.
- Island 135.
- Jacob I, eng. konge 46–48, 57.
- Jensen, J. Steen, historiker 129.
- Joachim v. Königsberg, mønstringsskriver 153.
- Joachim Frederik, kurfyrste af Brandenburg 34, 42, 46–47.
- Johan Sigismund, markgreve af Brandenburg 35, 130.
- Jonas skriver 60.

- Juel, adelsslægt (Dunslund) 112. – Iver t. Villestrup 77, 153. – Mogens t. Pallesbjerg 150.
- Jülich-Cleve 35, 46, 170.
- Jylland 68, 71.
- Katholm, hgd. (Sdr. Djurs h.) 85.
- Kerteminde 142.
- Kiel, pengemarkedet (omslaget) 9, 11–13, 19, 21–22, 24, 27–28, 32, 35–37, 41, 46–53, 58, 60–61, 70, 76, 79, 82–83, 85–90, 93, 99–101, 105–06, 108, 111, 114, 120, 122–23, 127, 140, 152, 170; se også Holsten. – Slottet 55.
- Kjærstrupgård (Tåsinge) 75, 93, 137.
- Klædekompaniet 24, 46–47.
- Krabbe, Christian t. Aastrup 77, 150. – Niels t. Torstedlund 78, 138. – Tyge t. Bustrup 76–77.
- Krabbesholm, hgd. (Hindborg h.) 74.
- Krafse, Christoffer t. Egholm 153. – Esge t. Assendrup 150, 153.
- Kragerup, hgd. (Løve h.) 135.
- Krummedige, Henrik t. Valden 81–82.
- Kruse, Enevold t. Hjeremidslev, rentemeester 62, 150–53. – Gabriel, lensmand 63, 106.
- Krüger, Kersten, ty. historiker 5, 125–26.
- Kursachsen 116.
- København 24, 32, 36, 39, 47, 73, 76, 84, 91, 102, 106, 130, 153, 160. – Omslag 32, 36–38, 127. – Universitet 45.
- Königsberg 34.
- Kaas, Anne t. Tarupgård 150. – Hans t. Kiel 151. – Herman t. Skovgård 138. – Jørgen t. Gelskov 151–52. – Mogens t. Støvringgård, rigsråd 91, 127. – Niels t. Birkelse 36, 82, 137, 150.
- Lange, Erik t. Engelsholm 128. – Frederik t. Søvdé 153. – Gunde t. Søvdé 105.
- Langesø, hgd. (Skovby h.) 100–01.
- Laxmand, Sten Madsen t. Rønneholm 150.
- Lellinge, hgd. se Vallø.
- Lenzen (Brandenburg) 46, 48.
- Lindenow, adelslægt 113. – Godske t. Lindersvold 105. – Hans Christoffersen t. Ingelstad 36, 61, 134, 151–52. – Hans Johansen t. Gavnø 61–62, 150, 152. – Holger t. Voergård 61, 152. – Otte t. Borreby 61–62, 150, 152.
- London 113.
- Lunge, Erik t. Stougård 152.
- Lykke, Anne t. Holbækgård 77–78, 82, 127, 138, 151; se også Mourids Stygge. – Anne t. Kvistrup 76, 78; se også Ludvig Munk t. Kvistrup. – Christoffer t. Hessel 152. – David 153. – Hans t. Krabbesholm 61, 80, 86, 92, 137, 152. – Iver t. Hvidstedgård 80, 137, 152. – Jacob t. Tanderup 61, 78, 81, 86, 136–37, 151.
- Lyngholm, hgd. (Hassing h.) 68.
- Løgmose, hgd. (Båg h.) 96–98.
- Madsen, Sten, se Laxmand.
- Malmø 46, 105, 132.
- Mariager 79.
- Markdanner, Frederik t. Rønningsøgård 85–86, 99–101, 106, 142, 158–59. – Hans t. Rønningsøgård 142.
- Marsvin, Birgitte s. Frederik Ulfelds t. Palsgård 63, 151. – Ellen t. Lunde-gård 53, 60, 72–75, 83, 89, 93, 112, 132, 136–37, 141; se også Ludvig Munk t. Nørlund. – Otte t. Dybæk 45, 53, 89, 151–52. – Peder t. Avnsbjerg 152.
- Maximilian I, hertug af Bayern 116, 171.
- Mecklenburg 14–15, 133.
- Meidell, Fr., officer, historiker 10, 87, 122, 139.
- Mogensen, Jens, se Harbou.
- Molbech, Chr., historiker 22.
- Moritz, landgreve af Hessen 35.
- Munk, Frederik t. Krogsgård 91, 99, 101–02, 112, 142; se også Sofie Alb.datter Friis. – Hans t. Visselbjerg 152. –

- Iver t. Tvis kloster 76–78, 100–01. – Jørgen t. Oxvang 100. – Kirsten t. Boller, Christian IV.s hustru 56, 72–73, 75, 89, 114, 141. – Ludvig t. Kvistrup 76, 112; se også Anne Lykke t. Kvistrup. – Ludvig t. Nørlund 76–78; se også Ellen Marsvin. – Oluf t. Kvistrup 152. – Peder t. Estvad, rigsmarsk 36–37, 61–62, 68, 75–79, 82–83, 88–89, 112, 137–38, 151, 153; se også Sofie Brahe t. Vrejlevkloster.
- Møgeltønder gods 33, 128, 149.
- Mørch, S., historiker 137.
- Nederlandene 10, 22, 40, 46, 109, 170.
- Nedersachsiske kreds 55, 170.
- Norge 24, 71, 97, 170–71.
- Nørlund, hgd. (Års h.) 73.
- Nørvang h. 82.
- Odense 97, 142.
- Oldeland, Sofie t. Rønningsøgård 100–01, 131, 159–60.
- v. d. Osse, Melchior, sachs. kansler 123.
- Ostindisk kompagni 23–24, 45, 47, 52, 56, 58, 84, 90, 127, 170.
- Oxe, Peder t. Gisselfeld, rigshofmester 123.
- Pachs, Christoffer, v. Festenberg t. Torup 151. – Mogens t. Kindholm 152. – Morten t. Torup 152.
- Parsberg, Verner t. Sandbygård 150–51.
- Pederstrup, hgd. (Loll. Nr. h.) 142.
- Persson, Anders, sv. resident 90–91.
- Pinneberg (Holsten), 53, 55.
- Podebusk, Claus t. Kørup 139; se også Sofie Ulfstand.
- Pogwisch, Bertram t. Dobbortorf 80. – Christoffer 97. – Hans 83, 100, 159.
- Polen 34, 120.
- Preussen 34, 46.
- Qualen, Ditlev v. t. Søbø 152.
- Quitow, Ejler t. Lykkesholm 83–84, 95, 97–98, 100, 142, 159. – Frederik t. Sandager og Quitzowholm 72, 83, 112, 136, 140, 150, 152.
- Ramel, Henrik t. Bækkeskov, rigsråd 34, 62, 68, 83, 89, 147.
- Rantzau, Benedict d. æ. t. Møgeltønder 33, 128. – Breide t. Rantzausholm, statholder i Kbh. 71, 73, 151, 153. – Frans t. Rantzau 62, 68. – Frans t. Rantzausholm, rigshofmester 96. – Gert t. Breitenburg, statholder i hertugd. 18, 34, 37, 43, 59–60, 62, 78, 80, 101, 106, 139, 142–43, 147, 151–52. – Henrik t. Breitenburg, statholder i hertugd. 12, 41. – Jasper t. Schmoel 61. – Paul 123.
- Rasmussen, Søren, renteskriver 20–21, 25–26, 124.
- Ravnholt, hgd. (Vindinge h.) 95, 97–98, 142.
- Redlich, Fr., ty.-am. historiker 30, 123.
- Rendsborg 149. – Amt 147.
- Reventlow, Iwen 60.
- Rodsten, Sten t. Lerbæk 63.
- Rosenkrans, Aksel t. Glimminge 105. – Birgitte t. Pallesbjerg, s. Mogens Juels 150. – Børge t. Ørup 68, 72, 83, 136, 140, 151. – Christoffer t. Høgsbro 138. – Erik t. Arreskov 93, 137. – Gert t. Stensballe 85; se også Anne Friis t. Stensballe. – Holger t. Rosenholm 62, 73, 83–84, 88, 95–98, 101–02, 105–06, 112, 140, 142, 150; se også Sofie Brahe. – Jacob t. Kjærstrupgård 92–93, 150–52; se også Pernille Gyldenstjerne. – Otte Christoffer t. Boller 50, 61–62, 73–75, 80, 85–86, 91, 99, 103, 112, 136–37, 149–50. – Regitze t. Palsgård 150.
- Rosensparre, Oluf t. Skarholt, rigsråd 63, 143.
- Rosenvold, hgd. (Bjerge h.) 75–76.
- Rostrup, Aksel t. Sjelleskov 105.
- Rud, Corfitz t. Fuglsang 137. – Ejler t. Vedbygård 27, 127–28. – Johan t. Møgelkjær 151–52. – Knud t. Vedby-

- gård 150. – Kristine t. Høllingholm 151. – Mette 126, 128; se også Henrik Gyldenstjerne.
- Rudbjerggård, hgd. (Loll. Sdr. h.) 73, 93.
- Rudolf II, ty. kejser 116.
- Sandberg, Tyge t. Isgård 77.
- Schlegel, J. H., historiker 9, 124.
- Seefeld, Enevold t. Skærvad 61, 136, 150.
- Sehsted, Christen Thomesen t. Tandrup 96–97, 102. – Elisabeth t. Harrestedgård 150. – Thomas Maltesen t. Tanderup 150, 152–53.
- Silkekompagniet 46.
- Skeel, Albert t. Fussingø, rigsråd 58, 77, 119. – Karen 78; se også Peder Munk.
- Skinkel, adelsslægt 112. – Morten t. Østrup 150–51. – Niels t. Gelskov 151.
- Skotland 68.
- Skovgaard, Anne t. Barløse 152.
- Skram, Elsebe t. Urup og Svanholm 68, 125; se også Esge Bille t. Svanholm. – Karen t. Egeskov 45.
- Skåne 68, 170.
- Slange, Niels, embedsmand, historieskriver 130.
- Slesvig 28, 169–70.
- Smedt, H. de, belg. historiker 123.
- Sofie, enkedronning 13, 18, 24, 39, 42, 47–49, 52, 54–57, 76–77, 93, 114, 116–17, 124, 127–28, 130, 171.
- Spanien 40, 57.
- Sparre, Gørvel Faddersdatter, sv.-da. adelsdame 36, 130.
- Speil, Hans t. Gladsaxe 72, 112.
- Speyer (Rigskammerretten) 49.
- Spitsbergen 45.
- Steinburg (Holsten) 52, 149.
- Stensballe, hgd. (Voer h.) 101.
- Stone, L., eng. historiker 140.
- Stygge, adelsslægt 77, 112, 138. – Mourids t. Holbækgård, landsdommer 77; se også Anne Lykke. – Inger t. Sødringholm 77. – Karen t. Sødringholm 77. – Kirsten, g. m. Tyge Sandberg 77. – Niels t. Nørager 77.
- Svabe, Nicolaus, møntmester 60.
- Svave, Elisabeth t. Gjorslev, s. Vincens Juels 150.
- Sverige 14, 34–35, 39, 44, 46, 55, 132, 169–70.
- Sødringholm, hgd. (Gerlev h.) 77–79.
- Taube, se Due.
- Thiset, Anders, historiker 87.
- Thott, Karen t. Tunbyholm 150; se også Ove Brahe. – Tage t. Eriksholm 63.
- Thünen, Eustachius v., kgl. staldmester 151.
- Trolle, Børge t. Trolholm 76, 151.
- Tvis kloster, hgd. (Hammerum h.) 76.
- Tyskland 37, 52, 57, 116, 171.
- Udsen, Laurids Ebbesen t. Tulstrup 152.
- Ulfeld, Christoffer t. Svendstrup 152. – Corfitz t. Bavelse 61. – Edel t. Lerbæk 85; se også Kjeld Brockenhuus. – Jacob t. Ulfeldsholm, rigskansler 73–74, 139, 159. – Jørgen, søofficer 106. – Mogens t. Selsø 152–53.
- Ulfeldsholm, hgd. (Vindinge h.) 73, 136.
- Ulfstand, Holger t. Hækkebjerg 152. – Holger t. Vosborg 150. – Melchior t. Akselvold 62, 153. – Sofie t. Kørup 63, 67, 79–81, 94, 135, 137, 139, 143; se også Claus Podebusk. – Tale t. Høgestad 59.
- Ulrik, hertug 46–48, 51, 132, 149.
- Urne, Aksel t. Rygård 91. – Ejler t. Søllested 93, 141. – Knud t. Aarsmarke 152. – Lauge t. Beltebjerg 63, 91, 153. – Lauge t. Siellebjerg 63.
- Urup, Ove t. Øvidsholm 61–62, 89, 151 52.
- Walckendorff, Christoffer t. Glorup, rigshofmester 9, 27. – Henning t. Glorup 152.
- Valden, hgd. (Höks h.) 81–82.

- Vallø-Lellinge, hgd. (Bjæverskov h.) 73, 75, 84.
- Vassbyrd, Erik t. Vinderupgård 152.
- Vedel, Anders Sørensen, præst, historie-skriver 11, 41, 110.
- v. d. Wee, H., belg. historiker 123.
- Vejle 86, 100.
- Wensin, Godske, gottorpsk råd 33, 71, 93, 141.
- Venstermand, adelsslægt 112. – Anne t. Aarslevgård (?) 151. – Jørgen t. Bose-rup 150.
- Verden stift 50–51, 83, 133, 149, 170.
- Wessel, Jürgen, veksellerer i Kiel 61.
- Wexling, Jørgen, kbhvsk. guldsmed 80.
- Viborg 80.
- Willumb, Paul de (Amsterdam) 149.
- Vind, Jacob t. Grundet 82.
- v. d. Wisch, Hans t. Vrejlevkloster 78, 80.
- Wittrup, Anne t. Aastrup 105, 135; se også Jesper Grubbø.
- Wloerß, Hans (Haderslev) 149.
- Voer, hgd. (Slet h.) 74.
- Wolfenbüttel 132, 153.
- Vosnæsgård, hgd. (Ø. Lisbjerg h.) 101.
- Vrejlev kloster, hgd. (Børglum h.) 78–79, 138.
- Øresundstolden 18, 20–21, 27, 38, 48, 115, 125, 133, 169, 170.
- Ørtofte, hgd. (Harjager h.) 81.
- Østersøen 111, 119.
- Østrig 116.
- Østrupgård, hgd. (Sallinge h.) 142.
- Århus domkirke 85.

